

TANULMÁNYOK

- 3 **Ferge Zsuzsa:** A magyar segélyezési rendszer reformja (III)
37 **Kelen András:** Purgatórium vagy regula – A Bokros-csomag és a reformpolitika

MAGYAR VALÓSÁG

- 45 **Krémer Balázs:** Az NGO kultuszáról

JOGI KÉRDÉSEK

- 66 **Luis Jimena Quesada–Szilágyi István:** Szociális jogok Európában: az Európai Szociális Charta
80 **Bóta Károly:** Reprodukciós jogainkról

A SZOCIÁLIS MUNKA MODELLJEI

- 101 **Kozma Judit:** Szürke minden teória
117 **Varsányi Erika:** Önreflexió, személyesség és racionalitás a segítség gyakorlatában

ESÉLY

Kiadja a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Alapítvány

Szerkesztőség címe: 1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 4/B
(ELTE Szociálpolitikai Tanszék)
Telefon: 266-9833/298

A megjelenést támogatja: Friedrich Naumann Alapítvány, József Attila Alapítvány,
Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány, Népjóléti Minisztérium, Soros Alapítvány,
Szabad Sajtó Alapítvány, United States Information Service

Meg nem rendelt kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza

Előfizethető a szerkesztőségénél

Megjelenik kéthavonta

Terjeszti a „Sziget” Rehabilitációs Kisszövetkezet

A lapot szerkesztik:

LÉVAI KATALIN főszerkesztő

HORVÁTH ÁGOTA, LÉVAI JÚLIA olvasószerkesztők

WEBER ATTILA szerkesztő

A szerkesztőség munkatársai: Berény Márta, Bánfalvi Adrienne, Moksony Ferenc

Szerkesztőbizottság: Balipap Ferenc, Bíró András, Csepeli György,
Ferge Zsuzsa (elnök), Gönczöl Katalin, Hegyesi Gábor, Juhász Pál, Léderer Pál,
Nagy Endre, Orosz Éva, Pataki János, Salgó Lajos (NSZK), Semjén András,
Somlai Péter, Szabó Dénes (Kanada), Szalai Júlia, Szelényi Iván (USA),
Talyigás Katalin, Tausz Katalin, Georg Vobruba (NSZK)

Folyóíratrtervező: Yasar Meral

Tördelőszerkesztő: Nyíri András

Készült a NEOTIP Bt. nyomdájában

Felelős vezető: Naszályi Gábor

ISSN 0865-0810

Ferge Zsuzsa

A magyar segélyezési rendszer reformja (III)*

3. FEJEZET

A segélyezés néhány elvi kérdése

A segélyezés szükségességéről, előnyeiről és hátrányairól sokan, sokszor írtak. A segélyezést mint a szociálpolitika tartós és fontos eszközét szorgalmazók szerint a segítség összpontosítása az igazán rászorulókra javítja a társadalmi igazságosságot; más eszközöknél hatékonyabban enyhíti a szegénységet, mert kevesebbeknek többet tud nyújtani; korlátozza a források állami centralizálását, s ezzel segíti a gazdaságot, illetve csökkenti az állami pazarlást, a pénzek fölösleges elszivárgását (pl. Barr 1994; Milanovic 1995). Mások szerint az említett előnyök elvben létezhetnek, ám a valóságban a helyzet bonyolultabb. Egyfelől – állítják – a szociálpolitikának történelmileg sok más célja is kialakult a szegénység enyhítésén, azaz a vertikális méltányosságon kívül. Ilyen célok például az esélyek egyenlőtlenségének csökkentése; a társadalom integráltságának, összetartozástudatának erősítése; a horizontális méltányosság, azaz újraelosztás az életcikluson belül, illetve különböző terhekkel élők között. Másfelől a „jó” segélyezés gyakorlati megvalósíthatóságát vizsgálják, így például azt, hogy a jó és pontos egyéni célzás többnyire nem valósul meg főként információk aszimmetriák és adminisztrációs nehézségek miatt; kimutatják, hogy a segélyhez való jogok, amelyek mindig egy gyenge kisebbség jogai, jóval könnyebben csorbíthatók vagy visszavonhatók, mint a többséget (vagy mindenkit) kedvezményező társadalombiztosítási (vagy társadalmi biztonsági) jogok; általában megoldatlannak és majdnem megoldhatatlannak tartják a munkára ellenősztönzők kezelését, a szegénységi csapda elkerülését (Atkinson 1993; Piven 1995).

Valószínűleg mindkét érvrendszerben sok az igazság. Politikai viták és folyamatok során fog eldőlni, hogy a széles körű segélyezés inkább egy adott helyzethez kapcsolódó, szükséges, ám szűkítendő és szűkíthető eszközként kerül-e be a szociálpolitika eszköztárába, avagy olyan tartós intézményként, amely hosszabb távon akár ki is válthatja a tágabban értelmezett szociálpo-

* A tanulmány az Államháztartási Reform Bizottság Jóléti Albizottsága számára készült. Az első fejezetet lásd az *Esély* 95/6, a másodikat a 96/1 számában.

litikát. A politikai folyamatokban – még demokratikus viszonyok között is – alkalmasint nagyobb szerepet játszanak értékek, ideológiák, erőviszonyok és pillanatnyi szükségességek, mint racionális megfontolások vagy (a választási ígérekben esetenként kifejeződő) hosszú távú célok.

A segélyezés intézményi kereteinek kialakításánál mégsem mellőzhetők a racionális megfontolások, nemzetközi összehasonlító tapasztalatok, mert ezek hosszú távon formálják a társadalom arculatát, s ha egyszer meghonosodnak, roppant nehezen változtathatók. A változtatás szükségességét a korábban elmondottak talán igazolják, de azt is, hogy milyen mélyen élnek ezen a területen a történelmi tradíciók. Épp ezért lehetséges, hogy még ha lesznek is modernizálási törekvések, ezek megtörnek a berögzöttségeken. De próbálkozni mégis érdemes lenne, nemcsak a szegények, hanem a demokrácia érdekében is.

A magyar segélyrendszer hiányosságai részben nyilván a forrásszűkén múlnak, s ennyiben egyelőre aligha szüntethetők meg. Más részüket az okozza, hogy – már említett történelmi okok miatt – sosem tisztázódtak a segélyezés alapkérdései. Ezek közül a továbbiakban néhány olyan problémát emelek ki, amelyeknek vannak gyakorlati vonzatai a segélyezési rendszer napirenden lévő reformjára nézve.

3.1. A segélyezés céljai

A segélyezés – nyilvánvalóan – a szegénység enyhítését szolgálja. Ezen túlmenően azonban elvi ügy, hogy a szegénység kezelése beilleszthető-e, és hogyan a társadalmi modernizáció olyan folyamatába, amely egyszerre akarja erősíteni a piac szerződéses viszonyait, valamint a demokrácia működéséhez nélkülözhetetlen állampolgári tudatot. E nehéz probléma megoldására irányuló egyik kísérlet a modern segélyezés normáit kidolgozó dokumentum, azaz az Európai Közösség Tanácsának 1992. június 24-i „Ajánlásai a társadalmi védelmi rendszeren belül az elégséges forrásokra és a segélyezésre vonatkozó közös kritériumokról” (92/441/EEC).

Az ajánlások lényege a következő: el kell ismerni *minden személy alapjogát elégséges forrásokhoz és szociális segélyhez* azért, hogy az emberi méltósággal összhangban élhessen. Az elégséges forrás azt jelenti, hogy a jövedelmeket az adott állam életszínvonalát, továbbá a háztartás típusát és nagyságát figyelembe véve valamilyen meghatározott *garantált szintig* ki kell egészíteni mindenkinél, specifikus szükségletek esetén (például mozgáskorlátozottság) külön pótlékkal. Eközben meg kell őrizni a munkára ösztönzést; *lehetőleg munkahelyekkel* kell a forrásokat biztosítani; a jog érvényesítését részben *sokoldalú tájékoztatással, részben független fórumhoz való fellebbezés* lehetőségével kell biztosítani. Emellett a jövedelemkiegészítés (segélyezés) legyen a lehető *legegyszerűbb*, legáttekinthetőbb, legolcsóbb, és *tartsa tiszteltben az emberi méltóságot*.

Ezek ajánlások. Amennyire ez az irodalomból nyomon követhető, az országoknak csak egy részében (például skandináv országok, Hollandia, Németország) valósulnak meg többé-kevésbé teljesen. Igaz, a normák érvényes-

ségét az európai országokban nyilvánosan senki nem tagadja, ám követésüket nemcsak a források mennyisége differenciálja, hanem történelmi, kulturális és politikai tényezők is – a felvilágosodás hatásától a szociálpolitika fejlődésén át a szegénységet önhibára visszavezető szemlélet erejéig.

Ma nálunk az európai ajánlások közül gyakorlatilag egy sem teljesül. Ezt saját hagyományaink szinte érthetővé teszik. A II. világháború előtt a szociális jogok roppant gyengék voltak, így a szegényügy jórészt a korakapitalizmusra jellemző szinten maradt (hiányos és jogfosztó, illetve büntető jellegű jogszabályokkal, jórészt a magánjótékonságra hagyatkozással). Az államszocializmusban e téren semmilyen előrelépés nem történhetett: a rendszer tagadta a szegénység létét, tehát nem foglalkozhatott a segélyezés korszerűsítésével; az állampolgáriság modern fogalma nem létezett, tehát a szociális jogok jelentése sem telítődhetett tartalommal; a magánjótékonság tiltottá vált, így társadalmi szerepe sem tisztázódhatott. Ami segélyezés mégis megmaradt, vagy a diktatúra felpuhulásával kialakult (szociális segély, nevelési segély), annak elvei – az említett ideológiai és politikai okokból, azaz mert a segély „rendszeridegen” volt – tisztázhatatlanok voltak. Így megmaradtak a két háború közötti jogfosztó, illetve gyenge jogokra épülő segélyezési gyakorlatok, többek között az érdemes és érdemtelen szegények megkülönböztetésével, ebből következő diszkrecionalitással és a szegényekkel szembeni bizalmatlansággal és ennek megfelelő alacsony szintekkel.

Mínthogy a háború előtti széles és mély szegénység a nyolcvanas évekre radikálisan csökkent, a modern szegénypolitika (segélypolitika) hiánya akkor már viszonylag keveseket sújtott. Mégis, a segélyezési gyakorlat – az állampolgári jogok és a léthez való jog tagadásával – világosan tükrözte a politika alapvetően torz jellegét. Ezért nem véletlen, hogy a politikai jogokért küzdő demokratikus ellenzék tevékenységében kitüntetett helyet kapott a hivatalos szegénypolitika megkérdőjelezése: a SZETA ezért volt elsősorban politikai mozgalom és nem egyszerűen illegális magánjótékonykodás.

Mindezen visszasságok miatt a segélyezés soha nem felelt meg, s ma sem felel meg annak a célnak, amely egyáltalán legitimálhatja létét, annak tudniillik, hogy „biztonsági háló” legyen. A „biztonsági háló” azt jelentené, hogy az egyén biztos lehet abban, hogy nem hull a semmibe, ha elveszíti a munkáját, jövedelmét, egészségét. A régió biztonságigénye – miként az *ember* biztonságigénye – óriási. A már említett SOCO vizsgálatból kitűnik, hogy a felsorolt nyolcféle biztonságot – 1 és 7 közötti skálán értékelve – minden országban szinte minden biztonság esetében 6,5 felettire értékelték. Arra a kérdésre azonban, hogy mennyire vannak meg e biztonságok (1995 januárjában, azaz Magyarországon a Bokros-csomag előtt), nem ilyen kedvező a válasz. (L. 3.1. tábla.)

3.1. tábla

Milyen mértékben vannak meg biztonságot
(Biztonság megléte/Biztonság fontossága, %)

BIZTONSÁGOK	Cseh- ország	Lengyel- ország	Magyar- ország	K. Német- ország	Szlová- kia	Régió egése
Családi élet	84	89	92	83	89	87
Lakhatás	76	85	86	71	84	80
Politika						
kiszámíthatósága	93	78	76	64	88	79
Egészségügyi ellátás	72	70	83	77	74	75
Munkabiztonság	68	74	74	56	75	70
Gyerekek jövője	62	58	57	59	60	59
Jövedelem	64	55	54	64	56	59
Közbiztonság	44	54	45	44	52	48
Országos átlag	65	73	70	72	73	71

A táblázat számtalan tanulságából csak egyre utalok. Arra, hogy a gyermekek jövőjének biztonságát s a jövedelmek biztonságát az egész régió alacsonyra értékeli, de a magyarok bizonytalanságérzékelése e két tételnél szokatlanul erős. Az adatot az hitelesíti, hogy a túlzott magyar pesszimizmus egyáltalán nem jelentkezik minden tételnél – a lakhatás vagy egészségügyi ellátás biztonságát egy éve még a többieknel erősebbnek érezték. (Mára itt is változott a helyzet, de ez más lapra tartozik.) Vagyis a jövedelembiztonságot mindenütt roppant magasra értékeli, és sehol sem érzik megfelelőnek. Ennek társadalmi következményei részben kiszámíthatók, részben kiszámíthatatlanok.⁵

3.2. A léthez való jog

„El kell ismerni minden személy alapját” a tisztas léthez való elégséges forráshoz, más jövedelmek hiányában a köz segítségéhez. Ezt természetesen nem az említett európai ajánlások rögzítik először. A gondolat a felvilágosodás óta a „szociális kultúra” szerves része, amely számos alkotmányba is bekerült – csak épp (mint oly sok más deklarált és alkotmányban elvontan rögzített jog) ellentmondásosan, habozva, részlegesen realizálódott. Az idézett európai ajánlások azt a módot keresik, ahogy az elvont szociális jog a korábbinál teljesebben alkalmazhatóvá válik.

A léthez való jog erősítésének szükségessége újabb munkaerőpiaci és demográfiai fejlemények folytán (mint a tartós munkanélküliek vagy a gyermeküket egyedül nevelők számának növekedése) nyilvánvaló. *A jog alkalmazása azonban – feltételezésem szerint – beleütközik egy évezredes társadalmi normába.* E félig kimondott, félig hallgatólagos, de széles körben érvényesülő norma, *a reciprocitás normája, hosszabb távon valamilyen közeleltő egyensúlyt tételez fel adás és kapás, jogok és kötelezettségek között.*

E hipotézis történelmi érvényességét igazolnom kellene, de erre nem vagyok felkészülve. Az igazoláshoz az emberek közötti egyéni és csoportos

jóság-, szolgálat- és szívességcserék világtörténelmét kellene ugyanis fel dolgoznom, s a nyilvánvaló kivételeket is bele kellene illesztenem a rendszerbe. Igazolás helyett Polányi Károly integrációs sémáira utalok (Polányi 1944, 1976), illetve mindarra, ami erről a viszonyról „köztudott”. A köztudott példák sorába illeszthető például a piaci csere könnyű legitimálódása, amely tranzakció során az adás-kapás egyensúlya az árban azonnal, közvetlenül, egyértelműen kifejeződik. A társadalombiztosítás számos ágazata arra példa, hogy mennyire fontos az egyensúly szimbolikus létrehozása. Így például köztudott, hogy a munkanélküliségi biztosításban szinte soha sincs egyensúlyban a járulék és a járadék. Mégis, a biztosítás mint reciprocitás is alapuló intézmény legitimitást ad azoknak a hosszú időn át, esetleg időhatár nélkül fizetett járadékoknak is, amelyeknek csak részleges a járulékfedezetük. Ugyanakkor a biztosítási kereten kívüli kifizetések mindig vitatottak. Ismert példák a közelítő, tetszőlegesen hosszú időeltolódással létrejövő egyensúlyra a kalákamunkák, az ajándék- és szívességcserék stb. (Bourdieu 1978; Ferge 1982; Sik 1991).

Külön elemzést igényelnek a kivételek. Úgy tűnik, hogy ilyen kivétel a veleszületett fogyatékosok – akiktől tehát viszontszolgálat sosem várható – léthez való jogának elismerése bizonyos társadalmi-történelmi feltételek mellett. E jog elismeréséhez nem annyira a források bősége szükségeltetik, mint a társadalom valamilyen morális állapota – talán a mindenkit átfogó szolidaritás, talán az elesettek iránti részvét, talán bizonyos szenvedések enyhítése iránti érzékenység.

Igazoló értéke van az ellenpéldáknak is, azaz mindazon eseteknek, amikor a társadalom megtagadja a léthez való jogot, ha semmilyen időtávban nem várható ellenszolgáltatás. A Taigetosz-típusú megoldások éppúgy idetartoznak, mint a korakapitalizmus munkanélkülijeinek sorsukra hagyása, illetve a velük szemben alkalmazott büntetőpolitika. Valószínűleg igaz, hogy „*az érdemtelen szegények*” kategóriája (*akiktől teljesen vagy részlegesen megtagadható a lét joga*) és társadalmi elutasításuk minden olyan történelmi időszakban felerősödik, amikor jogok és kötelezettségek egyensúlya történelmileg-társadalmilag rosszul megértett okok miatt felborul. Ez volt például a helyzet a kapitalizmus hajnalán, amikor tömegesen megjelent a modern munkanélküliség, de társadalmi természete még felismerhetetlen volt. Ez a motívum működött még az 1929-es világválság idején is Magyarországon, amikor a tömeges munkanélküliség ellenére nem foglalták törvénybe a munkanélküliek támogatását.

A példákat nem sorolom tovább. Azt is mondhatnám, hogy a bizonyítás terhért áttolom azokra, akik a kiinduló hipotézist – a reciprocitás normájának általános érvényességét – megkérdőjelezzik. Ha azonban a hipotézist elfogadjuk, akkor – úgy tűnik – a modern gazdaság fejlődése olyan irányt vett, amikor ismét tömegesen fellép jogok és kötelezettségek egyensúlyának felborulása, a tartós munkanélküliség. A gazdaság ma olyan irányba látszik elmozdulni, hogy a piac hatékony működtetéséhez egyre kevésbé van szükség a munkaképes emberek egy részének munkájára. Márpedig a túlnyomó többség esetében a megélhetéshez szükséges források *társadalmilag elfoga-*

dott módon csak a munkaerőpiacra való belépéssel, munka-ellenszolgáltatással szerezhetők meg.

Az európai közösségi „Ajánlások” érthető és szükséges módon most is kimondják – igaz, nem az „általános elvek”, hanem csak a „gyakorlati irányelvek” között – a munka és munkajövedelmek elsődlegességét, azt, hogy a tagországokban „azok számára, akik koruk és egészségi állapotuk szerint munkára alkalmasak, biztosítandók a munkába való belépést vagy visszalépést szolgáló feltételek, a képzést is ideértve”.

Ugyanakkor a „biztosítandó” munka nem több ajánlásnál, hiszen a „munkához való jog” (a ma elfogadott nézetek szerint) összeférhetetlen lenne a piaci szabadsággal. A munkahelykeresés felelőssége így teljes egészében az egyénekre hárul (Castel 1995). A felelősség olyan morális kategória, amelynek esetében nehéz eldönteni, hogy „mindent megtett-e” az egyén annak érdekében, hogy munkát találjon. A döntés az értelmezőn múlik – s ezt az értelmezést befolyásolja történelem, politika, ideológia.

Voltaképpen a léthez való jog körüli bizonytalanságok azért olyan nagyok, s azért különbözhetnek olyan jelentősen e tekintetben a nemzeti segélyezési rendszerek, mert eltérően értelmezik az egyén morális felelősségét, a felelősség vállalhatóságát befolyásoló körülményeket a reciprocitási viszony megvalósulásában.

A szociáldemokraták, és gyakran a kereszténydemokraták is, az egyének eltérő munkaszerzési esélyeit figyelembe véve vagy jelentős szerepet vállalnak a munkaerőpiac befolyásolásában, illetve a munkahelyteremtésben, vagy lazítják a köteleket léthez való jog és munkaszerzési felelősség között. Ekkor viszonylag jó az esély az „Ajánlásokban” foglaltak megvalósítására. Más ideológiák, illetve politikák azonosnak tekintik minden egyén morális felelősségét. Ekkor a munkához nem jutás könnyen értelmezhető önhibás felelősségmulasztásként, amely magatartás nem számíthat a köz segítségére. Ennek megfelelően a „léthez való jog” csak akkor biztosítható, ha kellően meggyőződött az illetékes hatóság arról, hogy a segélyre szoruló valóban nem önhibájából, felelősség-, illetve kötelességmulasztás okán került rossz helyzetbe. A hatóság meggyőzése különböző vizsgálatokat, munkakészség és magatartás tesztek, ellenőrzési eljárásokat igényelhet, s végül is azok, akik önhibásaknak tekinthetők, nagy valószínűséggel elveszítik a köz segélyéhez, azaz voltaképpen a léthez való jogukat.

Az államszocializmus a létjog és munka viszonyának dilemmáját az ismert felemás módon, a munkához való jog és munkakötelezettség együttes deklarálásával, azaz a munkavállalási szabadság megszüntetésével oldotta meg. Ezzel – a politika számára – a „léthez való jogot” kiváltotta a munkához való jog, s így a létjog önálló deklarálása „feleslegessé” vált. A (negatív gazdasági és sok szempontból pozitív társadalmi) következmények jól ismertek. Ugyanakkor ez a politika „természetessé” tette azt a – széles tömegekben, első renden a munkásokban – másutt is élő meggyőződést, hogy a hatalomnak (államnak) kötelessége munkalehetőségek biztosítása.

A rendszerváltást követően a munkához való jog nemcsak a tőkés társadalmakra szokásosan jellemző akadályok (magántulajdon és piaci szabadság) miatt látszott elvetendőnek, hanem azért is, mert mintegy a korábbi diktatúrát

szimbolizáló szabadságkorlátozó politikai töltése volt. A politika mégsem tért vissza a háború előtti – csak az egyéni felelősséget ismerő – gyakorlat-hoz. Az első munkanélküli sokkra viszonylag bőkezű ellátásokkal választott, amelyek szinte a munkához való jogot „hosszabbították meg”. Az eddigi információkból világosan kitűnik, hogy ekkor sem történt meg a munkához és léthez való jog viszonyának újragondolása. A munkanélküli ellátáshoz való (biztosítási elvű) jog egyre szűkebb körnek egyre alacsonyabb járandóságot nyújt, a tartós munkanélküliek helyzete viszont egyre inkább közelít a „hagyományos” segélyezéshez, amennyiben az egyéni felelősséget a létjog rovására hangsúlyozza. Ezzel a tartós munkanélküliek, munkaviszonnyal sosem (vagy nem elég hosszú ideig) rendelkezők segélyhez való joga megszűnt, vagy minimális szintűre szűkült. Az elvi tisztázatlanság legvilágosabb jelzése az, hogy nemcsak a konzervatív kormányzat idején elfogadott *gyet*, hanem a szociálliberális kormány javasolta *legújabb gyes-rendekezés is kizárja* a nem kellő hosszúságú munkaviszonnyal rendelkező fiatal anyákat abból az ellátásból, amelynek semmilyen – sem jogi, sem formális, sem szimbolikus – kapcsolata nincs a társadalombiztosítással, s amelyet egyáltalán nem a múltbeli, hanem a gyermek mellett végzett munka ellenében nyújtanak. Akik e rendelkezéssel önhibássá nyilváníthatnak (hiszen az ellátásból való kizárásnak az a mögöttes üzenete, hogy „aki nem dolgozott, az ne is egyék”), azok többségükben szakképzettség nélküli fiatal nők, akiknek nem kis része falun vagy válságújtotta övezetben él, vagyis a lét jogán nyújtott ellátásra szinte mindannyian rászorulnak. *Itt tehát a hatalmi döntés kétszeresen került ellentmondásba önmagával*: rászorultság is van, a kapható segélyt szolgálattal ellentételező, másoknál társadalmilag elismert tevékenység is van – a létfenntartó segélyt a döntés mégis megtagadja.

Egy új segélyezési rendszer alapkérdése lesz, hogy biztosítja-e, mennyire és milyen ellenszolgáltatásokkal a léthez való jogot.

3.3. *Elégséges források – a segélyezési minimum*

Aligha van nehezebb kérdés annál, mint hogy mi az elégséges forrás. Az európai normák szerint annyi, amennyivel az emberi méltósággal összhangban lehet élni – de hát az emberi méltóság igencsak tág, önmagában is tisztázandó fogalom. Az I. háttér tanulmányból (Nemzetközi segélyezés) az is kitűnik, hogy az országok jelentős részében is nyitott maradt ez a kérdés. Bármilyen jelentősen is azonban az „elégséges”, biztosan több, mint amennyi az „éppen-hogy” túléléshez szükséges, és mint amennyire ma itt források vannak.

Konkrétabban világítja meg a dilemmát a Központi Statisztikai Hivatal létminimum számításainak már említett sorsa. Ennek a – hatvanas években megkezdett, olykor megszakított, a rendszerváltás óta rendszeressé vált – számításnak a létjogosultsága mára megkérdőjeleződött. Tíz évvel ezelőtt a létminimumot igen sokan szégyenletesen alacsonynak, a szűkös megélhetéshez elégtelennek tekintették – ma viszont túlságosan bőkezűnek. Korábban, 1989-ben, a létminimum valóban alig több mint fele volt az akkor sem túl

magas átlagnak – 1994-ben már csak 30 százalékkal alacsonyabb. A minimálbér vagy a nyugdíjminimum jóval elmaradnak a létminimumtól. Így az a kritika, hogy a létminimum túl magas – mai szemmel nézve –, jogos: ha egyszer mind nagyobb tömegek élnek, azaz nem halnak éhen e szint alatt, akkor hogy lenne ez „minimum”? Csak hát a szegényedés épp arról szóló történet, hogy egyre többen élnek társadalmilag méltatlan vagy emberhez méltatlan körülmények között.

A KSH – és más szervezetek ettől függetlenül számított, de hasonló nagyságrendű – létminimumai valamivel persze csökkenthetők lennének, hiszen a létminimum sosem teljesen objektív mérce: az adott társadalom adott pillanatban érvényes értékítéletei befolyásolják azt, hogy mi tartozik a „még méltósággal élhető élet” szükséges és elégséges feltételei közé. Ha általában romlanak a létfeltételek, a „minimálisan szükségessé” kapcsolatos képzetek is valamennyire lejjebb szállnak. Ilyen jellegű korrekciókkal azonban nem érhető el jelentős csökkentés, hiszen a létminimumnak azt a szintet el kell érnie, amely a társadalmi tagság feltétele. Reális, azaz a segélyezéshez kellően alacsony azonban ma csak akkor lenne, ha a számítások során azt is tekintetbe vennék, hogy lehet csak naponta egyszer enni, vagy reggel-délben-este kenyeret enni; hogy a szegény nem vásárol boltban cipőt vagy ruhát, hanem a turkálóból vagy adományokból öltözteti a gyermekét is; hogy nem vesz újságot; nem használ melegvizet vagy lepedőt; időnként kukázik vagy csikket szed; nem váltja ki a szükséges gyógyszert, vagy el sem megy az orvoshoz; eladja a gázpalackot, ha kell; nem fűt, és adós marad a villanyszámlával. Önmagára valamit adó szakember azonban efféle fogyasztói kosár összeállítására nem vállalkozhat, hiszen ezzel a társadalmi tagságnak a gondolatát is tagadja. Ilyen vagy hasonló életvitelre csak a szükség kényszeríti a szegényt. Ez nem társadalmilag elfogadható létminimum, hanem kényszer, amely – átmenetileg vagy véglegesen – leszakít a társadalomról, de a túlélést talán lehetővé teszi.

A létminimum tehát ma – szakmai okokból – nem csökkenthető le annyira, hogy a kapott összeg egyfelől még mindig összhangban legyen az állampolgári méltósággal élhető élethez szükséges forrásokkal, másfelől ugyanakkor reális, adminisztratívén használható – például a segélyezésnél irányadó – mérce legyen. Szívós Péter számításai szerint ugyanis már 1993-ban közel 300 milliárd forint, az akkori GDP 8,6 százalékára lett volna szükség ahhoz, hogy mindenki elérje a létminimumot. (Egy saját korábbi számításom szerint a nyolcvanas évek elején még az akkori GDP 2–3 százaléka elég lett volna erre.) Az eddigi ismeretek alapján azt kell kimondani – és ez számomra is igen nehéz –, hogy a mai források mellett nincs mód arra, hogy egy bármilyen szerényen számított létminimumot mindenki számára biztosítani lehessen. Krémer évekkel ezelőtt hasonló következtetésre jutott (Krémer 1993). A „léthez való jog” elfogadása ma Magyarországon nem jelenthet európai értelemben vett elégséges forrásokat, ennek megfelelő szintet. A durva kérdés az, hogy akkor jelentse-e az éhenhaláshoz való jog állami szentesítését,⁶ avagy mégis lehet-e, kell-e tenni valamit a végzetes ellehetetlenülés ellen.

Valószínűleg bele kell nyugodni abba, hogy a mért jövedelmek és az

árrendszer oly mértékben elszakadtak egymástól, hogy az a küszöb, ameddig az állam forrásaiból minden egyén, illetve család jövedelmét ki kellene egészíteni, ma nem kapcsolható valamilyen megélhetési minimumhoz. Egy ilyen kiegészítés nem szüntetné meg a szegénységet, csak annak legszélsőségebb és legveszélyesebb hatásait tompítaná. E megfontolás alapján el kellene egymástól választani a létminimum (társadalmi minimum, szociális minimum) fogyasztási tartalommal még megtölthető fogalmát egyfelől, s a szociális ellátásban praktikusán alkalmazható segélyezési küszöbét másfelől.

Ez a megoldás nem érvénytelenítené a létminimum (vagy éppen társadalmi minimum) fogalmát. A létminimumnak meg kellene maradnia annak, ami eddig volt. A *létminimum társadalmi kategória*, amely a társadalomban szokásosan elfogadott, viszonylag civilizált, a társadalmi méltósággal és teljes jogú társadalmi tagsággal még összeegyeztethető minimális jövedelem szintjét fejezi ki. Nem biztosít jólétet: aki ezen a szinten van, az közel van a szűkölködéshez – de nem „szegény” a szó kirekesztő értelmében. Nem is egyszer s mindenkorra adott összeg ez, hiszen színvonala valamennyire igazodik a romló vagy javuló körülményekhez, amelyekkel együtt változnak a társadalmi elvárások még az elfogadható minimumról is. Ilyen értelemben nem társadalom-független. Ugyanakkor azonban a létminimum számítását végző nem lehet tekintettel arra, hogy politikailag biztosítható-e elég forrás a létminimum társadalmi szintű eléréséhez, azaz a létminimum *politika-független*. (Épp eme függetlenség miatt lenne roppant célszerű, ha többféle létminimumszámítás készülne, amelyek egymást is ellenőriznék.)

A segélyezési küszöb viszont *politikai kategória*: politikai egyezkedés tárgya, amely a költségvetési források körüli társadalmi alku során formálódik. Annyi, amennyinek a garantált elérése a költségvetésből még mindenki számára biztosítható, aki e küszöb alatt van. Hogy a költségvetésből mennyi jut végül e célra, az a politikai partnerek akaratan múlik, és szinte semmi köze ahhoz, hogy az így biztosított összegből hogyan lehet élni, netán megélni.

A politikai kihívást és a társadalmi perspektívát épp azt jelentheti, ha a létminimum mint tartalmas kategória megmarad, és folytonosan összehasonlításra kerül a segélyezési minimummal. A társadalom, a civil szervezetek, az ellenzéki pártok s – jó esetben – maguk a kormánypártok aszerint minősíthetik társadalompolitikájukat többé vagy kevésbé sikeresnek, hogy a gazdasági helyzet remélhető javulásával hogyan változik a segélyezési küszöb és a létminimum szintje közötti viszony. A politikai cél az lenne, hogy a két szint közeledjék egymáshoz. A szegénység, a társadalmi leszakadás elleni küzdelem sikerét az jelezné, ha a segélyezési küszöb utolérné a (javuló gazdasági helyzettel egyébként valamelyest emelkedő) létminimumot.

Más szavakkal ez azt jelenti, hogy nem látszik ma lehetőség a segélyezési minimum „tudományos”, azaz valamilyen társadalmi tartalomhoz köthető megállapítására, hiszen csak forrásfüggő politikai kategória lehet. Az sem jelent igazi megoldást, ha a segélyezési küszöböt – a tartalom látszatának biztosítása érdekében – valamilyen más létező minimumhoz kapcsolják, mint amilyenek a nyugdíjminimum vagy a bérminimum. Igaz, hogy minden segélyezés ma a nyugdíjminimumhoz kapcsolódik, s ezzel azt a látszatot kelti,

mintha a nyugdíjminimum valóságos életszínvonal-mérce lenne. A nyugdíjminimum segély-mérceként való alkalmazásának a történelmi gyökere – föltételezhetően, de a föltételezést alátámasztó dokumentumokat még föl kell kutatni, ha ez lehetséges⁷ – a hetvenes éveknek az a gyakorlata, amikor a fizethető legkisebb bér az volt, amit pályakezdő ipari tanulóknak lehetett fizetni, s ennek igen alacsonynak kellett lennie. Ezért az akkor formálódó segélyezési gyakorlat humánus szakemberei (létfminimum vagy más mérce hiányában) a legkisebb bérnél magasabb kategóriát fogadtattak el, akkor sikeresen, a segélyezés alapjául. (A segélyezés államigazgatási szerve akkor a Munkaügyi Minisztérium volt. Az ott dolgozó szakemberekről, mindenekelőtt Gayer Gyulánéról van szó.)

A gyakorlat azóta – a tehetetlenség erejénél fogva, s mert ilyen kérdésekről elvi viták sosem folytak – fennmaradt. Ugyanakkor azonban a nyugdíjminimumnak sem volt soha kapcsolata megélhetési mutatókkal. A nyugdíjrendszer változásával együtt, mintegy reziduálisan alakult ki és változott az idők folyamán. A minimális bér társadalmi tartalma ugyancsak kétséges. Tudomásom szerint megállapítása mindig politikafüggő, és nem megélhetési költség függő volt. E két minimum legfőljebb áttételesen kapcsolódik megélhetési költségekhez. Ugyanakkor egészen más politikai-gazdasági erőterben formálódnak, mint a segélyezési minimum, és teljesen más a funkciójuk. Mind a nyugdíj-, mind pedig a bérminimum egyéni ellátásra vonatkozó minimum, a segélyezési küszöb viszont családi ellátásokhoz szükséges.

Mindennek ellenére – kényelmi vagy bármilyen egyéb okból – segélyezési küszöbnek akár a mai mércéje is fenntartható, mint ahogyan a nemzetközi gyakorlatban is van példa arra, hogy a segélyezési küszöböt nyugdíj- vagy bérminimumhoz kötik. A probléma – és a nemzetközi gyakorlattól való kardinális eltérés – nem a küszöb meghúzásánál van, nem abban, hogy a küszöb meghatározásához milyen segédeszközt használnak fel. Az *igazi kérdés az, hogy mi a segélyezés egysége: a család (háztartás) egésze-e avagy az együttélő közösség egyes tagjai. A magyar segélyezési gyakorlatnak a nemzetközi elvektől és gyakorlattól mélyen eltérő megkülönböztető jegye az, hogy nem az együtt élő közösséget tartja szem előtt, hanem annak egyes tagjait. A nemzetközi gyakorlatban – amint ezt az I. háttér tanulmány ismerteti – valamilyen módszerrel családtípusonként rögzítenek minimumokat, és a segélyezés célja nem egy családtag, hanem a család segítése.* Bárhol legyen is tehát – politikai döntésre – a segélyezési minimum, és bármilyen praktikus kapaszkodókat használjon is, ezt a szintet a (nagyon különböző típusú) családok egészére kell megállapítani, s a segély összegét a család nagyságának és összetételének függvényében kell kiszámítani.

Pontosabban, meg lehet különböztetni az egyéni és családi ellátások jogi alapját egyfelől, összegének kiszámítási technikáját másfelől. Az első esetben az ellátás jogi alapja lehet a család egy tagjának jogosultságot létrehozó helyzete (például ellátatlan idős kor, tartós munkanélküliség), a másodikban a család egészének alacsony jövedelme (például keresők alacsony keresete, haláleset vagy más ok miatt hiányzó kereső családtag). Az is lehetséges – a nemzetközi gyakorlatban van erre példa⁸ –, hogy a segély összege, formája vagy a segélynyújtás módja e két esetben különbözik, például abban az eset-

ben, ha van kereső, csak alacsony a keresete, illetve ha nincs kereső. Ami azonban mindkét esetben közös, az az, hogy *a segély összege nem egy családtaghoz, hanem a család egészének szükségleteihez igazodik.* (A tartós munkanélküli „saját” segélyéhez különböző kiegészítések járulnak az eltarítottak száma stb. szerint.)

3.4. Társadalmi integráció

Az utolsó, itt említendő elv a segélyezés társadalmi hatásaival kapcsolatos. Ha igaz az, hogy a segélyezés alapja egy alapvető társadalmi normának való nem-megfelelés – az, hogy az egyén képtelen önmaga és családja megélhetését társadalmilag elismert, elfogadott módon biztosítani –, a segély ténye nyilvánvalóvá teszi e nem-megfelelés, azaz egyéni hiba vagy másság tényét. *Ennyiben eleve, szükségképpen mindeh segély elkülönítő, a segélyezett „mátságát” hangsúlyozó,* azaz a társadalmi összetartozás – integráltság – szálait és tudatát gyengítő. A kérdés az, hogy a társadalom (szerencsésebb része) tompítani vagy erősíteni törekszik-e ezt a hatást.

A legkorábbi időktől kezdve különböztek a segélyezési módszerek és technikák attól függően, hogy mennyire kívánták nyilvánossá, az érintett és a többiek számára hangsúlyossá tenni a segélyezett mátságát. Az ó- és az újszövetség segélyezési parancsai vagy előírásai, bár némileg egymástól is különböznek, határozottan elkülönítés- és megbélyegzésellenesek. Az Ótestamentom ezt írja: „Mikor a ti földetek termését learatjátok, ne arasd le egészen a te meződnek szélét, és az elhullott gabonaszemeket fel ne szedd... Szőlődöt se meggéred le, és elhullott szemeit se szedd fel szőlődnek, a szegénynek és a jövevénynek hagyd meg azokat.” (Mózes 3. 19. 9–10, és ennek variánsai számos helyen, részletes magyarázatokkal a Talmud egy, erre vonatkozó külön könyvében.) A mögöttes szándék éppen az, hogy minél kevésbé tudatosuljon mindkét félben, hogy a viszontszolgálat nélküli adás elkülönítő és hierarchizáló függőséget hoz létre. Ezt a gondolatot fejti ki részletesen Majmonidesz (a 12. században) a jótékonyság nyolc fokozatáról szóló gondolatmenetében:

„Nyolc fokozata avagy lépcsője van a jótékonyság kötelességének. Az első és legalsó fok az, ha az adakozás vonakodó vagy sajnálkozó. Ez a kéz, de nem a szív ajándéka.

A második fok az, ha az adakozás örömmel történik, de nem a szenvedő szükségével arányosan.

A harmadik fokozatnál az adakozás örömteli és arányos, de kérésre történik.

A negyedik fokozatnál az adakozás örömteli, arányos, nem vár kérésre sem, ám az adományt a szegény kezébe adja, s ezzel a szegény fájdalmas érzését kelti benne.

Az ötödik lépcsőn az adakozás úgy történik, hogy a szükségét szenvedő megkapja az adományt, ismeri is jötevőjét, de az adakozó nem ismeri a megajándékozottat.

A hatodik, megint magasabb fokon a jótévő ismeri a megajándékozottakat, de maga előttük ismeretlen marad.

A hetedik ennél is érdemdúsabb, amikor sem az adakozó nem ismeri azokat, akiken segített, sem a megajándékozottak nem tudják jótévőjük nevét.

A nyolcadik, s mind között a legérdemdúsabb az, ha a jótékonykodást megelőzi a szegénység megakadályozása; vagyis ha szűkölködő embertársunknak nagyobb ajándékot vagy pénzkölcsönt adunk, vagy valamely szakmára tanítjuk, vagy valamilyen kereseti lehetőséghez juttatjuk, hogy tisztessen megkereshesse kenyerét, és ne kényszerüljön ama kegyetlen alternatívára, hogy alamizsnáért nyújtsa a kezét... Ez a legmagasabb fokozat, és a jótékonyosság arany létrájának csúcsa.” (Moses Maimonides: Mishne Torah, Gifts to The Poor, Chapter 10, 7–18. Saját fordítás, F. Zs.)

Az Új Testamentomban Máté Evangéliuma azt mondja: „Vigyázzatok, hogy alamizsnátokat ne osztogassátok az emberek előtt, hogy lássanak titeket; ...Te pedig, amikor alamizsnát osztogatsz, ne tudja a te balkezed, mit csinál a te jobbkezed...; Hogy a te alamizsnád titkon legyen...” (Máté, 6., 1–4.) Vagyis itt is nagy a hangsúly a nem hivalkodó és nem nyilvános adakozáson, bár a személyes adakozást – az „osztogatást” – az evangéliumi szövegek nem ítélik el.

Azt hiszem, a fentiek nem kultúrtörténeti kuriózumok, s nem is azt szolgálják, hogy azt bizonyítsam, milyen messze kerültünk az oly gyakran emlegetett zsidó–keresztény kultúrától e vonatkozásban (is). Az idézetek több célt szolgálnak, még ha a továbbiak erőltetett aktualizálásként hatnak is. Megmutatják, hogy mennyire evidensek voltak valaha a segélyezés veszélyei, káros lelki-társadalmi hatásai. Felhívják a figyelmet arra, hogy van olyasmi, amit a segélyezés pszichológiájának lehetne hívni – amiről manapság hajlamosak vagyunk elfelejtkezni. Észrevéttük, épp az előző okok folytán, hogy a „szegény méltóságának” modernül ható gondolata nem igazán modern találmány. Utalnak arra a mögöttes „szociológiai” motívumra, hogy mennyire fontosnak tartották e törvényhozók és néptanítók azt, hogy a szegény ne szoruljon ki teljesen a közösségből, azaz fontosnak tartották a társadalom összetartozását, integráltságát.

Mindeme gondolatok további társadalmi sorsát itt nem tudom nyomon követni. Könyvtári irodalom áll rendelkezésre arról, hogy mi minden történhetett a szegényekkel, a bitótól és gályarabságtól kezdve a P betűvel való megbélyegzésig és dologházig, a kitoloncolásig és a törvényesített segélyezési eszközzé előléptetett, engedélyhez kötött koldulásig.⁹ Részletes bizonyítékok nélkül is nyilvánvaló, hogy a biblia szelleme kevésbé hatott.

A szegények segítségének két intézményesült alapformája az utolsó 1500 évben az ún. outdoor és indoor help, azaz amikor egyéni életvitelüket segítik adományokkal, vagy amikor intézményekbe különítik el őket. Az ennek megfelelő mai megosztó tendenciák a *segélyezettek* elkülönítő helyzetének intézményesítése egyfelől, kettős jóléti ellátások, illetve intézmények kiépítése másfelől. Mindkét esetben a mai napig érvényesülhet a *diszkrimináló szándék*, azaz a szegények alacsonyabbrendű másságának tudatosítása mind a szegényekben, mind a többiekben.

A teljesség igénye nélkül felsorolok néhány olyan vonást, amelyekben ma tetten érhető a diszkrimináció s ezzel a dezintegrálás szándéka.

a) Egyéni (outdoor) szegényellátás

Pénzbeni és/vagy természetbeni segélyezésnél a diszkrimináció módszereihez sok minden tartozhat az egész civilizáltnak nevezett világban is, nálunk is. Csak néhány fontosabb vonást emelek ki ezek közül:

– a szegényekre vagy általában a kérelmezőkre specializálódó hivatal szokásosnál leromlottabb külső feltételei, és a hivatalnokok szokásosnál kevésbé közszolgálati (a közt szolgáló) magatartása. Úgy tűnik, hogy e problémát sok helyen felismerték, s hogy Magyarországon is voltak-vannak e sajátosságot leküzdeni igyekvő törekvések. (Olyasmire utalok, mint pl. az önkormányzati ügyfélszolgálati irodák külső-belső civilizálódása.) A szociális munkás szakma foglalkozik leginkább a probléma tudatossá tételével és az elleneszközök kidolgozásával.

– A kérelmezés feltételeinek teljes jogú polgáriságot tagadó vonásai. Korábban ezt a szándékot tette nyilvánvalóvá az, hogy a szegényellátások az országok többségében jogfosztóak voltak – a segélyezettektől például gyakran megvonták a politikai részvétel, a szavazás jogát. Ma a korábbinál kevésbé nyíltak az eszközök. Ide tartozik például a kérelmezők elbizonytalanítása elégtelen információkkal; a magánszférába való súlyos beavatkozás; a kiszámíthatatlan önkény (diszkreció) szerepe az elbírálásban. A környezés mint segély-elbírálási és ellenőrzési eszköz intézményesítése az egyik leg-súlyosabb diszkriminatív beavatkozás. Nem elfelejthető például, hogy bűnesetekben való nyomozásnál a házkutatás csak külön hatósági ellenőrzéssel történhet. A segélyt kérőknél a környező előzetes értesítés nélkül, bármikor igényelheti, hogy beengedjék a lakásba, és nincs szabályozás arra nézve, hogy ott mi engedhető meg számára (benézhet-e szekrénybe, ágyba, asztal alá, hűtőbe stb.).

– A segély olyan alacsony szintje, amely nyilvánvalóvá teszi minden szereplő számára, hogy a segélyezett szegény nem élhet a társadalomban általánosan elfogadott alacsony szinten sem.

– A természetbeni segélyezés bizonyos vonásai. Természetbeni segélyezésnél sok minden kifejezheti és erősítheti a diszkriminatív szándékot azzal, hogy korlátozza a polgári jogokat, vagy sérti az emberi méltóságot.

– Egy piacgazdaságban mindig alapjogot sért a vásárlási választási szabadság korlátozása. Ezért nem is szokásos nyugaton az általános létfenntartó segély természetbeni formákkal való kiváltása, legyen az élelmiszer-csomag vagy olyan segély, melyet a hivatal képviselőjének jelenlétében vagy benyújtandó számlák ellenében kell levásárolni, így biztosítandó, hogy valóban gyerekrühát vesznek a pénzen, s hogy ez a ruha megfelel a szegény státusának (azaz nem divatos, hanem praktikus és olcsó).

– Szélsőséges esetnek tekinthető a teherautóról való élelmiszerosztás, amely a rászorulókat mohó és marakodó tömeggé alacsonyítja. Az ingyenes ad hoc turkálóktól sem idegen ez a vonás. (A használt cikkek olcsó cseréjének rendszeres-intézményesített formái tompítanak vagy megszüntetnék e „jótékonsági” osztogatások diszkriminatív sajátosságait. Az intézményesítés

nem feltétlenül az állam dolga. Ilyen formák – például – Amerikában a „garage-sale”-ek, amikor valaki saját kapuja előtt fillérekért árulja saját holmiját. Ilyenek Angliában részben az Oxfam üzletek, részben a hagyományos, gyakori egyházközségi vásárok. Bécsben az önkormányzat engedélyezi e vásárokat kijelölt helyeken, ismert rendszerességgel és gyakorisággal. Budapesten még a rendszeresen szervezett lomtalanítás közelít leginkább e formákhoz, de az eltérések nyilvánvalóak, és az is, hogy a lomtalanítás ilyen módon a köznek elég sok pénzébe kerül.)

– További diszkriminatív elem például az utalványos segélyezésnél, ha az utalvánnyal csak meghatározott, erre szakosodó üzletekben lehet vásárolni. (A forma kezd terjedni. Az USA-ban az élelmiszerbéllyeget szinte minden üzletben be lehet váltani.) Ugyanilyen hatású, ha más színű, vagy más kiszolgálásra jogosít az ingyenes, mint a megvásárolt élelmiszerjegy, például az iskolákban.

b) Intézményi ellátás és szerveződési elvei

A kettős intézményrendszernek számtalan történelmi formája és gyökere van. Az állami szociálpolitika megerősödését megelőzően köztudottan osztályjellegű volt mindenfajta ellátás és intézmény, még ha mellőzzük is a kizárólag szegényellátó intézményeket, mint az árvaház, lelencház, dologház, koldus-tárház. Az ispotály, később közkórház a szegényeket, az otthoni ellátás, utóbb a klinikák és szanatóriumok a jómódúakat ápolták. Köz- és magánóvodák, iskolák egymás mellett léteztek; az elemi-tanoncképzés-polgárigimnázium társadalmilag elkülönítő tagoltságának nyomai az előző rendszer végéig érzékelhetőek voltak. A beteg- és nyugdíjbiztosítók korábbi társadalmi rétegzettsége közismert.

Ezt a kettős vagy még hierarchizáltabb rendszert váltották fel szinte mindenütt a jóléti állam egységesebb intézményei és ellátásai, nem csekély sikerrel. Kétségtávol maradtak itt-ott elit-szigetek (magánagyak az angol kórházban; fizető magániskolák néhány országban;¹⁰ másutt külön biztosítási rendszer a közalkalmazottaknak vagy más privilegizált csoportoknak stb.). A jellemző mégis az a tudatos törekvés volt, hogy az intézményrendszer elkülönítés és megbélyegzés nélkül legyen hozzáférhető minden polgár, mindenekelőtt minden gyerek számára. Ennek elfogadtatása érdekében igyekeztek számos rendszert olyan szinten működtetni, hogy ne legyen érdemes azokból kivonulni.

Ez a program az állampolgár-építés programja is volt – s nem csekély mértékben járult hozzá mindenütt a feudális típusú osztályelkülönülések lebontásához. Ez annak ellenére igaz, hogy bizonyos elkülönítések és diszkriminatív differenciáltságok megmaradtak. Elég sokat tudunk például a főként cigánygyerekeket fogadó iskolák állapotáról; óvodák és iskolák – saját belső társadalmi rétegződésüknek megfelelő – színvonalkülönbségről; a szociális otthonok vagy munkásszállók jogfosztó, gyakran megalázó gyakorlatairól.

Mindennek ellenére még az államszocialista országokra nézve is igazolható, hogy a formailag egységes ellátórendszereknek és az univerzális vagy közel univerzális hozzáférésnek igen jelentős volt a szerepe a korábbi (feudális vagy kvázifeudális) személyközi viszonyok modernizálódásában, az ál-

lampolgári emancipálódás elősegítésében. Ez annak ellenére igaz, hogy valószínűsíthető, hogy a polgári, politikai és szociális jogok hiányában a társadalmi korlátok lebontásának programjába itt nem szervülhetett bele a modern polgárépítés programja. Mellesleg, a „koraszülött jóléti állam” kritikusaiknak végre meg kell fontolniuk, hogy milyen iskola- stb. rendszert kellett volna e régióban megtartani az univerzalizáció törekvés helyett, és ez hogyan hatott volna a társadalmi elkülönülésekre egyfelől, a mai polgárosodási kihívásokra másfelől.

A mai uralkodó (neoliberális, monetarista) ideológia, a gyakorta erőltetett vagy erőszakos piacosodás, az eleve vegyes színvonalú ellátások romlásáról, valamint az erősödő elit korlátlan érdekérvényesítése a prekapitalista vagy korakapitalista, de mindenesetre a „pre-jóléti-állami” megoldásokat éleszti fel. Az általános iskolák körzetesítésének megszüntével minden korábbinál gátlástalanabban folyik a „jó” iskolák elit általi kisajátítása, a gyengébb iskolák tanulójának „lefelé” homogenizálása. (1994–95 szeptemberében már nem csak a jónak nevezett gimnáziumokba való bejutásért folyt kíméletlen verseny, hanem – a civilizált világban valószínűleg páratlan módon – a „jó” elemi első osztályába való bekerülésért is.) Az egészségügyi ellátás kettősségének irányába szorít a kötelező egészségbiztosítási rendszer színvonalának romlása, amely a jómódúakat külön biztosítások és új ellátási formák felé viszi. A kötelező nyugdíjrendszer romlása, valamint a színvonalának jelentős leszállítására vonatkozó, mind gyakrabban kiszivárgó tervek a kiegészítő nyugdíjbiztosításokat teszi vonzóvá, amely vonzerőt a roppant jelentékeny adókedvezmények szándékkal erősítik. A jobb módúak mind többször adnak hangot annak, hogy nem szívesen fizetnek két rendszerbe, amelyek közül az egyik számukra kevesebbet nyújt, mint amennyit azért fizetnek. Noha egyelőre erősek a törvényszabta korlátok, mindkét biztosításnál várható, hogy a gazdagabbak ki akarnak majd válni a kötelező rendszerből, s ha ez nem sikerül, további nyomásokkal fogják elérni a kötelező rendszerek minimalizálását. Ez erősíti a romló spirált a kevésbé jómódúak számára megmaradó intézményekben.

Azt nem állítom, hogy ezen az úton visszatérhetnek a feudális típusú megosztottságok és távolságok. Azt sem állítom, hogy a növekvő társadalmi távolságoknak a szociálpolitika legyengítése az oka. A korábbinál lényegesen nagyobb vagyoni, jövedelmi, fogyasztási egyenlőtlenségek, az ezeket kísérő fitogtató fogyasztás, és nem utolsósorban annak folytonos erősítése, hogy a piaci siker az érdemesség bizonyítéka (amiből következik, hogy a piaci kudarc érdemtelenégen múlhat), politikai beavatkozás nélkül is ebbe az irányba hatnak. Az azonban valószínű, hogy az egységes szociális, kulturális stb. rendszerek felbomlása – kivált akkor és azzal, ha a szocializáció korai szakaszától veszi kezdetét a társadalmi szegregáció – gyengíti a társadalmi integrációkat.

A szegénypolitika, ezen belül a segélyezés átalakításánál tisztázandó, hogy a „hatalmat”, a döntéshozókat egyáltalán foglalkoztatja-e a társadalom integráltságának vagy szétesésének kérdése, s hogyha esetleg igen, akkor ezt a társadalmi értéket milyen módon próbálják jogilag erősíteni, vagy legalább nem végzetesen veszni hagyni.

4. FEJEZET

Milyen segélyezés kellene?

A segélyezés reformja valószínűleg törvények – első renden a szociális és önkormányzati törvény –, továbbá alacsonyabb szintű jogszabályok egész sorának módosítását igényelné. Ezek közül az önkormányzati törvény módosítása óriási ellenállásba ütközhet, ha csak önkormányzati jogköröket csorbít, valamilyen ellentételezés nélkül. Jogászi felkészültség hiányában azonban az alábbiakban nem vállalkozom arra, hogy a jog-módosítási következményeket levonjam. Csupán tartalmi kérdésekkel foglalkozom.

4.1. A segélyezés célja

Az adott állami források mellett a segélyezés célja inkább a szegénység enyhítése, mint leküzdése vagy prevenciója lehet. Valószínűleg a valóságos, nem pedig a deklarációkban elfogadott nyugati közelítés lehet mérvadó. Azaz a segélyeknek, ma deklarálhatóan, azt kell szolgálniuk, hogy *folyamatosan* minimális megélhetést biztosítsanak azoknak, akiknek nem elégséges a jövedelmük, s akik nem képesek más forráshoz jutni. Célszerű lehet annak kimondása is, hogy a segélyezésnek nem célja a függő helyzet erősítése: olyan intézkedéseket kell beépíteni, amelyek az önfenntartást és függetlenséget erősítik.

Az „emberi méltósággal” összhangban lévő *szintről* ilyen körülmények között nem érdemes beszélni. Ugyanakkor roppant fontos lenne azt rögzíteni, hogy a segélynyújtás *körülményeinek*, a kérelmezési, elbírálási és ellenőrzési eljárásoknak összhangban kell lenniük az emberi méltósággal. Hogy ez pontosan mit jelent, arra e dolgozat néhány ponton utal, ám további értelmezések szükségesek lennének.

4.2. Segélytípusok

Valószínűleg nem realizálható az az óhaj, hogy egyetlen segélytípus váltson ki minden létező formát. Az lehetséges, hogy néhány kisebb jelentőségű „hordalék-segély” (amelyek egyszerűen kifelejtődtek minden eddigi reformból) átvezethető az új rendszerbe, alkalmasint pótlékként vagy kiegészítésként. Ezzel a kérdéssel azonban most nem foglalkozom: ha valamilyen konszenzus kialakul az új rendszer körül, akkor érdemes ezeket a részleteket tisztázni.

Megítélésem szerint a következő segélytípusokra van szükség:

I. Folyamatos életvitelt biztosító, *szabad felhasználású* (azaz pénzbeni) segélyezés;

II. Folyamatos életvitelt biztosító, *kötött felhasználású* segélyek (pl. lakás, gyógyszer esetében);

III. Krízissegélyek.

ad I. FOLYAMATOS ÉLETVITELT BIZTOSÍTÓ, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ SEGÉLY

Ez a segélytípus hiányzik ma a legjobban. Léteznek ilyen jellegű korábbi maradványok a szociális törvényen kívül (nevelési segély, szociális segély), de a szociális törvényen belül nincs ilyen elv és ilyen típusú segély. Mint láttuk (2. fejezet), a szociális törvényben szabályozott és leggyakoribbá vált segély az *átmeneti segély*, amelyet az kérhet, aki „létfenntartását veszélyeztető rendkívüli helyzetbe került”, és más módon nem képes önmagáról és családjáról gondoskodni. A mai törvény tehát azt *feltételezi, hogy nincsenek olyan helyzetek, amelyek előrelátható módon, hosszabb időn keresztül tennének segélyezést szükségessé*. Ilyen helyzetek azonban vannak (és egyre inkább lesznek), és mindkét fél – segélyező és segélyezett – érdeke, hogy ez jogilag elismerődjék. A segélyezőnek azért érdeke, mert adminisztratív kötelezettségeit egyszerűsíti, és költségeit csökkenti (ha ugyanis hosszabb időre vonatkoznak a döntések). A segélyezettnek – sok egyéb mellett – már említett biztonságigénye elégülhet így ki valamennyire.

Az alapkérdés az, hogy ez legyen-e úgynevezett *általános segély*, amely kivétel nélkül minden rászorulóknak nyújtható, s feleslegessé teszi a kategóriális segélyeket; legyen-e általános segély helyett csak *kategoriális segély*, amely különböző feltételeket és szabályokat állapít meg például gyerekesekre és idősekre, munkanélküliekre és fogyatékosokra stb.; vagy létezzen-e egyidejűleg mindkét típus, azaz valamilyen – bármilyen alacsony szintű – általános segély, kategoriális segélyekkel kiegészítve.

Elvileg magam legkívánatosabbnak egyetlen általános segélyt tartanék, ha az a „garantált társadalmi alapjövedelem” felé közelítené. Ennek megvalósulására semmilyen esélyt nem látok.

A mai magyar viszonyok (hagyományok és forrásszűke) mellett vagy az általános+kategoriális, vagy csak a kategoriális segély képzelhető el. Mint-hogy az általános segély szerkezetének kidolgozása akkor is roppant nehéz, ha vannak kategoriális segélyek, s minthogy az így előálló rendszer csak igen bonyolult lehet, a második alternatíva látszik reálisabbnak. Ez szakad el legkevésbé a mai gyakorlattól, s ezért talán kevesebb ellenállást vált ki, mint valamilyen radikálisabb változtatás. Az alapcél – mindenki biztonsága – elvileg ezen a módon is megvalósítható. Valószínűleg egy olyan kategoriális segélyezés a legcélszerűbb, amely a következő elveket követi:

* Megnevez minden átlátható csoportot (tartós munkanélküli, egyedülálló szülő, ellátás nélküli idős stb.), és nyitva hagyja a kaput „mindenkinek”, egy olyan, általánosan megjelölt csoporttal, amelybe „a létfenntartásukban tartósan veszélyeztetett többiek” tartoznak.

* Gyakorlatilag mindig a család (együtt élő, közösen gazdálkodó egység) egészére állapít meg segélyt. Ez alól kivételt képezhetnek a családban élő fogyatékosok, akik – a család jövedelmétől függetlenül, csak saját jövedelemhiányuk okán – jogosultak lehetnek közsegítségre. (Magyarul: méltánytalannak tartom, ha a jobb módú családban élő fogyatékos nem tekintjük önálló emberi lénynek.)

* Amennyire lehet, egységesíti az ellátásokat (például egyetlen segélyezési küszöböt határoz meg, azonos típusú családnál azonos alapsegély-össze-

get határoz meg), de egyes csoportoknál vagy külön *feltételeket, vagy külön kiegészítéseket épít a rendszerbe*. Külön feltételek képzelhetők el például a tartós munkanélkülieknél, külön kiegészítések a fogyatékosoknál, krónikus betegségben szenvedő időseknél stb.

* Mindezen segélyek pénzbeniek.

Egy ilyen kategoriális segélyezés előnye, hogy viszonylag rugalmasan változtatható, azaz (az én olvasatomban és vágyaim szerint) vagy univerzálissá tehető, vagy – mert a szükséglet változik – mint segély megszüntethető. További előnye, hogy – világos kategóriák esetén – előhívhatja az állampolgárok szervezkedésben rejlő erejét. Ebből adódik egyébként az a hátránya is, hogy megosztóbb lehet, mint az általános segélyezés. Ugyanakkor azonban a társadalmat talán mégis kevésbé osztja meg „általában segélyezettkekre” és többiekre, mint az általános segély, és már csak ezért is (talán) nehezebben kezdhető ki.

ad II. FOLYAMATOS ÉLETVITELT BIZTOSÍTÓ, KÖTÖTT FELHASZNÁLÁSÚ SEGÉLYEK

Ahhoz, hogy a messzemenően diszkrecionális krízissegélyek elváljanak a még valamennyire szabályozható (normatívakkal alátámasztható, ezért jogszerűen nyújtható) többi segélytől, a krízissegélyt valóban a krízisek kezelésére kell fenntartani. Ez azt jelenti, hogy a folyamatos életvitelbe beletartozónak tekintünk számos olyan helyzetet vagy állapotot, amelyek talán nem állnak fenn folytonosan, de kiszámítható valószínűséggel előfordul(hat)nak, illetve rendszeresen visszatérnek.

A kötött felhasználású segélyek filozófiája olyan, hogy ez a segély sokak számára elfogadhatatlanul autonómia- és szabadságsértő, mások számára kizárólagosan elfogadandó. Valóban a pénzfelhasználási szabadság korlátozásáról van szó. A korlátozás arra a szociológiai „törvényre” épül, hogy vannak olyan szükségletek, amelyeket a szűkös forrásokkal élő, örökösen hiányokkal küzdő családok hátrább sorolnak a szükségleti, illetve kiadási hierarchiában, mint az a „köz”, illetve mint a család hosszabb távú érdekében állna. Éppen ezért a „köznek” joga van valamennyire befolyásolni a család kiadásszerkezetét. A logika (ha tetszik, paternalista, ha tetszik, realista logika) pontosan az, mint a kötelező biztosításé, de a beleszólás tulajdonképpen kevésbé agresszív. Eleve kötelezés ugyanis nincs – a családnak (legalábbis látszólag) szabadságában áll kérni vagy nem kérni a segélyt.

Az így értelmezett, kötött felhasználású segélyek esetében valószínűleg ma a (részben már elfogadott) leggyakoribb jogcímek a gyermekintézményi (bölcsődei, óvodai) elhelyezéssel, a gyerekek iskolai étkeztetésével, a lakhatással (lakásfenntartás, lakás megtartás) és a betegségekkel állnának kapcsolatban. Ezek mellett valószínűleg nő a fontossága az iskolakezdési (tanszervásárlási) segélyeknek és mindazoknak a segélyeknek, amelyek a társadalmi életesélyek rohamosan növekvő egyenlőtlenségeit lennének hivatva ellensúlyozni. Példaként ide kívánczik az egyetemi tandíj ügye (amelyre megoldást egyébként csak egy tisztes voucher-rendszer adhat), s még inkább a gyerekek nyelvtanulása. Miközben a munkaerőpiacon való piacképesség egyre fonto-

sabb feltétele a nyelvtudás, a második nyelv tanulása a közoktatáson belül fizetővé vált. Az a helyi önkormányzattól függ, hogy ezt a piacosítást átváljalja-e, vagy a családokra hárítja. Ha áthárítja, indokolt az e célt szolgáló segély. (Bizonyára vannak még hasonló helyzetek – ezek átgondolása szükséges.)

Kötött felhasználású segélyekre tehát mindazon esetekben szükség van (lehet), amikor a folyamatos életvitelhez kapcsolódó, de a szokásos mindennapi szükségletektől valamilyen módon leváló-leválasztható alapszükséglet-ről van szó. A leválaszthatóságnak vagy az az oka, hogy a szükséglet csak a szegények egy részénél áll fenn, vagy az, hogy a segélyt elsősorban nem a család általános szűkössége indokolja, hanem pusztán az a tény, hogy az újonnan belépő piaci árrendszer valamilyen elemi szükségletnél elszakad az érvényben lévő (szokásos, többségi) jövedelmektől, s ezért azokból nem fedezhető. A leválasztott szükséglet esetében ugyanakkor a fizetéseképtelenség társadalmi (illetve egyéni) kárai igen nagyok, esetleg társadalmi többletköltséget is okoznak – ezért közérdek a közsegítés.

A kötött felhasználású segélyeknél több segélyküszöb képzelhető el. Az ide sorolt jogcímek egy részénél használhatók az általános segélynél megszabott segélyküszöbök. Tipikusan ilyen eset a gyerekek iskolai étkeztetése. Ennek ára lassan szintén elszakad a szokásos jövedelmektől, tehát nehezen építhető be a szabad felhasználású segélybe, ugyanakkor ez az elszakadás nem olyan mértékű, hogy magasabb küszöböt tenne indokolhatóvá.

Ha a segélyt a másik két körülmény indokolja (speciális kisebbséget érint, vagy/és aránytalan árak okozzák), akkor a küszöbnek a szokásosnál magasabbnak kell lennie. Ide tartozó példa a gyógyszer-támogatás, amelyre önálló, kötött felhasználású segélyként akkor is szükséglet lehet, ha a krónikus betegek kategorikus segélyét valamilyen átalány-pótlék egészíti ki. Nagyon magas gyógyszer-szükséglet (drága segédeszköz) mellett e támogatás akkor is indokolt, ha csupán jövedelme alapján a beteg nem lenne jogosult valamelyik kategoriális segélyre. (A kérdés most szinte megoldatlan. Egyre több az olyan kisnyugdíjas, akinek gyógyszer-költsége havi több ezer forint.) További – általános – példa a lakhatás támogatása, amelynél pontosan az előző logika a követhető. Akkor is szükséges lehet, ha az érintettek jövedelmi szintje a segélyhatár fölött van, illetve ha valamennyi lakásátalány beépül a szabad-felhasználású segélyrendszerbe. Ezt a logikát a mai segélyrendszer is követi, de részben következetlenül, sok hézaggal, részben pedig úgy, hogy önkormányzati rendelkezésekbe foglalt külön feltételekkel (például a már említett lakott lakás értékküszöb) megnehezítik a cél teljesülését. A technikai megoldások azért bonyolultak, mert nem lehet átalánnyal számolni. Mind a különösen magas gyógyszer-költségek, mind a lakásköltségek igen széles határok között változnak. Ha a segélyezés célba akar érni, akkor e tényleges költségeket kell figyelembe venni. E bonyolultság miatt itt nem is kísérlezzem technikák kitalálásával. Ha az elv elfogadásra kerül, a mai technika javítható.

A kötött felhasználású segélyek legáltalánosabb *formája* a meghatározott célú utalvány, esetleg az önkormányzat közvetlen pénzáttutalása az illetékes szerveknek (óvodának, banknak, vízműnek). Elképzelhető – nem elfogadha-

tatlan –, hogy egy-egy szolgáltatás igénybevételére jogosítványt vezetnek be, hasonlóan a mai közgyógyellátási igazolványhoz. Ennek mintájára ugyancsak elképzelhető egy – például az iskolai szolgáltatások ingyenes igénybevételére jogosító – „iskolai útlevel” is. Az „általános” utalványt, amely nem egyéb, mint a háború előtt oly gyűlölt szegénységi bizonyítvány, nem tartanám célszerűnek, és a fenti elvek mellett nem is szükséges. Az állami-önkormányzati segélyek esetében a direkt természetbeni segélyezést nem tartom kívánatosnak, a választási szabadsággal összeegyeztethetőnek.

ad III. KRÍZISSEGÉLYEK

A krízissegélyek funkciója a többi segély felépítésétől, funkciójától függ. Egyes országokban például az iskolakezdés terheit vagy a nem térített egészségügyi kiadásokat a krízissegély keretében kezelik. Ha ezek – a mai magyar helyzetben könnyen indokolható módon – a már említett módon bekerülnek az I. vagy II. típusú segélybe, akkor a krízissegély tényleg a rendkívüli és előre nehezen kiszámítható esetekre tartható fenn. Ebben az esetben a természeti vagy egyéb katasztrófákon kívül olyasmi tartozna ide, mint a haláleset – temetési költségek, és esetleg, például a kenyérkereső halála esetén, az új helyzethez igazodni segítő, átmeneti segítség; lakbér- és díjhátralék vagy egyszeri különösen magas számla, amely már nem kifizethető; rendkívüli egészségügyi kiadások (például újabban fogászati költségek). A krízissegély az egyetlen, amelynek esetében a természetbeni segélyezés (megítélésem szerint) megengedhető. (Ha a ház a bútorokkal együtt leégett, jó, ha ágyat és takarót kap a károsult.)

4.3. A segélyhez jutás feltételei

Az első fejezet a lehetőség szerint részletesen ismerteti a nemzetközi gyakorlatban ismert feltételeket. Módszeresen érdemes átgondolni, hogy ezek közül nálunk melyik, hogyan érvényesíthető.

* *Melyek a célcsoportok?*

A nemzetközi gyakorlatban leggyakrabban a következők: tartós munkanélküliek; egyedülálló szülők; ellátatlan vagy alacsony nyugdíjú idősök; fogytékosok. Minthogy a családi ellátások (még a segéllyé alakítás nélkül is) súlyosan erodálódtak anélkül, hogy ezeket bérnövekedés ellensúlyozta volna, nálunk a gyermekeseknek vagy többgyermekeseknek is ilyen célcsoporttá kellene válniuk. A családi pótlék stb. univerzalitásának akár alacsonyabb szintű megtartása esetén ez a csoport kevésbé lenne népes.

* *Alsó-felső korhatár*

Nem alapkérdés – itt nem foglalkozom vele.

* *Lakóhely/nemzeti illetőség*

Részben nemzetközi migrációs, illetve menekültügyi kérdés, amellyel nem foglalkozom. Egyebekben viszont alapkérdés a helybenlakás ügye. Minthogy a hajléktalanság nő, sőt, a hosszabb helybenlakás is sokaknál veszélyeztetett, valószínűleg enyhe tartózkodási (helybenlakási) szabályok szükségeltetnek.

** Munka-teszt*

Miként a nemzetközi mezőnyben láttuk, ez a teszt nemigen kerülhető el a munkanélküli ellátásoknál és egyes fogyatékos-ellátásoknál. Ugyanakkor a család egészének minimális biztonságát nem veszélyeztetheti egy tagjának „rendetlensége”. *A kérdés az, hogyan szankcionálható a szabályt sértő egyén anélkül, hogy az egész család ezt megszenvedje.* (Feltehetően nem a segély megvonása a válasz, mint jelenleg például a nevelési segélynél, hanem annak valamilyen, időleges csökkentése.)

** Teljesíthető munkaóra*

Valószínűleg célszerű azt a nemzetközi gyakorlatot követni, amely felülről maximálja a teljesíthető munkaórát (heti 8 és 30 óra között) vagy az elérhető keresetet. (A kérdés összefügg a beszámítható jövedelemmel.)

4.4. A segélyezési küszöb, skálák

A segélyhez jutás első feltétele voltaképpen az, hogy elég szegény-e valaki ahhoz, hogy a köz segítse. Amint ezt a 3. fejezetben részleteztük, ma Magyarországon a segélyezési küszöb föltehetően csak alacsonyabb lehet a szükségesnél és indokoltnál, de (vagy épp ezért) szintje nem tudományos viták, hanem politikai erőviszonyok függvénye. Ugyanígy politikai kérdés, hogy e küszöböt összekapcsolják-e a jövedelemeloszlással (például az átlagjövedelem feléhez kötik), valamilyen már létező mértékkel (például nyugdíjminimummal), vagy csak a költségvetés függvényében rögzítik. Racionálisan egyik választás sem indokolható jobban, mint a másik. Praktikus okok azonban lehetnek. A nyugdíjminimum megtartása mellett szólhat például a megszokás, a kényelem vagy az indexelés egyszerűsége. Bármilyen legyen is a kiinduló mérce, csupán annyi biztos, hogy a segélyezési küszöbnek valamilyen módon a család egészére s nem egy tagjára vagy egy főre kell vonatkoznia. Ismétlem, a nemzetközi mezőnyben teljesen egyedülálló, szakmailag indokolhatatlan a magyar gyakorlat, amely egy főre jutó jövedelem alapján határozza meg küszöböt, s a továbbiakban nem veszi figyelembe a család nagyságát vagy összetételét.

a) JÖVEDELMI SKÁLÁK

Magyarországon a Központi Statisztikai Hivatalban hosszú idő óta bevett gyakorlat az úgynevezett fogyasztási egység-skálák alkalmazása. Voltaképpen a létminimumszámítások is ilyen skálákra támaszkodtak. Ma (elsősorban Tóth István György munkássága nyomán) jól ismert és kidolgozott az ekvivalencia-skálák korábbinál kifinomultabb vagy legalábbis a nemzetközi gyakorlathoz jobban igazodó számítási módszere, sőt, az is tudható, hogy a családok maguk milyen ekvivalencia-skálát tartanak érvényesnek (Tóth 1994). Ezen ismeretek, valamint a nemzetközi segélyezési tapasztalatok nyomán olyan segélyezési skála látszik a legcélszerűbbnek, amely tipikus családokra (lásd például az új-zélandi skálát az első fejezetben) rögzíti a küszöböt, ezekről eltérő családokra nézve pedig modulra épülő algoritmussal kiszámítható. (Például egyedülálló szülő három gyerekekkel nem „tipikus”, de azért a segé-

lyezésnél más küszöböt kell esetében érvényesíteni, mint akár az egyedülálló kétgyermekes, akár a háromgyerekes házaspár esetében.)

Külön kérdés, hogy – a család nagyságán és gyermek-felnőtt összetételén kívül – mennyire legyenek differenciáltak a segélyezési küszöbök például az aktívak és nyugdíjasok vagy a falusi és városi lakosok esetében. A nyugdíjasok (idősek) megkülönböztetése nemzetközileg elég általános, ám – a magyar gyakorlattal ellentétben – az idősekre vonatkozó küszöbök inkább magasabbak, mint alacsonyabbak a fiatalabbaknál használt mércéknél. Ezt több minden indokolhatja, bár a mögöttes megfontolások kifejtésével sehol nem találkoztam. (Indok lehet az idősek igen rugalmatlan, általában magas egészségügyi kiadásainak szintje; az idősek „kíváncsok” helyzetére vonatkozó más, kevésbé előítéletes társadalmi megítélés; az, hogy mások a számítási mód-szerek stb.)

Minden logika ellenére úgy tűnik, hogy nálunk az idősek is belenyugodtak saját társadalmi leértékelésükbe, azaz abba, hogy létminimumaik jóval alacsonyabbak a mutatis mutandis fiatalabb családok létminimumánál. (A nagy eltérés magyarázata a számítás technikája. A magyar létminimumszámítások többnyire az alacsonyjövedelmű családok fogyasztásához is kapcsolódtak, más módszertani alapok mellett. Minthogy a nyugdíjasok jövedelme alacsony volt, a létminimumok is alacsonyak lettek.) A problémát – hogy ez így helyes-e, hogy nem az idősekkel kapcsolatos negatív diszkrimináció, az úgynevezett ageism fejeződik-e ki az idősek alacsony létminimumában – alkalomadtán napirendre kellene tűzni. A mai szűkös források mellett azonban talán még egy ideig elviselhető az érintettek által egyelőre elfogadott status quo, hiszen felülbírálása roppant költséges lenne.¹¹

A falura–városra nézve eltérő küszöbök szintén beépültek a magyar létminimumszámítási gyakorlatba, általában alacsonyabb falusi küszöbökkel. A nemzetközi elemzés a kérdéssel alig foglalkozik. Más forrásból származó ismereteim szerint ilyen megkülönböztetés sehol nem szokásos. Ami a nemzetközi jelentés szerint sok helyen létezik, az a régióként eltérő küszöb, amely figyelembe veszi az áreltéréseket is, és nagyobb országokban bizonyos szükségleteltéréseket is (például, hogy északibb vidékeken többet kell fűteni). Magyarország túl kicsi ország ahhoz, hogy érdemes legyen regionális különbségeket tenni. A város–falú közti, ma szokásos differenciálás azonban esetleg megtartható. Egyfelől a magyar falu valószínűleg még termelésközelebb, mint a nyugati (több a háztáji), másfelől pedig talán igénytelenebb. (Az alacsonyan tartás indoklása nagyjából ugyanolyan pragmatikus és hipokrita, mint a nyugdíjasok esetében: ha a mai helyzet többé-kevésbé elfogadott, ne gyűjtsünk a fejünkre további eleven szentet.)

b) INDEXELÉS

A segélyszintek indexelése elkerülhetetlen, kiváltképp azért, mert eleve roppant alacsony küszöbökről van szó. Ezek további erodálódása (elinflálása) még inkább kiszámíthatatlanná teszi és ellehetetleníti a szegények helyzetét. A nemzetközi gyakorlatban többnyire arra törekszenek, hogy az indexelés igazodjék a segélyezett helyzetéhez, azaz elég szorosan kövesse az inflá-

ciót (alkalmasint évente több indexeléssel), esetleg olyan speciális árindex segítségével, amely figyelembe veszi az alacsonyabb jövedelműek speciális érintettségét.

Ismét a fenti pragmatikus és némileg hipokrita érvelést alkalmazva, most nem biztos, hogy igazodni lehet a jobb nemzetközi gyakorlatokhoz, például ahhoz, hogy – mondjuk – 10 százaléknál nagyobb áremelkedést kötelező indexálás követ. Magyarországon hovatovább megszokottá vált az évi egyszeri indexelés, még 30 százalékos áremelkedés mellett is. Még az sem egészen biztos, hogy most az indexelés mértékének, gyakoriságának szabályait törvényi szinten kell szabályozni. Ez ugyan a nemzetközi gyakorlatban szinte általános, de egyfelől vannak kivételek, másfelől a magyar költségvetés helyzete olyan, hogy nincs feltétlen garancia a törvény teljesíthetőségére.

Mindemellett ha a segélyezési küszöb valamilyen módon például a nyugdíjminimumhoz kapcsolódik (mondjuk úgy, hogy a segélyezési küszöb az egy fogyasztási egységre számított nyugdíjminimum vagy annak meghatározott százaléka), akkor az már akár törvényben is kimondható, hogy az indexelés ennek megfelelően történik.

4.5. Jogosultsági feltételek

Az elemi jogosultsági feltétel a már említett *anyagi helyzet* – a család jövedelmének a segélyezési küszöb alatt kell lennie. Ezen túl is van számos, megfontolást igénylő feltétel.

a) A SEGÉLYEZÉS EGYSÉGE – EGYÉN, CSALÁD, HÁZTARTÁS

A legelterjedtebb nemzetközi gyakorlatban – nem teljesen idegen módon a magyar hagyományoktól – a nukleáris családot egységnek tekintik. Ez azt jelenti, hogy egy háztartásban élő két nukleáris család esetén – ha például az idős szülők együtt élnek egyik gyermekükkel és annak családjával – a jogosultságot külön kell elbírálni. Segélyre jogosult lehet mindkét család vagy csak az egyikük. A mögöttes gondolat a tartási kötelezettség bizonyos szűkítése, és egyben a háztartás stabilitásának erősítése. Ha ugyanis az együtt élő, teljes háztartás a jogosultság egysége, akkor – például – a nyugdíjas idős házaspár kényszerülhet arra, hogy a velük együtt élő fiatalokat eltartsa, illetve megfordítva. Ez a megoldás szétköltözésre vagy legalábbis látszat-szétköltözésre ösztönöz, az ebből adódó összes torzulással együtt. (Egyébként azonos feltételek mellett is az jár jobban, akinek sikerül szétköltözést vagy szétválást igazolnia stb.)

Néhány kivételes esetben, s ide ma nálunk a fogyatékosok tartoznak, a segélyezés egysége az egyén lehet, a már említett okokból. Ez azonban azt is jelenti, hogy voltaképpen a fogyatékosok esetében nem segélyről, hanem univerzális jellegű járandóságról kellene beszélnünk.

b) FORRÁSOK SZEMPONTJÁBÓL FIGYELEMBE VEENDŐ EGYSÉG

A források számításba vételénél érdemes szétválasztani a folyamatos életvitelhez szükséges jövedelem forrásait néhány krízis-szituációtól. A folyamatos életvitel biztosításánál az egyik eldöntendő kérdés, hogy vajon minden együtt élő családtag jövedelmét, például a még együtt élő gyerekek keresményét is figyelembe kell-e venni. A fenti pragmatikus logikát követve a válasz erre (a nemzetközi gyakorlattól eltérően) nagykorú és egyedülálló gyermekek esetében igenlő lehet. Ugyanakkor a kiskorú gyermekek keresményétől érdemes lenne eltekinteni.

A másik kérdés a nem együtt élők tartási kötelezettsége. Ha a nukleáris család a segélyezés egysége, akkor az együtt élők esetében már lemondunk a tartási kötelezettségről. Nincs tehát jogi vagy logikai alapja a szélesebb tartási kötelezettségnek, amellyel kapcsolatban egyébként is igen rosszak a tapasztalatok.

Bizonyos helyzetekben mégis elképzelhető a tartási, pontosabban hozzájárulási kötelezettség kiterjesztése. Temetési költségek esetén, illetve idősek emberek (otthoni vagy intézményi) gondozásának esetében elképzelhetőnek tartom a költségek megosztását a potenciális örökösök, magyarul az egyenes ági rokonok között. Ugyanakkor ezekben az esetekben, amelyek amúgyis többnyire a diszkrecionális krízissegélyek közé tartoznak, a körülmények ismeretében meglehetősen nagy lehet a rugalmasság. Folyamatos hozzájárulás követelése helyett – és törvényileg inkább ez szabályozható – ilyen esetekben az örökösektől az állam (önkormányzat) visszaigényelheti a korábban nyújtott segélyt.

c) BE NEM SZÁMÍTOTT JÖVEDELEM (DISREGARD)

A magyar gyakorlat eddig ezt a meg gondolást nem, vagy csak esetlegesen és burkoltan alkalmazta. A kérdést – elsősorban ösztönzési okokból – érdemes megfontolni. A nemzetközi mezőnyben elterjedt a be nem számítás. Az ismert esetek többségében a tényleges kereset minimum 15 százalékától tekintenek el a segélyküszöb kiszámításakor. Magyarországon ez vagy ennél valamivel magasabb szint lehetne a minimum, esetleg az átlagkereset meghatározott (nem magas) százaléka, azaz a fix összeg. Az első megoldás ösztönző hatása talán jobb, a második módszer egyszerűbb, és jobban hasonlít az adózásnál használt technikákra, azaz megszokottabb.

A karcsúsítás – a be nem számított jövedelem fokozatos csökkentése – ösztönzés szempontjából a legjobb módszer: ekkor ugyanis a segély csökkentése nem emészt fel teljesen a többletkeresményt. Magyarországon jelenleg két okból nem javaslom az alkalmazását. Egyfelől az egész segélyezési technika olyan kezdetleges szinten van, hogy e bonyolult eljárás alkalmazása aligha várható el. Az önkormányzati hivatalnokok kevésbé felkészültek, s nem biztos, hogy maguk a segélyezettek értenék és átlátnák a módszert. Másfelől olyan mértékű a jövedelmi bizonytalanság (fekete gazdaság stb.), hogy ez inkább csak látszatfinomítás lehetne. A látszattmegoldásoknak mindig tényleges igazságtalanság a következménye. (A jövedelmét eltagadó jobban jár.)

A nem munkából származó jövedelmek be nem számítása sem egyszerű. A nemzetközi gyakorlatnak az a pontja, mely szerint a lakáskiadásból származó pénzt nem veszik figyelembe, Magyarországon legfőljebb az ágybérletől kapott jövedelem esetében lenne indokolt (az óriási használdozati költség miatt), de a fenti pragmatikus logika alapján ettől is el lehet tekinteni.

Nehezebb a jótékonyági adományok és a szociális ellátások kérdése. A magam részéről a jótékonykodásból, koldulásból, alamizsnákból szerzett pénzekről mindenekelőtt azért javasolnék eltekinteni, mert a tétel annyira ellenőrizhetetlen, hogy a beszámítás csak igazságtalanságokhoz vezethet. (Mellesleg itt is elég nagy a használdozati költség.) Van azonban elvi ok is. A segélynek a jelenbeni helyzeten kell segítenie. Ennek megismeréséhez, pontosabban a jövedelmi szint igazolásához, nincs más támpont, mint a múltbeli jövedelem. *Ám a múltbeli jövedelem csak annyiban mérvado, amennyiben a jelenlegi helyzetre lehet belőle következtetni.* (Az Alkotmánybíróság azon döntése, amely elutasította, hogy csak félévnyi küszöb alatti jövedelem után lehessen segélyt kérni, világossá teszi, hogy a segély adott helyzetre vonatkozik.) Az alamizsnák olyan bizonytalanok, hogy semmilyen támpontot nem adnak a jelenre nézve.

A szociális ellátások beszámításánál kicsit hasonló lehet az okfejtés. Saját logikám szerint a nem-segély típusú ellátások (nyugdíj, tartásdíj, társadalombiztosítási egyéb ellátások, például árvaellátás) beszámítandók, mert folyamatosságuk biztosított. Ha univerzális maradna a gyes vagy a családi pótlék, szerintem az is beszámítandó lenne. A segély-típusú ellátásoktól, még ha jogszerűek (nem diszkrecionálisak) is, azért kell eltekinteni, mert beszámításuk esetén épp a beszámítás miatt eshet el a szegény a további segélyezés lehetőségétől. (Ez további érv a családi pótlék segéllé alakítása ellen. A helyzet egyre áttekinthetlenebb lesz.)

d) A VAGYON BESZÁMÍTÁSA

Más meggondolást igényel a pénzvagyon, a saját lakás, az egyéb ingatlan, valamint az ingóságok. Mindegyik bonyolultabb kérdéseket vet fel, mint ami ebben a keretben tárgyalható, tehát csak a legszükségesebb kérdésekre koncentrálok.

A pénz- és ingatlanvagyon figyelembevételét alapjában az indokolja, hogy e vagyon nem a szűkös megélhetés alapfeltétele: a pénztőkét könnyen mozgósítani lehet, azaz a bankból a pénzt ki lehet venni, jövedelemhiány esetén a részvényt el lehet adni a folyamatos életvitel súlyos károsítása nélkül. A nem a kérelmező által lakott ingatlannal ugyanez a helyzet. Ha nem hasznosul, el is adható. (Tehát nem az az érv, hogy a tőkevagyon potenciális folyamatos pénzforrás, mert a második lakás kiadható; a bankszámla vagy a részvények kamatoznak, illetve osztalékot fizetnek. Elvileg e folyó jövedelmeket a jövedelemtesztnél ugyanis be kell vallani.)

E tőkék beszámítása Magyarországon is indokolt. A kérdés az, hogy az országok ama (kisebb) részét kell-e követni, amelyekben a segélyre jogosultságot meg kell előznie a pénzvagyon teljes felélésének, avagy azokat, amelyek valamilyen „biztonsági tartaléktól” eltekintenek. Az általános létbi-

zonytalanság mellett az utóbbi módszer látszik helyesebbnek, ami egyébként nem szokatlan a magyar gyakorlatban. (Az más kérdés, hogy a takarékbetétek titkossága mellett hogyan ellenőrizhető ez a kérdés. Sehogy.)

A lakott lakás értékét Magyarországon *semmilyen segélynél nem volna szabad figyelembe venni*. Nemcsak azért, mert ez a legelterjedtebb nemzetközi gyakorlat. Hanem azért is, mert – ellentétben a pénzvagyonnal – ez a „vagyon” nem él, nem mozgósítható a létfeltételek súlyos, esetleg végzetes károsítása nélkül. Valaki lakhat jó lakásban, és mégis lehet jövedelemszegény, akár nagyon szegény. Ha a saját lakás értéke kizár valakit a segélyre jogosultságból, akkor ezzel az állam azt sugallja, hogy először add el a túl jó lakásodat; keress olcsóbb megoldást; éld fel a különbözetet; és azután kérhetsz segélyt. Abban a néhány országban (Ausztria, Hollandia, Svédország), ahol ilyen a szabályozás (bár nem tudjuk, hogy tényleg van-e precedens e jogszabály betartására), van élénk lakáspiac. Van tehát reális esély arra, hogy a saját lakását eladni kényszerülő találjon – számára megfelelő helyen és még mindig elfogadható minőségben – viszonylag olcsóbb lakást. Magyarországon ilyen lakáspiac egyáltalán nincs, és kialakulása a közeljövőben nem is remélhető. A lakását kényszerből eladó személy túlzottan nagy kockázat vállalására kényszerül, arra, hogy csak sokkal rosszabb lakást tud szerezni, vagy egyáltalán nem kap lakást stb. (Bérelt lakás esetén még kevésbé jogosult az igény, hogy az érintettek költözzenek olcsóbb bérlakásba. Ilyen piac ugyanis végképp nincs, ráadásul az önkormányzatok mai jogosítványai mellett egyre gyengébb az összefüggés a bérelt lakás minősége és költsége között.)

Elképzelhetőnek tartom azonban annak a dilemmának a részleges feloldását, hogy valaki igen jó lakásban él, és mégis segélyt igényel. Különbséget tennék fiatalabbak és idősebbek – alkalmasint egyedülálló idősök – között. A fiatalabbak – gyermekesek vagy potenciálisan gyermekesek – esetében teljesen eltekintenék a lakásvagyon beszámításától. Idősebbek esetén, ha a lakás értéke bizonyos, meglehetősen magas értékküszöböt meghalad, az állami segély ráterhelhető az ingatlanra, és az örökösöktől mint kölcsön, visszaigényelhető, akár a kamatokkal együtt. Azért tartom fontosnak azt, hogy nagyértékű lakásról legyen szó, mert a viskók megterheléséből adódó szociális problémák Magyarországon jól ismertek. (Ez a gyakorlat ugyanis valamikor a hetvenes években még létezett. Azért hagyott föl vele az állam, mert a szegényesen lakó idős ember gyerekei is szegények voltak, s az így keletkező terheket nem bírták.) Egyébként, ha van működő jelzálogkölcsönrendszer, akkor erre a segélyezésre csak igen szűk körben lehet szükség.

Az egyéb ingóságokat – ide értve a gépkocsit is – nem tekinteném a vagyontesztbe beszámítandónak. Ennek sok oka van. Az egyik az eltitkolások könnyű lehetősége, és az ebből következő méltánytalanságok. A másik az, hogy az ingóságok egy része – sok esetben a gépkocsi is – potenciális kenyérkereseti forrás. A harmadik a privátszféra, a negyedik a megszokott életmód védelme. Tetemes hagyaték esetén ebben az esetben is elképzelhető, hogy az állam visszaigényli a kölcsönként kezelt segélyt, bár az eljárás bonyolultabbnak látszik, és sokkal több visszaélésre adhat alkalmat, mint ingatlanok esetében.

Egyébként a bonyolult jogi szabályozást megelőzően célszerű lenne valamit tudni arról, hogy mennyire lehetnek gyakoriak a fenti helyzetek, azaz hogy mennyien vannak – lehetnek – a gazdag (jövedelem)szegények. Azt hiszem, az ezzel kapcsolatos társadalmi érzékenység túl van dimenzionálva. Ennek ellenére a legszélsőségesebb és leglátványosabb esetet – idős szegény luxuslakásban – érdemes lenne méregetleníteni a fenti eljárással.

4.6. Szabályozási kérdések

a) JOGI-IGAZGATÁSI KERET

A nemzetközi mezőnyben három tiszta variánssal találkozunk:

- központi, esetleg regionális szabályozás és adminisztráció;
- központi, esetleg regionális szabályozás, helyi adminisztráció;
- főleg helyi diszkréció.

Magyarország nem tartozik tisztán egyik típusba sem. Létezik központi szabályozás, de voltaképpen az irányelvek szintjén marad a törvény. Ezért a helyi önkormányzat jogosítványai sokkal többre szólnak, mint pusztán a helyi diszkrécióra. Rendeletalkotási joga olyan széles, hogy a központi intenciókat könnyedén felülírhatja (akár pozitív, akár negatív értelemben). A segélyezésnek ez az alulszabályozottsága – 10 milliós országban 2–3000 féle, helyileg szabályozott segélyezés – nemzetközileg szokatlan. Csak Svájcban találunk hasonló megoldást, ám ott a lokális autonómiák történelmi előzményei mások. Valószínűleg Magyarországra is igaz az, amit a nemzetközi jelentés Spanyolországról állít, hogy tudniillik a nagyfokú decentralizálás a korábbi túlcentralizálásra adott reakció. Nem biztos azonban, hogy a spontán módon kialakuló ingamozgások szélsőségei jó politikai alapok. Ugyanakkor a helyi önkormányzatok roppantul kedvelik ezt a megoldást, mert igen nagy hatalommal ruházza fel őket akár a helyi lakosok megnyerésében, akár szoros kontrolljában.

Míthogy a helyi önkormányzatoknak igen erős érdekeik vannak eme status quo fenntartásában, nagyon nehéznek tűnik a rendszer egyszerűsítését és némileg erősebb központi szabályozását célzó módosítások elfogadtatása. Ugyanakkor ez az elmozdulás szinte szükségszerű feltétele annak, hogy a segélyezés jogszerűbbé válhasson, továbbá annak is, hogy mind a segélyezők (hatóságok), mind a segélyezettek számára áttekinthetőbb és kiszámíthatóbb kereteket nyújtson.

Célszerű tehát a mai *szabályozás* némi változtatása, a központ és lokalitás közötti jogszabályalkotási munkamegosztásnak a központ javára történő eltolása. Ez azonban csak a finanszírozás módosítása mellett lehet indokolt és elfogadható.

b) A SEGÉLY JOGSZERŰSÉGE, NORMATIVITÁSA

A nemzetközi jelentés nem foglalkozik e kérdéssel túl részletesen, mert az országok túlnyomó többségében a segélyek túlnyomó többsége meghatározott összegben jogszerűen jár, nem pedig esetleges összeggel, diszkrécioná-

lisan adható. Minthogy az eddigiekben igen sok érv található a jogszerűség mellett, itt csak annyit rögzítenék, hogy erre – bármilyen alacsony legyen is a folyamatos életvitelhez szükséges segélyezés normatív módon rögzített szintje – feltétlenül szükség van. Ez egyébként a reform kulcskérdése, valószínűleg legnehezebben elfogadható eleme. Enélkül azonban a reform értelmetlen, illetve fölösleges. *Diszkrecionális segélyezést nem érdemes részletesen szabályozni – úgyis a jog-nélküliség a főszerep.*

Az eddig leírt (és még leírandó) technikák mellett nem túl bonyolult a normatív eljárások kidolgozása. A diszkrecionalitásnak a krízissegélyek elbírálásánál maradna szerepe.

c) FINANSZÍROZÁS

A segélyek finanszírozása – néhány kivételtől eltekintve – ma Magyarországon a helyi önkormányzatok felelőssége. Ezért lehetséges, hogy a segélyezési keret elfogy, vagy hogy szélsőséges különbségek keletkeznek az önkormányzatok között (Harcsa-Zám 1995). Az ilyen mértékű helyi felelősség (kivált az alacsony segélyezési kultúra, az általános forrásszűke, továbbá a helyi források helyi jövedelmi szinttől való függése mellett) nem célszerű és nem hatékony. Számos alternatív megoldás van. A Világbank már több ízben kidolgozott – megítélésem szerint használható – ajánlásokat az átmenet-gazdaságok számára a központ és lokalitás közötti költségmegosztásról és ennek technikáiról (World Bank 1992; Barr 1995).

Minthogy valóban sokféle, a mainál jobb megoldás van, nem vállalkozom arra, hogy ezek közül egyet egyedül üdvöztetőként kiválasszak. Ismét egy elvet, pontosabban elvrendszert kellene elfogadni, s a technikák majd ehhez igazíthatók. Az elvek lényege a következő:

- A segélykeret nem fogyhat el – ez a központ és a lokalitás közös felelőssége.

- A közös felelősségnek közös finanszírozás, forrásmegosztás felel meg.

- Tekintettel a segélyigények várható növekedésére, célszerűbb a ténylegesen felmerülő segélykiadások százalékos megosztása, mint az egyösszegű, központi támogatás.

- Minden forrásmegosztásnak vannak kockázatai. A túlságosan nagyarányú központi szerep a lokalitásnál okozhat felelőtleniséget, az ellenkezője a segélykeret kimerüléséhez vezethet. Logikai alapon az 50 százalékos megosztás tűnik ésszerűnek, de lehet, hogy ez csak formálisan racionális megoldás. Számítások és pontosabb helyzetismeret nélkül nehéz a kérdést eldönteni.

- Elvileg lehetséges, hogy a források megosztása segélyfajtánként eltér. Ma ez a helyzet. (A jövedelempótló támogatás fedezete központi, az átmeneti segélyé helyi.) Egy új, egységesebb célú és szemléletű segélyrendszerben valószínűleg célszerűbb az egységes megosztás, amelynek konkrét mértéke nyilván politikai viták függvénye lesz.

d) INFORMÁCIÓ

A civilizált segélyezés egyik alapja a segélyezési rendszer átláthatósága, az állampolgárok pontos informálása. Erre Magyarországon alig történik kísérlet

– némi rosszindulattal: azért, hogy ne növekedjék a segélyt kérők száma. Ugyanakkor minél jobb az informáltság, annál valószínűbb, hogy gyengül a segélyhez tapadó stigma. Egyrészt a nyílt beszéd maga a normalitás és elfogadhatóság világába emeli a segélyt, csökkenti a segélykérés szégyellni való jellegét. Másrészt – éppen ezért – várható, hogy azok is megjelennek a segélykérők között, akik eddig épp a szégyentől és stigmától való félelmükben nem jelentkeztek. Ez viszont elindítja a „segély tiszteletre méltóságának” spirálját. (Minden intézmény annyi társadalmi megbecsülést kap, amennyit kliensei kapnak.)

A segélyről való informálás technikái sokfélék, a médiában való informálástól a könnyen hozzáférhető brossúrákig, „röpcéduláig”. A legelemibb technika az, hogy minden ügyfélszolgálati irodában, minden családsegítőben legyen egy pult, amelyről leemelhetők (külön kérés nélkül) a színes, jól áttekinthető „prospektusok”. Minthogy a potenciális kliensek egy része számára az olvasás nehézséget okoz, továbbra is nagy szükség van verbális informálásra. Ez főként a képzett szociális munkások dolga maradna, esetleg más szereplők is bekapcsolhatók.

e) A SEGÉLYEZÉS ÜGYINTÉZÉSE

1. A kérelem benyújtása

A magyar gyakorlat több ponton tér el kezdveztlenül a nemzetközi gyakorlattól. (A minősítés jelentheti, hogy a magyar megoldás a hivatal számára kedvezőtlenebb a szokásosnál, vagy/és a kliens számára az.) Többek között:

– Nincs világossá téve, hogy segélyt írásban is lehet kérni. Ez fontos lenne a mozgásukban korlátozottak számára.

– A környezettanulmányt túlhasználják. A környezettanulmány kiegészítésként való használata általános, törvényileg előírt vagy megengedett. A környezettanulmányhoz való ragaszkodás indoka (saját információim szerint) a kliensekkel szembeni bizalmatlanság. Ugyanakkor ez a gyakorlat rendkívül költséges; ellentétes a nemzetközi gyakorlattal; sérti a magánszférát; súlyosan félrevezető lehet; óhatatlanul olyan szempontokat kever bele az elbírálásba, amelyeknek a jogszabályok szerint ott nem lenne helyük. Ezt az utóbbi pontot hosszan lehetne fejtegetni. Az elbírálót a segély elutasításának irányába befolyásolhatja – saját beállítódásától függően – a rendetlen környezet, amelyről érdemtelenlegre következtet, vagy a rendezett környezet, amelyből a segély feleslegességére következtet. A szokatlan tárgyak vagy elrendezések előítéleteket hívhatnak elő. Egészében: ha a jogszabály nem ír elő életmódtesztet (amit modern jogszabály nem tehet meg), akkor a környezetfelmérés fölösleges. Ha család gyanúja merül föl a bevallással kapcsolatban, közelebbi vizsgálat indokolt lehet, de ez külön tárgyalandó kérdés.

– A jövedelemteszt (bevallás, nyilatkozat) valószínűleg túl bonyolult. Sajnos, a nemzetközi anyagban nem találtam jövedelemteszt mintákat. Valószínűleg igen széles a skála. (Ausztráliában például valóban csak egyszerű nyilatkozat kell – a hatóság dolga, hogy ellenőrizzen, ha ezt szükségesnek tartja.) A családi pótlék igénylésére szolgáló jövedelem- és vagyony nyilatkozatot például kifejezetten túl bonyolultnak tartom – de ismét vizsgálatok lennének

szükségesek e gyanú igazolására. (Csupán egy elemet kiemelve: abszurdnak tartom azt az utasítást, hogy ha a kérelmezőnek „gondja van az adatlap kitöltésével, kérje munkáltatója ezzel foglalkozó szakembereinek segítségét”. Azt gondolom, nem kell hosszasan indokolnom, miért abszurd és anakronisztikus ma ez az elvárás.)

2. A kérelem elbírálása

A mai gyakorlat – hogy többnyire laikusokból álló szociális bizottság bírálja el a kérelmeket – e bizottságokat túlterheli, pontosan más funkciójukat halványítja. Ennél lényegesebb azonban, hogy ha a segélyezés normatívabbá válik, akkor az egész mai diszkrecionális procedura felesleges. Ebben az esetben szakképzett hivatalnokok dolga az, hogy a segélykérekeket minősítsék, s csak a valóban problematikus esetek kerülnek testület elé.

Más szavakkal: a segélykérelem benyújtása és igazságtartalmának ellenőrzése ugyanúgy szétválasztandó, mint az adóbevallások esetében. (Voltaképpen a rendszeres segélyt egyszerűen negatív jövedelemadónak is fel lehet fogni.)

3. Felülvizsgálat, jogosultság ellenőrzése

E kérdésben maximálisan felhasználhatók a nemzetközi tapasztalatok. A segélyezés indokoltságának felülvizsgálata, illetve a csalások felderítése a legtöbb országban létezik, sőt esetenként végig gondolt rendszerben működik. A *felülvizsgálat* legfőbb eszközei nálunk is hasonlóak lehetnek a külföldiekéhez. Így megkövetelhető (és sok esetben ez már így is történik):

- * A segélyt indokló körülmények folytatódó fennállásának bejelentése (elvben minden, a segélyfeltételeket érintő változást a kliensnek kell bejelentenie);

- * A kérelem előírt gyakoriságú hivatali ellenőrzése vagy megújíttatása. Ez munkanélkülieknél gyakrabban (havonta vagy kéthavonta) történhet, egyéb segélyfajtáknál 6 hó–1 év közötti gyakorisággal. (Ennél ritkább ellenőrzés a tartósan-véglegesen megváltozott egészségi állapotúaknál lehetséges, ha ellátásuk segély-formában történik.)

- * Az ügyfél személyes meghallgatása (interjú). Ilyen meghallgatás előírható a környezetanulmány helyett, ha a benyújtott segélykérelemmel kapcsolatban pontatlanság vagy csalás gyanúja merül fel. Bevezethető lenne azonban az az ausztrál módszer is, amely nyilvánossá teszi, hogy az önkormányzat minden évben közelebbről ellenőrzi a segélyezettek x százalékát, s azt is köztudottá kell tenni, hogy mit involvál egy ilyen ellenőrzés.

- * A környezetfelmérés, az ügyfél felkeresése, a körülmények ellenőrzése ebben a szakaszban csak végső eszköz. Amennyiben az eszköztárba tartozik, nyilvánossá kell tenni, hogy milyen gyanú esetén kerülhet rá sor.

4. Csalások felderítése, szankciók

Magyarországon e pillanatban nem különül el a segélyek benyújtása-elbírálása a csalások felderítésétől. Úgy is mondhatnánk, hogy ma a hivatal szemében minden segélykérő potenciális csaló. (Ezt jelenti a teljes bizalmatlanságra épülő segélyezés.) Ezzel a szemlélettel föltétlenül szakítani kell, hiszen

ez az egyik fő oka annak, hogy a segélyezés stigmával terhelt. Ugyanakkor külön közigazgatási aktusként igenis szükség van a csalásfelderítés mechanizmusaira, önálló közigazgatási eljárásként való rögzítésére. Követendő az a nemzetközi gyakorlat, amely igyekszik a személyiségi jogokat tiszteletben tartani.

Megvizsgálandó, hogy mennyire alkalmazható a más hivataloktól – munkaügyi-, adóhivatal – való információkérés, s ha alkalmazható, a megfelelő jogi kereteket ki kell dolgozni. Ugyancsak megvizsgálandó a számítógépes kapcsolatrendszeren keresztül lehetséges ellenőrzés, szintén megfelelő jogi kerettel, adatvédelemmel. Esetleg számításba vehető az az Írorszáiban alkalmazott módszer, hogy bizonyos típusú munkaadóktól kérnek jelentést újonnan felvett alkalmazottaikról.

A magyar „feljelentési kultúra” mellett célszerű lenne nyilvánossá tenni, hogy segély-ügyekben a hatóság *a névtelen leveleket nem veszi figyelembe*.

A csalások szankcionálásának valószínűleg nálunk is legmegfelelőbb módszere a jogtalanul felvett pénz visszafizetése. Az, hogy a csalást olyan szabálysértésként kezelik, amely szabadságvesztést is maga után vonhat, csak súlyosbítja a családok helyzetét. Ugyanezért nem feltétlenül racionális a bírságolás sem. A szankció ezek alapján lehet egyösszegű visszafizetésre kötelezés, vagy részletekben, jövőbeni segélyből vagy keresetből való levonás. A döntésnél jelentős lehet a diszkréció szerepe, ugyanis a csalók jelentős része mindennek ellenére szegény, tehát képtelen egyösszegű visszafizetésre. Ismét nagy hangsúlyt helyeznék arra, hogy a szankcionálás lehetősége és módja minden érintett számára világos legyen.

5. Az ügyintézés ellenőrzése

Célszerű lenne azokat az országokat követni, amelyek intézményesen foglalkoznak a segélyezési ügyintézés ellenőrzésével. Az ezt szolgáló intézmények, illetve felelősök lehetnek nálunk is végső fokon a számvevőszék, továbbá parlamenti különbizottságok tagjai és az illetékes ombudsman. Első szintű hatóságként vehetne részt ebben a megyei hivataloknál szolgáló „szociális felügyelő”, ha volna ilyen.

6. Fellebbezési lehetőség

Amennyiben Magyarország áttér a normatív segélyezésre, ennek természetes tartozéka a független bírósághoz való fellebbezési lehetőség. A procedúra nálunk is lehet esetleg több fokozatú, különös tekintettel a bíróságok túlterheltségére. Ugyanakkor nem csekély veszély rejlik abban, ha az első szint helyi – igazgatási vagy laikus – testület. Megvizsgálandó e veszélyek csökkentésének technikája. Ugyanakkor célszerű lenne az ingyenes jogsegélyszolgálat igénybevételi lehetőségeinek kiépítése is. Ennek elemei megvannak, részben a családsegítő központokban, részben a különböző (a nonprofit szektorban szerveződő) jogvédő irodákban. Elvileg elképzelhető, sőt kívánatos, hogy az önkormányzati irodákban is legyen egy erre szakosodó előadó.

Az állampolgári jogok ombudsmanja nálunk is fontos szerepet tölthet be – ma például a segélyezés civilizáltsági szintjének növelésében. Világossá kell tenni – ha ez belefér az ombudsman hazai jogosítványába –, hogy se-

gélyek ügyében kezdeményezhet felülvizsgálatot, hogy benyújtható hozzá panasz. Noha nálunk sincs az ombudsmannak döntési joga, s ajánlásait az igazgatási szervnek nem kötelező elfogadnia, a parlament vagy/és a miniszterelnök, illetve a minisztertanács kérhetne e kérdésben éves jelentést, illetve ilyen jelentést az ombudsman maga kezdeményezhet, ha ennek szükségét látja.

7. A segélyezési folyamat nyomon követése, monitorozása, értékelése

A magyar közigazgatásban meglehetősen elmaradott szintű a folyamatok nyomon követése, a visszajelzések gyűjtése, a rendelkezések értékelése (evaluálása). Az értékelés – különösen az újonnan bevezetett rendelkezéseknél – feltétlenül szükséges lenne. Enélkül semmit sem lehet tudni hasznairól és költségeiről, nincs alap a rendelkezések módosítására stb. A követéshez természetesen a statisztikák is hozzátartoznak, amelyek rendszerét újra kellene szabályozni.

Összefoglalás (helyett)

A magyar segélyezési rendszer megérett a radikális reformra. A reform kulcskérdései és buktatói megítélésem szerint a következők:

- Elfogadható-e a törvényhozók és a polgárok számára a segélyezés zömének jogszerűsége, a diszkrecionalitás korlátozása, azaz ezen szociális jog erősítése?

- Elfogadható-e a központi és helyi önkormányzatok viszonyában egy olyan alku (trade-off), hogy az önkormányzat segélyezést szabályozó szabadsága csökken annak ellenében, hogy a központ nagyobb szerepet vállal a segélyezés finanszírozásában?

- Elfogadható-e a központi költségvetés számára, hogy valamelyes bizonytalansággal számol a segélyköltségeknél, ha ezek „biankó követelés-ként” állnak vele szemben? A központ bizonytalansága természetesen minimálisra csökkenthető megfelelő informáltság esetén.

Ha ezekben az alapkérdésekben már döntöttek, a részletekhez a fentiek számos elemet nyújtanak, illetve további technikai részletek már kidolgozhatók. Ezen kérdések pozitív eldöntése nélkül – vagyis hogy legyenek erősebb jogok, legyen trade-off, és vállaljon pénzügyi garanciát a költségvetés – a reform indokoltsága és lehetősége kérdéses.

Jegyzetek

5. E kérdéssel sokkal részletesebben foglalkozik a SOCO nemzetközi jelentés, részben – főként ami a biztonság társadalmi fontosságát illeti – l. Ferge, 1994.

6. Mindazok, akik teljesen a magánjótékonyagra bíznák a végleg ellehetetlenülők megsegítését, hallgatólagosan szentesítik a közfelelőtlenség intézményesülését. (Az állami felelősség magánjótékonykodással való kiváltása a közgazdasági elméletből társadalomfilozófiává emelkedő monetarizmus szerves eleme.) A magánjótékonyág – amelynek elemzésével itt adós maradok – természetesen sokat segíthet a nyomor enyhítésén. Ám a dolog természeténél

fogva nem kötelezhető semmire. Nem garantálható, hogy mindenütt ott lesz, ahol arra szükség van, s hogy elégséges forrásai lesznek a segítéshez. Amint ez a fejezet végén kiderül, a magán (illetve nem-állami) segítségről a polgárok többsége így vélekedik.

7. Ennél a feltételezésnél a hetvenes években induló szociálpolitikai vitákból megmaradt emlékeimre támaszkodom, ami nem tudományos érvényű bizonyíték.

8. Az 1. fejezetben ismertetett nemzetközi elemzés e kérdéssel külön nem foglalkozik. Én itt konkrétan arra utalok, hogy Angliában – ha jól értem a különböző forrásokat – az alacsonykeresetű családok ún. adóhitel formában kapnak támogatást, a kereset nélküliek pedig egyértelműen segély-formában.

9. Magyarul – hogy csak néhány példát említsek – jó forrásanyagok találhatók pl.: Pálos 1934, Csizmadia 1977, Ferge 1986.

10. A nem-állami iskolák jelentős része egyházi iskola, amelyek nem a gazdagoknak vannak fenntartva.

11. E kompromisszumos javaslatnak, amely sokak számára nem lehet különösebben rokonszenves (számomra sem az), van egy burkolt üzenete. Az ugyanis, hogy ha ebben az esetben elfogadjuk a költségvetés számára kedvező „népakaratot”, akkor ezt más esetekben is figyelembe kell venni.

Hivatkozások

- Atkinson, A. (1993): *On Targeting Social Security: Theory and Western Experience with Family Benefits*. Welfare State Programme Discussion Papers WSP/99, London, London School of Economics/STICERD.
- Barr, N. (szerk.) (1995): *Munkaerőpiac és szociálpolitika Közép- és Kelet-Európában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest, Gondolat.
- Brunhes, B., L. Lombard, M. Tessier-Garcin (1995): *Fighting against exclusion in the countries in transition*. BBC, Paris.
- Castel, Robert (1995): *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*. Paris, Fayard.
- Commission of the European Communities, 1993, *Social protection in Europe*, Luxemburg, 1994.
- Csizmadia Andor (1977): *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete.
- Dögei Ilona (1995): *A segélyezettek helyzete*. Kutatási jelentés az 586. sz. OKTK vizsgálatához.
- Eardley, T. J. Bradshaw, J. Ditch, I. Gough, P. Whitefors (1995): *Social Assistance Schemes in the OECD countries*. Heslington, University of York. Kézirat.
- Ferge Zs. (1982): *Társadalmi újratemelés és társadalompolitika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zs. (1986): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, Magvető.
- Ferge Zs. (1994): Szabadság és biztonság. In *Esély*, 3. sz. (júl. 2000, augusztus).
- Ferge Zs.–Sik Endre (1995): *Social consequences of the transition – International report*. Institut for Human Studies, Vienna. (Megjelenés alatt.)
- Harcza István, Zám Mária (1995): *Szociális ellátás az önkormányzatoknál*. Központi Statisztikai Hivatal, Társadalomstatistikai füzetek, 10. szám.
- Horváth Ágota (1987): *A szegények segélyezéséről*. In *Szociálpolitika ma és holnap*, Budapest, Kossuth.
- Horváth Ágota (1995): *Helyi szociális rendeletek*. MTA Szociológiai Intézete. Kézirat.
- Huby, Meg (1995): *Water Poverty and Social Policy: A review of issues for research*. In *Journal of Social Policy*. April.

- Hudson, R. B. (1995): The evolution of the welfare state: Shifting rights and responsibilities for the old. In *International Social Security Review*, 1.
- Krémer Balázs (1993): Van-e ma Magyarországon szegénység? In *Esély*, 3. sz.
- Milanovic, Branko (1995): Poverty, Inequality and Social Policy in Transition Economies. World Bank, Transition Economics Division, *Research Paper Series Paper Number 9*, February.
- Milanovic, B. (1994): A Cost of Transition: 50 Million New Poor and Growing Inequality. *Transition* (Transition Economics Division, Policy Research Department, The World Bank) Volume 5, no. 8. October.
- Dr. Pálos Károly (1934:) *Szegénység, szegénygondozás*. Szombathely, Martineum Nyomda, (ill. 1942, Újvidék, Uránia Nyomda).
- Polányi, Karl (1944): *The Great Transformation*. Beacon Press.
- Polányi Károly (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat.
- Salamon Pálné (1991): A létminimum és akik alatta élnek. In *Esély*, 4.
- Saunders, P. (1994): The Role, Value and Limitations of poverty research. In *Social Policy Research Centre Discussion Papers* No. 53, University of New South Wales, November. (Hiv.: Eardley et al., 13. o.)
- Schulte, Bernd (1994): Social Assistance as Part of Overall Social Protection. Paper prepared for the Conference and Discussion Forum Organized by the Hilscher Social Policy Association and the Eötvös Loránd University, Budapest, 18–20 March.
- Schulte, Bernd (1994): The provision of minimum protection within member states of the European Union. Paper presented at the European Conference of Historical and Comparative Sociological Research. LSE, London, 1994. dec. 16–18.
- Sik Endre (1991): Az örök kaláka.
- Szabó Sándorné, Keszthelyiné Rédei Mária, Kéky Zsuzsanna, König Éva, Szívós Péter, Varga Ágnes (1995): A jövedelemtől függő jóléti ellátások feltételrendszere és működési mechanizmusa. *Kézirat*.
- Szívós Péter (1995): *Profile of Poverty in Hungary*. 1993. *Kézirat*.
- Szívós Péter és Kéki Zsuzsanna (1995): A jövedelem és fogyasztás egyenlőtlensége. Kutatási beszámoló a Pénzügyminisztérium számára, TÁRKI.
- Tóth István György (szerk.) (1994): *Társadalmi átalakulás 1992–1994. Jelentés a Magyar Háztartás Panel III. hullámának eredményeiről*. BKE, TÁRKI, KSH.
- UNICEF (1994): *Central and Eastern Europe in Transition: Public Policy and Social Conditions: Crisis in Mortality, Health and Nutrition*. Economies in Transition Studies, Regional Monitoring Report, no. 2. August.
- The World Bank (1992): *Hungary, Reform of Social Policy and Expenditures*. World Bank Reports. Washington D. C.

Kelen András

Purgatórium vagy regula?

A Bokros-csomag és a reformpolitika

Egyéves a Bokros-csomag, a takarékosági intézkedéseknek és törvénymódosításoknak az az együttese, amely alaposan felkavarta a magyar politikai életet, és igen vitatott módon nyúlt hozzá a szociálpolitikához. A viták máig tartanak, és egy hozadékuk bizonyosan tartós marad: az államháztartási reformnak – akárcsak eddigi, úgymond, koraszülött jóléti államunknak¹ lesz egy következményekkel terhes születési hibája, éspedig az, hogy koncepciójának pillanatától kezdve összebogozódnak benne az államháztartási egyensúly-helyreállító törekvések (pénzkivonás) és a jóléti állammal kapcsolatos, perspektivikus megfontolások (juttatásmaximálás).²

Válogatásomban megpróbálom analitikus módon szétbontani (és alkalomadtán nevekhez is kötni) e két motivációs szálát. A Bokros-csomag recepciója kapcsán továbbá választ keresek arra, hogy vajon a 170 milliárdos egyensúlyjavítás körül folytatott politikai diskurzus miről is szólt valójában: a korszerű szociális érzékenységről,³ talán éppen annak posztmodern értelmezéséről,⁴ avagy pusztán egy teóriamentes és pragmatikus vita folyt-e⁵ annak idején, 1995 márciusa és májusa között a parlamentben. Ennek eldöntése azért is hasznos lehet, mert mind a megszorítások, mind pedig a koncepcionális reform döntő része még hátra van. Sőt, okunk van azt feltételezni, hogy ezek a kiigazító megszorítások – még egy beinduló növekedés esetén is – folyamatosan működni fognak. Feltételezésem szerint módszeremmel előre jelezhetők lesznek a küszöbön álló második, szanálási csomag elindítása kapcsán megfogalmazódó majdani ellenérvek is. Ehhez, persze, azzal az előfeltevéssel kell élnünk, hogy az egyensúlyjavítás ma már kirajzolódó eredményei egyáltalán nem hatják majd meg a kritikusokat. Még egy szót a válogatás módszeréről: kényes politikai témánál talán az a legbölcsebb eljárás, ha a lehető legegyszerűbb eljárást követjük. A magam részéről ilyennek találtam azt, hogy antológiámban a parlamenti jegyzőkönyvekben valamilyen oldalon „zajjal” kísért mondanivalóról (hacsak nem ismétlésről van szó) kivétel nélkül megemlékezem.

A csomag pénzügyi megszorító intézkedései számosak, így ezekről itt nem lehet teljes terjedelmükben írni. Röviden azonban összefoglalom azok

mintegy 30 milliárdos megtakarítást előirányzó szociálpolitikai vonatkozása. A harmincféle hazai szociális ellátástípus közül minden megszorítás nélkül megszüntették a várandóssági segélyt és a gyermekágyi segélyt. Részben kiszorult a TB-ből a táppénz, csökkent a gyermekápolási táppénz és a gyermeknevelési juttatás összege. A jogosultság terén jövedelemkorlátot szabtak a 100 milliárdos nagyságrendű családi pótlékra. A GYED pedig megszűnt.

Hozzászólások a csomaghoz

A parlamenti vitára – és nemcsak a márciusi, napirend előtti felszólalásokkal tarkítottakra, hanem a májusi általános és részletes vitára is – jellemző volt, hogy gyakran minden elnöki erőfeszítés ellenére is parttalanra és csapongóvá vált. Még a pragmatikusnak nevezhető felszólalások keretei is igen tágak bizonyultak: ezek közé befértek olyan megállapítások, amelyek szerint a szóban forgó költségvetési megszorítások „a magyarság évszázadok óta tartó önvesztésének” folyamatába állíthatók (Varga István, MDF); vagy olyanok, amelyekben a csomag „szociálpolitikai blokkja finomítását” követelik (Békesi László, MSZP), vagy amelyekben például Győriványi Sándor (FKGP) a huszonötzres általános jövedelemkorlátról tesz észrevételeket.⁶ Az e kereteken kívül eső kritikákról azt a véleményt formálhatja a kései olvasó, hogy azok távolról sem redukálhatók egyetlen ideológiára. Sőt, azt lehet mondani, az ideológiai háttér teljesen hiányzik a Bokros-csomag (és tegyük hozzá: az előttünk álló államháztartási reformmunkálatok) parlamenti vitájából,⁷ annak apológiájából és filippikáiból egyaránt. Az ilyesmi általában a vita szakszerűségének a jele lehet, a magyarországi esetben azonban, attól tartok, inkább az ellenzéki politikai tőke összekovácsolatlanságára vall. Sajnos, a Lengyelországra és Magyarországra egyaránt jellemző, ismert politikai konstelláció – a nem (bús)magyarkodó konzervativizmus talajtalansága – nem kedvez annak, hogy az államháztartási reform politikai kritikáját az államszocializmus tömegkommunikációjára jellemző nyelvezet helyett inkább az öngondoskodás, illetve átcsoportosításának tárgyyszerűbb kategóriáiban lehessen megfogalmazni.

A *miniszterelnök* némileg kényszeredetten és messzemenően ideológia-mentesen politikai kényszerekre hivatkozva indokolta a csomag szükségességét. A hangsúly nála egyértelműen a stabilizációra esett, a szociálpolitikai következményekről csak mint az egyenlődsdi megszüntetéséről esett szó. Ez a kényszeredett megkülönböztetés még sokkal nyilvánvalóbb volt *Békesi László* esetében, pedig őt akkor már nem korlátozták a napi politika kötelmei: imént is idézett félmondatán kívül harminckét perces, és a jegyzőkönyv tanúsága szerint frakciók-szerre nagy figyelemmel hallgatott, megszakítatlan eszme-futtatásában egyetlen kukkot sem szólt az intézkedéscsomag szociálpolitikai hatásáról. Mivel pedig az utána következő ellenzéki felszólalók szükségképpen vele vitáztak, ez az alaphelyzet nem tett jót a szociálpolitikai filozófia tisztázásának.

Az *SZDSZ vezérszónoka* már elvi kérdések és racionális gazdaságpolitikai megfontolások következményeinek tekintette a megszorításokat, olyasminek,

aminek ugyan politikai ára lehet, ám ezt az árat (akár egy miniszterének ellehetetlenülése mellett is) minden további késlekedés nélkül meg kell fizetni. Feltételezte, hogy a gazdaság stabilizálásához elegendőnek bizonyul majd ez a csomag, a folytatásra már csak a gazdasági kibontakozás érdekében kerülhet sor. A *Fidesz MPP* szónoka kételyét fejezte ki, hogy vajon a célzott megszorítások és elvonások valóban csak a jobb módúakat fogják-e érinteni. Azt a 9 milliárd forintot pedig, amelyet a kormány a csomag esetleges, nem szándékolt mellékhatásainak kompenzációjaként állított be, *Szájer József* inkább annak bizonyítékeként értelmezte, hogy az elvonások a családokat általában hozzák rosszabb helyzetbe, függetlenül azok anyagi helyzetétől. Kormánydokumentumokból idézve szemére vetette a kormánynak, hogy korábban még a családi pótlék reálértékének megőrzéséről beszélt az alsó- és középrétegek esetében. *Szabó Iván* (MDF) szintén érintőlegesen nyilatkozott a csomag szociálpolitikai vonatkozásairól: tagadta, hogy az a rombolás, ami ott történik, államháztartási reformként volna értelmezhető.

Míg *Csehák Judit* (MSZP) felszólalása megmaradt a részletkérdések taglalásánál és értékes finomítási javaslatok felvetésénél, addig *Tóth Pál* (MSZP) felszólalását a messzebbre tekintő, teoretikus igény jellemezte. Az ő számára a takarékosági csomag egyben a jóléti rendszer paradigmaváltásának előhírnöke. Rámutatott, hogy a társadalom felső két decilise nagyobb haszonélvezője a hagyományos struktúrában kiáramoltatott jóléti kiadásoknak, mint az alsó 20 százalék. A szintén MSZP-s *Götzinger Pál* pedig azt elemezte, hogy negyedszázada akadálytalanul érvényesül egy önmagát gerjesztő tendencia: sokan a munka világából a rokkantnyugdíjba menekülnek. *Für Lajos* (MDF) azt vette észre, hogy a restriktív intézkedések majd 40 százaléka az ifjúságra irányul. A szociáldemokrata alapértékeit hangoztató SZDSZ-es *Mécs Imre* és *Béki Gabriella* pedig erőteljesen kiálltak a családi pótlék alanyi jogú folyósítása mellett. *Kökény Mihály* (államtitkár) felhívta a figyelmet arra, hogy a hazai anyasági és családtámogatási rendszerek viszonylag széles köre sem tudta soha tartósan kedvező irányba befolyásolni a gyermekvállalási hajlandóságot. Ez az érvelés azért is figyelemre méltó, mert egy orvos szájából hangzott el, márpedig az egészségüggyel is hasonló a helyzet: a hazai, sírni valóan rossz népegészségügyi mutatók szintén nem az egészségügyben keletkeznek, és nem is ott oldhatók meg. *Bauer Tamás* (SZDSZ) elismerte a szegénypolitikára oly jellemző jövedelemkorlátok és az ezzel óhatatlanul együtt járó jövedelemvizsgálatok kezdetlegességét és várható céltévesztéseit, de a kiadások felülről való behatárolására egyelőre nem tudott jobb módszert javasolni. *Szöllősi Istvánné* (MSZP) arra hívta fel a figyelmet, hogy a feketegazdaság létének ismeretében nem érdemes illeszkedési feladatot tűzni a szociális ellátórendszer elé, hiszen az csak a látható jövedelmet tudja majd megcélozni. *Szolnoki Andrea* (SZDSZ) azt, hogy a fogorvosi ellátás térítéskötelessé válik, a várva várt privatizáció bekövetkeztének minősítette. A csomag szociálpolitikai hatását a kiszámíthatóbb újraelosztás felé tett lépésnek nevezte. Végül *Hajdú János* (MSZP) összegző szándékú felszólalásában a purgatóriumhoz hasonlította a csomagot, destruktívnak és a közgazdasági racionalitást semmibe vevőnek nevezte a *Fidesz* és

a kisgazdák kritikáját, ám megfontolásra érdemesnek nevezte az ellenzék többi részének érveit.

Volt egy visszatérő gondolatmenet a részletes vitában: egyes MSZP-s és ellenzéki képviselők pejoratívnak szánt éllel fiskális szemléletet emlegettek, amely keresztülgázol minden értelmiségi megfontoláson. Ez nem minden gondolati él nélkül való kritika. Felveti azt a kérdést, hogy vajon a monetarizmus az elfogulatlan makroszemlélet megnyilvánulása-e, vagy megvannak a tetten érhető önértékei a pénzügyi – tervezési nyelven szólva az ágazatiakkal szembeállított, funkcionális – logikának is. Anélkül, hogy e kérdések megválaszolására törekednék, utalnom kell arra, hogy a populista bankellenességen kívül e felvetésekre más reflexió még nem született.

Fájdalmasan vézna tehát nálunk a felvilágosult konzervatív pólus és annak társadalomtudományos igénnyel artikulált politikai diskurzusa. Ezért fontos a kitekintés: másutt a jóléti rendszer reformja éppúgy napirenden van, mint nálunk. A kurrens konzervatív célokat a következő (gyakran még Amerikában is a kultúrharc eszközeivel kommunikált) vízióval jellemezhetnénk: az életvitelszerűen jóléti juttatásokból élők számára az ellátás fenntartásának⁸ fejében közmunkákat szerveznek; az (olykor bigottnak is nevezhető) családi értékeket hangsúlyozzák. A restriktív szószólói a jóléti állam leépítéséért cserébe a megmaradt szociális munka professzionalizálását ígérnek. Ezzel szemben a mi konzervatívjaink mondanivalójából a következő elvi ideológiai háttér és gyakorlati szociálpolitikai értékvilág rajzolódik ki: államszocializmus az elosztásban, családközpontúság és „splitting” a szociál- és adópolitikában. A radikális jobboldal ezt még megtoldotta a külső adósságfizetés hasznosságának megkérdőjelezésével, illetve egy olyan álláspont artikulálásával, hogy „Magyarországon szinte minden gyermekes család rászorultnak tekinthető”.

Retorikák és szubvenciók

Él néhány unalomig ismételt szófordulat a gazdasági újságírásban, ami máig sok félreértést szül: „áldozatokat követelni a lakosságtól”; „...már nem korlátozható tovább”; „eljutott tűrőképessége határáig” stb. Ez a retorika abban az időben született, amikor a bérkirámlás (és ezzel az egész gazdaság jövedelemtermelő képessége) még tervezhető, kézben tartható és nemcsak korlátozható volt. Amikor még nem voltak gazdasági automatizmusok, szakmai autonómiák, és a szociálpolitikának primátusa volt a gazdaságpolitikával szemben. A fenntartható növekedés szintén ismeretlen téma volt a hazai közgazdasági gondolkodásban és tömegtájékoztatóban. Ilyen közgazdasági viszonyok mellett magától értetődő, hogy az életszínvonal meghatározó eleme a (lehetőleg természetbeni) társadalmi juttatás. A kilencvenes évekre azonban nagyot változott a helyzet: ma már a gazdaságban erőteljes lobbykkal biztosított automatizmusok indultak be, a politika mozgástere is csekélyebb. E kevésbé irányítható önmozgás egy része előbb-utóbb mindig szembekerül az épp aktuális gazdaságpolitikával. Most éppen azokkal a tényezőkkel van ütközés, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy gazdasági növekedésünk még

mindig nem fenntartható pályán halad (az ökológiáról itt most szemérmesen hallgatva csak a deficitfelhalmozásról eshetik szó).

Mármost a politikának csak bizonyos jól körülhatárolt keretek között lehet dolga a programcsináláson alapuló költekezés. Nem azt állítom, hogy ez az inkább filantrópoknak való tevékenységstruktúra teljesen megtagadható volna a választóiknak megfelelni kívánó képviselőktől, mégis úgy gondolom, hogy nekik is át kellene állniuk egy másik paradigma logikájára. Ebben a politikai döntések témakörét az legitimálná, hogy az ő dolguk – éppen el-
lentétben a mai szemlélettel – a regulatív nyesegetés, a mindenkor pályakorrekciók kikényszerítése és az egyensúly árgus vigyázása. Tehát: programok helyett reguláció! Ez az a vezérmotívum, amely csomagga fűzhet egymástól oly távol eső fogalmakat, mint amilyen a vámpótlék, a csúszó leértékelés és a jóléti állam reformálása. A „reform” kitétel nem véletlenül asszociálódik a lakosság tudatában a megszorításokkal: valóban akkor kerül ezekre sor, amikor pályamódosítást, szűkítést kell parancsolni valahol.

Igen, legkésőbb a kilencvenes évek kezdete óta az államháztartásnak a megszorítások srófolása volna a fő dolga, hiszen a „bér- és támogatáskiáramlás” és a jogosultságkiterjesztés immár automatikusan, szakmai autonómiák és tárcakompetenciák bástyái között halad előre, pótköltségvetésről pótköltségvetésre. E két, spontán költekezési automatizmus Magyarországon dinamikusan és jól működik, ami véleményem szerint az érett piacgazdaság és az ipari demokrácia egyik legbiztosabb indikátora. Természetesen nem kell egyenlőségjelet tenni a termelési lobbyk és a jóléti lobbyk közé: az előbbiek nagyobbak. A redisztributív osztogatás fő válfaja ma – érdemes bankhitelezés híján – a termeléssel kapcsolatos támogatások szövevénye.

Csak utalni tudok rá, hogy a közgazdasági szakma a költségvetési korlátok határozott keményedését várta a privatizációtól. Azt gondoltuk, hogy a természetes tulajdonos majd a körmére néz a menedzsmentnek, és ha versenyproblémája van, hát legalább annyira csökkenti majd a költségeit, mint amennyire szubvenciókért nyüzsög. Ennek a várakozásnak a végleges mérlegét egyelőre korai volna megvonnunk,⁹ annyit azonban biztonsággal állíthatunk, hogy itt sokan nagy kijózanodás előtt állunk: távolról sem tulajdonviszony-specifikus dolog a puha költségvetési korlát! Gondoljunk például az állami támogatás mindent átszövő, legújabb kamarákkal megfújt lobby-hálózatára. Ma már ott tartunk, hogy a pénzügyi fegyelem visszatérő fellazulásának fő mozgatóereje éppen a termeléssel kapcsolatos szubvenciók túlfutása. Hiszen e szubvenciók mindig (többször) megrendeléssel (illetve az áramvonalasítás elodázhatóságával) egyenértékűek, és azok, akik megszerzésükben járatosak, akkor is hálásan felfuttatják tevékenységüket, ha az – efféle támogatás híján – inkább versenyképességének fokozására és innovációra szorulna.

Ami pedig a jogosultságszerzéssel kapcsolatos igényinflációt illeti,¹⁰ ez már átvezet bennünket a voltaképpeni szociálpolitika témájához. Ahogyan a támogatáskiáramlás állandó deficitforrás, úgy a szociális ellátórendszerekben érvényesülő igényinfláció is olyan automatizmust képvisel, amely – ha nem szorítják keretek közé – erőn felüli költést eredményez. Ráadásul – amint arra a parlamentben Kónya Imre (MDF) is rámutatott –, a jóléti jogokat mint

szerzett jogokat jogtechnikailag éppoly nehezen lehet elvenni, mint a tulajdonjogokat. A Bokros-csomag tudvalevőleg azért jelent fordulatot, mert a költségfékentartás maximáját a szociálpolitika szakmai érdekeket is eltipró prioritásává kényszerítette. Az egészségügyben, mint a humán infrastruktúra szakmailag „legelitebb”¹¹ alrendszerében, ez a princípium már régebben jelen van: ott már lassan az „átfogó (general) menedzsment” (a szakmai, például orvosigazgatói érdekek feletti, egyensúlyra irányuló gazdasági rendcsinálás) meghonosítása kerül napirendre.

Zárójelben jegyzem meg, hogy a kompetitív szektor és a jóléti szektor keresletnövelő automatizmusai között sokféle és üzletileg jól motivált átfedés létezik. Az egészségbiztosítás kiadásai például igen nagy részben közvetlen és azonnali iparszubszenzióként foghatók fel! S ki állíthatná hitelesen a gyógyszerártamogatási rendszerről mint jóléti kiadásról, hogy annak mindenkori nagysága (az agrárszubszenzióval összevethető méretben) a fogyasztók (biztosítottak, formálódó beteglobbik) érdeke szerint alakul, és nem a gyógyszergyártók ártamogatás-érvényesítő képessége szerint emelkedik? Ide sorolom például azt a szándékot, amely normatív alapra helyezi a közgyógyellátást is,¹² melynek szolgáltatása legkevesebb kétmillió, de realisanban becslve akár hárommillió emberre vonatkozik majd (s megfejtve az ingyen fogászattal, lassan átveszi ezzel az egykor volt ingyenes egészségügy helyét, a legrászorultabbak számára).

A politika minálunk egyelőre kevésbé érdekegyeztetés, és sokkal inkább érdekgenerálás, a továbbiakban pedig az artikulált érdekekre hivatkozó osztogatás. Ezért olyan nehéz sok politikus – még a kevésbé „népbarátok” – számára is¹³ elfogadni a permanens restriktio gazdaságpolitikáját. S különösen nehéz elfogadni azt a realistának is mondható politikafelfogást, mely szerint az autonómmá vált¹⁴ gazdaság, illetve a joggal elnyert szakmai autonómia révén igénykiterjesztővé vált jóléti szektor mellett a politikának (akár egy jegybanknak) elvileg és általában restriktívnek kell lennie. A politika és a független jegybank között az előbbinek (már középtávon is) legfeljebb annyival nagyobb mozgástér kínálkozik, amennyit (a számunkra sem teljesen figyelmen kívül hagyható) maastrichti szerződés megenged. Ebből az – elismerem – igényes szempontból nézve figyelemre méltó, hogy egyedül a Fidesz MPP látta meg a különbséget az általában vett restriktio és a csupán az egyensúlyromlás határáig követett (szelektív) restriktio gazdaságpolitikája között. Sőt, még egy előrevívő, árnyalati megkülönböztetés is elhangzott a parlamenti vita e szakaszában: a modernizációs deficitből, illetve a belső kereslettel növelt modernizációs deficitből adódó importszükséglet közti különbségre gondolok. Az előbbi egy olyan verbális megoldásnak tűnik, amely körül – a későbbiekben – társadalmi konszenzus alakítható ki.

Sajnos, még Varga Mihály (Fidesz MPP) is rabja maradt a (World-Trade-Organisation-inkonform) szubszenzió-fétisnek. Amikor – jó okkal – fel-
említi, hogy a restriktívnek szánt csomag önfeláldozóan 5 milliárd többlettámogatást irányoz elő a (már így is betegesen drága) mezőgazdasági exportnak, akkor ezzel kapcsolatban csak egyedül az aggasztja, hogy az agrárium majd dorombolva felszippantja ezt a pénzt, fokozza vele „eltartóképességét”, de éppen nem exportál belőle.¹⁵ Azt hiszem, ennél mélyebbre kell ásunk: ha

a humán infrastruktúrának szembe kell néznie a túlszaladt igénykiterjesztésből fakadó kurtításokkal, akkor célszerű ezzel szembeállítani a kompetitív szektor gátlástalan támogatásinflációját! Valahogy úgy, ahogy a fideszes Bal-say István megpendítette, nehezményezvén, hogy az önkormányzatok a fel nem használt helyi normatív támogatásokat szociálisan érzéketlen módon a mezőgazdasági exporttámogatások javára csoportosították át.

Egy év múltán

Ha egy év elmúltával mérlegre tesszük a parlamenti felszólalásokat, nem rajzolódik ki semmilyen statisztikailag szilárd minta. A szavazáskor már érvényesült a pártfegyelem, de a felszólalásokban kevésbé. Fejben elvégzett diszkriminancia-analízisem¹⁶ szerint a felszólalások tartalma nem rajzolja ki a várható pártstruktúrát, sem a meglévőt, sem pedig valamilyen látens vagy éppen készülőfélben lévő politikai szövetségi rendszert. Mint ismeretes, politikailag igen előkészítetlenül érte az intézkedéssorozat a kormánypárt hátsóbb padsoraiban helyet foglaló (és egyéni listásságukat gyakran talán túlértékelő) képviselőket. Az eltelt egy esztendő alatt a szükséges szavazási pártfegyelmet továbbra is meg tudták őrizni, ám sok jele van annak, hogy a képviselők fejében és gondolkodásában minden lehetséges. Ennek következménye az a politikai jelenség is, hogy valamennyi érdekcsoport a pénzügy-miniszter ellen fordult, anélkül, hogy ők maguk vagy közülük egyesek alkalmi koalícióra lépnének.

Ez a helyzet jó lehetőséget kínál a humán infrastruktúra döntéshozóinak, ha jó pozíciókat akarnak biztosítani maguknak az 1997 utáni (az államháztartási reform sarokszámairól folytatott kötérlhúzás utáni) helyzetre. Feltételezem, hogy ha az államháztartási reformban érintett miniszterek (oktatás, népjólét és belügy) nem úgy viselkednek, mint az ipari tárcák nyomásgyakorlói, akkor egy fontos szövetség alapjai vethetők meg. Az érdekcsoportok ugyanis ma úgy viselkednek, hogy külön-külön igyekeznek rést ütni a restrikció falán. Ha a szóban forgó döntéshozók megbékélnének azzal, hogy nettó forráskivonás az ő területükön is aktuális (akárcsak a kurtításokkal küzdő tudománytól kezdve a piacvezérelten összeszűkülő autókerekeskedelmen át a mindkét kihívással szembenézni kénytelen könyvkiadásig), és a pénzügyi szigor felpuhításának igényével szintén megvádolható termelési támogatásokra irányítanak az ösztözt, akkor talán összejöhetne az a politikai tőke, amely hamar átlendítené a politikai életet ezen a kardinális ponton. A restrikció eredményeinek visszafordíthatatlanná tételében, a „general management”, vagyis a fiskális politika elveinek gyakorlati megvalósításában a pénzügypolitika – amelynek javára kell írni, hogy mindmáig nem tudták teljesen elfoglalni az ágazati és termelési érdekek – minden bizonnyal szövetségessé tudna válni, és ez kirajzolhatná az európai monetáris minimummal együtt élni tudó, új hazai szociálpolitika körvonalait.

Jegyzetek

1. A GDP-nek legalább 25 százaléka ment jóléti célokra.
2. Kelemen András (MDF) képviselő rá is mutatott arra, hogy a volt Kelet-Németország biztonságérzést nyújtó családi juttatásainak csökkentését béremelés kísérte.
3. Az univerzális rendszerek célzottá tételére gondolok, valamint a jóléti szociális ellátó-rendszerek és az öngondoskodás kapcsolatára.
4. A jóléti rendszereken belüli demodernizáció a legvelősebben a következő dichotómiában foglalható össze: (aktivitásra serkentő) „lehetőségek és esélyek” megteremtése versus (passzív) jogosultságok és ellátások.
5. Mondjuk, incidenciáról, eloszlásokról meg arról, hogy illeszthetők-e a juttatások egyáltalán?
6. A jövedelem- és vagyoncenzusról Gáspár Miklós (KDNP) fogalmazta meg azt a véleményét, amelyet később – nagy vonalakban – az Alkotmánybíróság is magáévá tett.
7. A pénzügyminiszter alkalmanként emlegeti: ő is baloldali értékek mentén politizál.
8. A krónikus munkanélkülieknek járó jövedelemptóoló támogatás automatikus folyósításának maximumát a csomag 24 hónapban maximalizálta.
9. A legutolsó tranzitológiai elmélet mindenestre siet észrevenni, hogy Kelet-Európára a tulajdonosi korlát nélküli menedzserhatalom a jellemző. Ezért, úgymond, sohasem a hatékonyságjavítás lesz a fő prioritás az üzemgazdasági szintű racionalitásban.
10. Például a családi pótlék 1946-ban még csak az állami szektorra terjedt ki, 1948-ban megszűnt a nem állami szektor; 1954-ben gyerekszámkorlátozással ugyan, de kiterjesztették a jogosultságot a mezőgazdaságra is; 1959-ben beléptek az egyedül nevelő szülők, 1990-ben pedig a családi pótlék rendszere univerzálissá és a munkaviszonytól függetlenné válik.
11. Persze, csak a sport után a legelősebb. A nonprofit szektor e két kedvence folyamatos hitel- és veszteség-konzolidációban részesül.
12. A szakmai elképzelések szerint a méltányossági helyett a normatív alapra helyezés tenné lehetővé azt, hogy – immár e szolid segélyezési bázisról – a középrétegek kétségtelenül túlzott gyógyszerfogyasztását radikálisabban lehessen visszafogni. Ismerve a partikuláris lobbyknak kitett hazai közállapotainkat, szerény jóslatom mégis az, hogy kéz a kézben nőni fog mind a legszegényebbek gyógyszerfogyasztása (12 md-os forgalmat várnak a közgyógy-ellátási listán), mind pedig a középosztályé (70 md).
13. „Ne bánts a magyart!” – kérték egyesek a vitában Zrínyivel a pénzügyminisztert.
14. Ez az autonómia a jól artikulált tulajdonosi érdek mellett bizonyára hasznos lehetne. Menedzservilágunk azonban a vállalkozásokat érő, sokféle érdekartikuláció között (beszállytók, értékes kulcsmunkaerő, szakszervezet) inkább maradványjellegűnek tekinti a részvényesek vagy más tulajdonosok érdekeit, és az utolsó helyek közé sorolja prioritásaiban.
15. Szinte valamennyi agrárárunk magasabb már a világgpiacnál – ennek fenntartásához kell nekik a támogatás.
16. A sokváltozós statisztikai módszerek közül a diszkriminancia-analízis egyik iskolapéldája az angol parlament múlt századi szavazási jegyzőkönyveinek feldolgozásával készített pártmegoszlás-térkép. Ez az egyéni képviselőket szavazásaik alapján sorolja be (át), és ezzel kirajzol egy olyan pártstruktúrát, amely alaposan keresztülmetszi a politikatörténetből ismert viszonyokat.

Krémer Balázs

Az NGO¹ kultuszáról*

(Táncra perdülhet-e az NGO asztal
az NGO spiritiszta szeánszok varázsgeitől?)

A nem-állami szervezetek globális kultuszáról

A fejlett világ ma éppolyan rajongással és elkötelezettséggel beszél a nem-állami szervezetek társadalompolitikai csodatevéséről, mint a fejlődő világ. Mindenki az NGO-knak nyújtandó legnagyobb politikai prioritásról beszél, s kitüntetett előjogok illetik a nem-állami szervezeteket mind a nemzeti, mind a nemzetközi szociális programok kedvezményezettjeként. Mi ez? Új világvallás? A posztindusztriális, posztmodern világ társadalompolitikai fundamentuma? Vagy éppen ellenkezőleg: nemzetközi svindli és internacionalista szemforgatás? Netán spiritiszta asztaltáncoltatás?

Ma ezt még nem lehet eldönteni. Ma csak annyit lehet látni, hogy egyfelől emelkedett, nemes, nagyszerű társadalmi és szakmai törekvéseknek ad otthont ez a szektor, másfelől nemzetközi és nemzeti szinteken zajló érdekösszefonódások, politikai hatalmi játszmák és korrupciók színtere.

Ebben a dolgozatban arra teszünk kísérletet, hogy az NGO-világ elveinek, társadalompolitikai összefüggésének elemzésével járuljunk hozzá a meggyőződésünk szerint is indokolt gyanakvások tisztázásához.

Az NGO-üdvtan alapértékei

Participáció és decentralizáció

A demokratikus értékek érvényesítése szempontjából alapvető kérdés, hogy sikerül-e a politikákat, a közszolgáltatásokat közelebb vinni az emberekhez. Az NGO-kultusz egyik kulcseleme az, hogy ha az érintettek és szervezeteik intenzívebben részt vehetnek a társadalompolitikai döntések előkészítésében, meghozatalában és végrehajtásában, akkor ez valóban demokratikusabbá teheti a társadalom politikai rendjét és működését.

* A tanulmány az OTKA T 006940. számú kutatása tapasztalatainak felhasználásával készült.

Ellen-elidegenedés

A 90-es évek NGO kultuszának, különösen Európában, mind szociológiai, mind társadalomfilozófiai értelemben a 68-as diákmozgalmak anarchista tradíciói, illetve a 70es–80-as évek alternatív mozgalmak voltak az előzményei. E tradíció fókuszában (igazán csak jelzésként: a frankfurtiaktól, különösen H. Marcuse-tól Alain Touraine „intervencionalizmusáig”²⁾) mindig is az el-bürokratizálódott, hierarchiájában megcsontosodott, az emberektől elidegenedett hagyományos képviseleti demokrácia kritikája állt, s ugyancsak közös jegyük a spontán közösségi dinamikát és a társadalmi önkifejezés lehetőségeit kereső politikai és társadalmi alternatívák hirdetése. 68 elbukott, lelepleződtek az alternatív mozgalmak nagy „csalásai” (a békemozgalmárokat a békénél jobban izgatta a nagy-német álom, s valóban: békemozgalmak csak addig voltak Európában, amíg nem volt háború; a zöldeket a környezet védelménél sokkal inkább lázba hozza a politikai hatalom megszerzésének lehetősége; s kivételként, férfiként is csak őszintén csodálhatjuk azokat a feministákat, akik végig azt mondták, amit gondoltak...), s most újabb társadalmi szereplőtől remélhető a régi, ámbár ma is aktuális kritikák és álmok továbbvitele.

Nyilvánosság

Az információk hatékony terjedése mindig feltételez bizonyos hierarchizáltságot. Igaz ez azokra az információkra is, amelyek társadalmi és politikai véleményeket, akaratokat, célokat és kritikákat hordoznak. Nem lehet mindig mindent mindenkivel megbeszélni, megvitatni, megszavazni, hiszen akkor nem lesznek döntések, és nem történik semmi. Maga a képviseleti elv nem kis részben erre az „információs hierarchiára” épül: a társadalom befolyásolási irányaira, értékeire vonatkozó programjuk és politikai, erkölcsi, emberi referenciáik alapján megválasztjuk azokat a képviselőinket, akik már kellően informáltak, és értékeik és képességeik alapján kellően fel is készültek arra, hogy a hozzájuk jutó információk alapján a számunkra is megfelelő politikai konzekvenciákat érvényesítsék és képviseljék. Az elidegenedéssel kapcsolatos társadalomkritikák éppen arról szólnak, hogy e mechanizmusban túl nagy a távolság a szavazópolgár és a politikai képviselő között, s a képviselőkhöz nem jutnak el a tényleges társadalmi akaratok, szándékok, értékek, és fordítva: nem jutnak el a társadalomhoz sem azok a mérlegelési szempontok, az alternatívák közötti választásokat befolyásoló értékek, preferenciák, amelyek alapján a képviselők kialakítják politikai álláspontjukat. Mi több, pontos információk híján nem is ítéltethetők meg, nem is ellenőrizhetők a politikusok és politikai szereplésük. Miután nem lehet minden politikai döntésre összehívni az embereket a Duna jegén, nem lehet népszavazásokat tartani, nem lehet mindenkit mindenről megkérdezni, vonzó lehetőség, hogy az egyes politikai döntések kapcsán mégiscsak megkérdezhetők legyenek azok, akiknek érdekeik fűződnek az adott döntéshez, akiknek viselniük kell az adott döntés következményeit stb. Ez a rugalmas, esetenként változó összetételű, de az

információ kétirányú áramlása szempontjából még kezelhető mennyiségű érintett társadalmi nyilvánossága – lehet – a „civil társadalom”, a nem-állami szervezetek egyik fontos politikai funkciója.

Szabadság

Valószínű, hogy ez az igazi alapérték. A szokásos, pozitív jogtechnikai eszközökkel rendezett szabadságok köre viszonylag szűk: részben a politikai akaratnyilvánításra, részben a munkavállalók szabad szervezkedési jogára, részben a tulajdonlásra vagy intézményi megközelítésben: pártok, szakszervezetek és vállalatok alapítására korlátozódik. Ennél a körnél sokkal szélesebb területet ölel fel az emberek jogos és méltányolandó szabadságvágya. Az NGO-kultusz olvasatunkban döntően ezt jelenti: az emberek nemhogy szabadon tehetik mindazt, amit nem tilos, de még szabadon is szerveződhetnek, hozhatnak létre szervezeteket és intézményeket is arra, amit akarnak. Nos, a szabadság e kiterjedt intézményes megjelenései a nem-állami szervezetek.

Individualizmus

Az individuum az újkori morálfilozófia (ismét jelzésként: Spinoza és Pascal³) „találmánya”, aki abban különbözik a „homo sapiens”-től, hogy neki vannak erkölcei, hozzá címezhetők morális elvárások. A moralitás mibenlétéről Pascal álláspontja a legbizarrabb, de talán legérzékletesebb is, ő ugyanis a racionálisan kalkulálható „anyagi érdekekkel” állítja szembe a „morált”. Igen durván: ha valaki valami olyat akar, ami anyagi szempontból nem áll érdekében – akkor ez az akarata csak moralitásából származhat. (A dologban lehet valami: amikor az ember egy konfliktusos helyzetben erkölcsére hallgatva dönt: ez anyagi értelemben nem szokott sok jót eredményezni...⁴) Az NGO-kultusz tehát nem kis részben az anyagi haszonérdekekkel szemben álló, „nonprofit” morál és intézményesülésének kultusza, amelybe éppúgy „belefelelnek” liberális-individualista, mint tradicionális, így vallási eredetű moralitások is.

A kultusz korlátai, avagy a nem-állami szervezetek és a társadalom viszonyáról

Sem politikai, sem jogi, sem gazdasági értelemben nincs probléma addig, ameddig az NGO-kultusz emberek (individuumok) szabadságát, közösen vállalt moralitását, intézménnyel, szervezettel összefogott közös cselekedeteit jelent, tehát mindenki bárkivel együtt azt csinálhat, amit akar, amit tud és amit nem tilos. A gondok csak akkor kezdődnek, amikor ezek a moralitások, cselekedetek, szervezetek valamilyen társadalmi viszonyrendszerbe keverednek.

A definíció lehetetlenségéről

Ezek a gondok már az intellektuális megközelítés szintjén is jelentkeznek: hogyan lehet definiálni, a társadalom más szereplőitől elviekben megkülönböztetni e kultusz tárgyát? Erős a gyanúnk: sehogy!

A szabadság pozitív elvi eszközökkel nem írható körül, vagyis nem lehet előre megmondani azt, hogy mit szabad, csak azt, hogy mit tilos. A negációban való fogalmazás elvi korlátja megjelenik a legáltalánosabb definíciók „nem”-jeiben: „nem”-állami, „nem” profitorientált stb. De ezek a definíciók semmitmondóak.

* Erkölcsi és kulturális értelemben a „nem-állami” ellentéte – az „állami”, a „kincstári” – csak az erkölcsiséget nélkülözők iránti megvetést fejezi ki, semmilyen társadalmi szereplőt nem ír körül. És valóban, nemcsak Magyarországon mondható el, hogy az állam szervei, a közintézmények, valamint ezek reprezentánsai a nem-állami kultusz legodaadóbb hívei, a szektor legaktívabb szereplői...

* A profit-érdek tagadása sem vezet használható elhatároláshoz. Mindenki, aki pénzt költ, aki gazdálkodik (a magánháztartás, az állam, a vállalat stb.), arra törekszik, hogy a bevételei hosszú távon ne legyenek kisebbek, mint a kiadásai. Ha a „bevételi többlet” értelmében akarjuk használni a profitot, és e profitérdekeltség hiányán keresztül definiálni a szektort, akkor ez a kísérlet a gazdálkodási dilettantizmussal akarja a szektor sajátosságát meghatározni. Ez nemcsak kevésbé bölcs, de nem is tisztességes.

* Ha a nonprofit definíció a nyereségként kimutatható szabad rendelkezésű tőke gyarapításában való érdekeltség hiányát akarja kifejezni, akkor ezzel nemcsak az a baj, hogy elvileg nem húz határt a közintézmények és a szektor intézményei közé, hanem az, hogy gyakorlatilag sem húz határt a vállalatok és a szektor intézményei közé – ezt épp a magyar példák mutatják. A magyar vállalatok ugyanis nem a szabad rendelkezésű tőkéjük gyarapításában, hanem a vállalat által elszámolható szabad költségek gyarapításában érdekeltek igazán – de ennek a jellegzetes vállalati érdekeknek a „nonprofit” intézmények is megfelelő kereteket adhatnak. Sőt... Vagyis: a szabad rendelkezésű tőke, vagyon gyarapítására vonatkozó gazdasági érdekek hiánya egyaránt jellemzi az állami szektort, a vállalati szektort, s tőlük semmiben sem különbözve, a nem-állami intézményeket is.

A „harmadik szektor”, a „civil szervezetek” s más efféle megnevezések a költészet műfajában megítélhető címkék. Logikai értelemben semmit nem határolnak el – legfeljebb magának a kultusznak a különböző értéktartalmaira reflektálnak. Hiszen például ki nem tekinthető „civil”-nek egy önmagát civilizálni kívánó társadalom?

A demokrácia dilemmája: a közhatalom és participáció

Ha a társadalmi folyamatokat érintő, tehát politikai döntésekben többen vesznek részt, kiváltképp, ha a konkrétan érintettek is részt vehetnek, akkor az

egy igen pártolendő, demokratikus törekvés. Tehát: nagyobb teret a civil szervezeteknek a politikai döntéshozatalban!

Ha egy demokratikus társadalomban olyan szervezetek és képviselők vesznek részt a politikai döntések meghozatalában, amelyek és akik legitimitása nem alapul választáson vagy más, nyilvánosan kontrollálható képviselési elven; méghozzá úgy, hogy képviselt álláspontjuk következményeiért, megfizetendő áraiért semmilyen felelősséggel nem tartoznak – akkor ez bizony igen alapvető demokratikus értékeket sért. Tehát: a civil szervezeteknek nincs helyük a demokratikus politikai döntéshozatalban.

A dilemma minden értelemben valódi: nincs elvi feloldása. A dilemmára adott gyakorlati válaszok amolyan „félutas” válaszok, a civil szervezeteket nem szokás beengedni abba a terembe, ahol döntenek, ahol szavaznak, hanem csak az előszobáig („lobby”) vagy különböző döntéshozókészítő bizottságokig, konzultatív és egyeztetési fórumokig. Tehát: a civil szervezetek átlátható, szabályozott formában elvileg részt vehetnek a döntéshozatali folyamatban, de nem vehetnek részt a döntésnek magának a meghozatalában.

Ezek a megoldások nem szokták kielégíteni a civil szervezeteket, ugyanakkor túl nagy engedménynek tűnnek azok szemében, akik az egész társadalmat átfogó programokat képviselő pártokat el akarják különíteni a részérdekeket képviselő lobbytól, akik számára a döntéshozók kompetenciája és a döntéseikért vállalandó felelősségük egymástól szét nem választható, akik számára ez az igazi demokratikus érték.

Közpénzek és közérdekek – versus: magánszervezetek dilemmája

Saját pénzből, saját erőből, saját időben bárki tehet bármit, amit nem tilos. Építhet homokvárat a homokozóban, vagy ápolhat értelmi fogyatékos gyerekeket és a többi. De feltétlenül köze van-e mindehhez a társadalomnak?

A homokvár esetében nincs.⁵ Az értelmi fogyatékosok esetében van, méghozzá kétféle értelemben is:

* Egyrészt itt is érvényesíteni kell azokat az általános „fogyasztóvédelmi” elveket, amelyek a polgárok védelmét hivatottak ellátni, és különös figyelmet kell szentelni azon polgárok érdekvédelmének, akik csak korlátozottan képesek érdekeik képviseletére, azaz bizonyos elemeiben az államnak korlátoznia kell az ez irányú heveskedéseket.⁶

* Ugyanakkor annyiban, amennyiben az értelmi fogyatékos gyerekek ápolása az állam által is felvállalt feladat, a társadalom hozzájárulhat e tevékenység fenntartásához, üzemeltetéséhez.

Mindkét irányban az az elsődleges kérdés, hogyan lehet határt húzni a homokvár-építés és az ápolás között.

Viszonylag egyszerűbb az eset a korlátozások tekintetében, hiszen ott a határt nem a nem-állami szektoron belül kell meghúzni: bizonyos tevékenységek ellátását magukhoz a tevékenységekhez illesztett működési engedélyekhez, „bárcákhoz” kell kötni, s bárkinek, aki az adott tevékenységet végzi, akár büntetőjogi szankciók mellett is, rendelkeznie kell a megfelelő működési

engedéllyel. Ehhez csak megfelelő szakmai szabályozás és megfelelő szakmai felügyeleti szervezet szükséges.

Nehezebb a kérdés az állami támogatás dolgában. Egyrészt talán elkerülendő lenne, hogy a homokvár-építők is állami támogatásban részesüljenek önszervező civil kezdeményezésük apropóján. Azután, ha sikerülne elkerülni a közpénzek elpocsékolását a homokvár-építő civil kezdeményezésekre, és csak a társadalmilag elismerten hasznos tevékenységek és szervezetek kapnának támogatást, akkor sem lenne mellékes, hogy, mondjuk, a civil szervezet ápolási ténykedése s ezen keresztül az állam „ápolási pénze” kiket és milyen ellátással ér el.

Elvileg két technika létezik e határok meghúzására.

Az egyik a törvényhozási logika, amely megkísérli a lehetetlent, és megpróbálja pozitív eszközökkel körülírni az „államilag pártolt és támogatott szabadságok köreit”, azaz megpróbálja meghatározni azt, hogy milyen kritériumokat teljesítő szervezetek tarthatnak igényt direkt, de még inkább indirekt (azaz az adományozók befizetéseit és a szervezet gazdálkodását érintő adókedvezményeken keresztül nyújtott) állami támogatásra. E jogtechnikai eszközök a szervezeti tevékenységek működési kritériumaira vonatkoznak, mindenekelőtt a gazdálkodás nyilvánosságának, közösségi és állami ellenőrizhetőségének biztosítására. (Hmm, mit is remél a hazai nonprofit szektor a nonprofit törvénytől...?) Mivel ezek az eszközök inkább alkalmasak az „üzleti” és a „nem-üzleti” szektor elhatárolására, mint a homokvár építés és az ápolás közötti határok meghúzására, ezért szokás a gazdálkodási kedvezmények igénybevehetőségi kritériumait kiegészíteni valamilyen „ágazati” jellegű, a közcélúságot körülírni szándékozó limitálással is. Ennél azonban sokkal hatásosabbak azok a jogi szabályozási eszközök, amelyek nem szervezetek sajátosságait, hanem bizonyos speciális tevékenységek feltételeit írják körül: hogyan lehet lobbyzni, milyen eljárásrend szerint lehet részt venni különféle érdekegyeztetési folyamatokban, hogyan lehet szakmai (tehát: nem a klasszikus szakszervezeti) érdekképviselőt, kamarai hatáskört ellátni, hogyan lehet pénzt és adományt gyűjteni; és a legkiterjedtebb és legbonyolultabb kérdés: hogyan lehet különféle közcélú szolgáltatásokat ellátni, iskolát, kórházat, hajléktalan menhelyet stb. üzemeltetni? A szervezetek között mind jogi, mind szociológiai értelemben a rájuk jellemző tevékenységek alapján szokás osztályozni, és például megkülönböztetni a különböző érdekképviselői (lobbysta, „pressure group” stb.) szervezeteket, a különféle QUANGOkat,⁷ országos, regionális vagy lokális szolgáltató intézményeket. (Magyarországon e megkülönböztetéseknek nincs túl nagy jelentősége, részben mert a kamarákat leszámítva nincs adekvát szabályozásuk, részben mert elvileg minden nem-állami szervezet mindenfélét csinál.)

A másik technika a közvetlen állami támogatások eszközein keresztül igyekszik pártolni a közcélú magánkezdeményezéseket. E technika elsősorban polgári jogi, szerződéses eszközökre épül, s lényegében a közbeszerzésre, a közpénzeken történő vásárlásokra vonatkozó eljárásjog határozza meg a jogi kereteit. Azaz: sokkal inkább az állam, mint a nem-állami szervezetek jogi befolyásolására, szabályozására épít.

Valóban, az állam szempontjából egy vásárlási, polgárjogi szerződésben

kevésbé az az érdekes, hogy kitől vesz meg bizonyos szolgáltatásokat, mint inkább az, hogy mennyi és milyen szolgáltatást vesz meg.

A fejlett világ válaszai nem kizárólagosan vagylagosak: általában keverve, mindkét technikát szokás alkalmazni.

Javíthat-e a közszolgálatok társadalmi hasznán a szolgáltatások privatizálása?

Ha arról van szó, hogy korábban állami monopóliumok által végzett szolgáltatásokat különféle magán-alapítású szervezetek is végezhetnek, akkor ez a lényeg: a közszolgálatok privatizálásáról kell beszélnünk. A szóhasználat azért tűnik szerencsésnek, mert ráirányítja a figyelmet mindazokra a problémákra, amelyek a privatizáció kapcsán felmerülhetnek: a korrupcióra, a közhatalommal és közvagyonnal való politikai és anyagi visszaélés lehetőségeire és ehhez hasonlókra. A helyzet ezeken a területeken még veszélyesebb, mint a gazdaság privatizálása terén, hiszen itt nemcsak a vagyon, hanem a működési költségek és normatívák privatizálásáról is szó van.

Mit akarunk privatizálni: a közszolgálatok finanszírozását vagy magát a szolgáltatást?

A finanszírozás privatizálása magyarul a közszolgáltatások piacosítását jelenti, akár a szolgáltatások piaci áron való megvásárlásán, akár a magánalapítványok – bár más jellegű érdekek vezérelte – adományozási piacain keresztül. (S természetesen ez a tendencia vonatkozhat a magán-szolgáltatók mellett a közintézményi szolgáltatásokra is...)

Aligha létezik olyan pénzügyminiszter, akinek ne csillanna föl a szeme arra a lehetőségre, hogy a közkiadások csökkenthetők lennének a magánfinanszírozás intenzívebb bekapcsolásával. Különösen költségvetési hiányok és a betömésükre hivatott magas kamatú állampapírok által generált magas infláció mellett vonzó ez a lehetőség. Az is igaz, hogy a közszolgálatok piacosítása takarékosabb és célszerűbb fogyasztásra, igénybevételre ösztönzi a fogyasztókat, intézményesíti és kifejezésre juttatja a közszolgálatok kimeneteihez, eredményeihez (egészségügy, oktatás, szociális és munkaügyi szolgáltatások stb.) fűződő magánérdekeket, sőt, motivációkat adhat a klienseknek abban, hogy intenzívebb módon dolgozzanak együtt a szolgáltatókkal. Az egészséghez, a képzettséghez, a jó munkához nemcsak közérdek, hanem magánérdekek is fűződnek.

A piacosítás megfelelő teret ad a kliensek szabad választásának (például szabad orvosválasztás), de bármilyen más értelemben is, így az adományozás dolgában is hozzájárulhat annak a piacnak a kialakulásához, amely Adam Smith számára a szabad akarat érvényesítésének fóruma.

A piacosításért, a közszolgálatok finanszírozásának privatizálásáért, a nem-állami szolgáltatók ezen keresztül elért térnyerésének kétségkívül létező

előnyeiért igen magas társadalmi árakat kell megfizetni mind a szolgáltatások hatékonyságában, mind hatásosságában.

Általában igaz az, hogy a piacosított szolgáltatások társadalmi ára magasabb, mint a közfinanszírozott struktúráké. Ez részben abból fakad, hogy a „kínálati piac” olyan többletkapacitások fenntartását igényli, amelyek költsége igen nagy is lehet. Ugyancsak igaz az, hogy a szolgáltató szabad megválasztása jelentős mértékben megnöveli a „trading cost”-okat, tehát sokba kerül a fogyasztó és a szolgáltató egymásra találása (gondoljunk például a magas reklámköltségekre). A legnagyobb baj azonban abból származik, hogy épp a hagyományos közszolgáltatások „piacain” (egészségügy, oktatás) nem lehet a fogyasztó olyan racionálisan viselkedő jó vásárló, aki képes optimalizálni az árak és a hasznok arányát. Hiányzik ugyanis a jó vásárló két alapvető tulajdonsága: nem lehet eléggé tájékozott (gondoljunk például egy műtét várható eredményeire, kockázataira, alternatív beavatkozásaira stb.), és nem-hogy nincs megfelelő alkupozícióban a szolgáltatóval szemben, de jellemzően inkább a kiszolgáltatottja (mert beteg, mert gyerek, mert öreg stb.). Emiatt a piacosított struktúrákban gyakran alakul ki a „szolgáltatók diktatúrája”, ahol a szolgáltatók saját érdekeiknek megfelelően, korlátlanul generálhatják a szükségleteket saját szolgáltatásaik iránt. Ez viszont mindenhol a költségek robbanásához vezet.⁸

Ugyancsak hatalmas árat kell fizetni a szolgáltatások hatásosságában vagy, ha úgy tetszik, a társadalmi egyenlőtlenségek elszabadulásában. Az elvi szinten igényjogosultak közül sokan „kiárazódnak” a szolgáltatásból, sokan nem találják az utat a szolgáltatáshoz, egy szó, mint száz: túl sokan maradhatnak ki belőle, ami sem a méltányosság, sem a társadalmi érdek szempontjából nem vezet jóra.

E hosszabb kitérő arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy a piacosítással és privatizálással járó előnyökkel és hátrányokkal a nem-állami szervezetek térnyerése, illetve azok magán-finanszírozásának felszabadítása során is számolni kell. Az ilyen irányú váltás mellett a társadalmi hasznok és árak optimalizálásának feltételeit részben szofisztikált törvényhozási eszközökkel (nonprofit törvény), illetve a liberális eszményekhez igazodó „éjjeliőr-állam” felügyeleti, fogyasztóvédelmi intézményeivel lehet megteremteni – annyira, amennyire...⁹

A „jóléti állam reformja”, avagy az állam és a nem-állam közötti szerződéses viszony

Már a 80-as évek elején, az olajválságok nyomán megingott jóléti állameszmények reformjai kapcsán felmerült a nem-állami szervezetek, a harmadik szektor intenzívebb társadalmpolitikai részvételének igénye. Maga a törekvés minden vonatkozásában társadalmpolitikai fogantatású volt, ami más szóval annyit tesz, hogy az állami szociális rendszerekhez való viszonyban próbálta meg értelmezni a kavargó (a bécsi European Centre for Social Welfare Policy and Research [„Eurosocial”] nevű intézet szóhasználatával¹⁰) „welfare mix” jelentőségét. Még egyértelműbben: e megközelítés szerint a

nem-állami szektor jelentősége a szociálpolitikában részben abban áll, hogy stimulálja, kikényszerítse az állami rendszerek innovációit, reformjait, részben pedig abban, hogy az állami szociálpolitikát kiegészítő, de azzal harmonizáló, abba integrálódó ellátásokat, szolgáltatásokat üzemeltet. Ezt persze így udvariatlan machiavellizmus lenne kimondani (bár kétségtávol voltak és vannak ilyen törekvések); azzal a gyengébb formulázással azonban, amely szerint e megközelítés a szociális rendszerek szektorokat integráló egységét célozza meg, már kevesebb vitát provokálnánk.

Ez a nem-állami szerepeket az állami szociális politikával összhangba rendező törekvés a 80-as évek során több oldalról is erős támogatásban részesült. Technikai értelemben igen jelentős muníciót kapott ez az irányzat az egészségügyi rendszerek reformjaitól, különösen a brit tapasztalatokból. A szélsőségesen tiszta „tervgazdasági”, centralizált egészségügyi rendszerekről kiderült, hogy noha lehetnek olcsók is, hatékonyak és hatásosak is, ám részben túl merevek ahhoz, hogy reagáljanak a felmerülő gazdasági, társadalmi és szakmai kihívásokra, részben hajlamosak arra, hogy inkább a „központot” szolgálják, mint a beteget. Ezzel egyidejűleg, elsősorban a lényegében totálisan piaci amerikai egészségügy elemzése kapcsán élesen megfogalmazódtak azok a kritikák, amelyek főbb elemeit a fentiekben megpróbáltuk összefoglalni: a piaci rendszerek drágák, nem elég hatásosak (sokan kimaradnak), és a bennmaradók pedig annak a gyakorlatnak a kiszolgáltattjai, mely szerint (Kincses Gyula szavaival¹¹) „egészséges ember nincs, csak rosszul kivizsgált beteg”. A 70-es évektől kezdve minden egészségügyi reform lényegében ezzel a kérdésfelvetéssel küszködött: vajon hogyan lehet a rendszert a két végpontról („terv” és „piac”) valahogyan a közép felé tolni?¹² Így az érdeklődés előterébe került egyfelől a piacot korlátozó, állami „minőségbiztosítás” és fogyasztóvédelem, és fontos szerepet kaptak a különböző piacokonform gazdálkodású, de kollektív tulajdonlású és a társadalmi érdekeket képviselő szereplők, a különböző biztosítók, másfelől pedig az állami rendszerek központosítottságát enyhítő decentralizációs és privatizációs tendenciák. Vagyis: az erős politikai befolyás alatt és az érdeklődés középpontjában álló népegészségügy, s mindenekelőtt annak igazgatása és közgazdaságtana megeremtette mindazokat az elvi és gyakorlati eszközöket, amelyekkel széles spektrumban, változatosan és rugalmasan lehet viszonyba keverednie a „köznek” és a „magának”.

Ennél talán még erőteljesebben hatottak a nem-állami szféra és az állam viszonyának rendezését igénylő politikai motívumok. 68 diákjai tíz–húsz évvel idősebbek lettek, s még azok is, akik mozgalmárként itt-ott tovább hevenykedtek, egy idő után, akárcsak Jónás, beleuntak a prófétáskodásba. Számukra a nem-állami szektor fejlesztésének politikai programjai azt ígérték, hogy konszolidált polgári egzisztenciával, de elveik feladására nem kényszerítve találhatnak legitim társadalmi státuszt. A politikusok is lelkesedtek az NGO-kultusz iránt: boldogan konstatálták, hogy ezek már nem akarják föltétlenül a képviseleti demokrácia alappilléreit döntögetni, hanem ki lehet velük egyezni. Persze, minden politikai pártot és irányzatot más és más szándék vezetett e kiegyezés keresésében: a konzervatívok a tradicionális erkölcsi és vallási értékek megerősödését, a liberálisok újabb állami monopóliumok

letörését, a szocialisták a szociális programokat támogató szervezetek és politikai erők megerősödését remélték e kiegyezéstől. Az már csak a racionális, tisztánlátást kereső elemzőket zavarja, hogy tisztázatlan maradt: ki miért teszi. A lényeg az, hogy mindenki akarta e kiegyezést, miáltal a „nagy NGO politikai kompromisszum” meg is kötött.

Ezt a kompromisszumot kellene az egyes állami szereplők és nem-állami civil (stb.) szervezetek közötti szerződéseknek kifejezniük és fenntartaniuk. A helyzet kétségtelenül bizarr: az elhallgatásokból, politikai taktikázásokból építkező kultusz éltetési technikája a racionális megállapodásokat intézményesítő jogintézmény: a szerződés. De bármennyire abszurd és bizarr is, mégis ez ad némi reményt a „spiritiszta kultusz” meghaladására. Ha ugyanis már egyszer a szerződés is beemelődött a kultuszba, akkor menjünk tovább ezen a szálon, s a szerződés legyen szerződés, és ha valóban képes lesz kifejezni kölcsönös előnyöket rögzítő, az érintettek érdekeit kiegyensúlyozó, komparatív előnyökre vezető megállapodásokat, akkor talán majd kevésbé kell a ködfűzésbe, a kultikus mítoszteremtésbe és egyéb effélébe csomagolni a szerződések tartalmait.

*A szerződések tartalmáról, amely,
a polgári jogban szokásostól eltérően, ezúttal közügy*

A szerződések törvények előírta – formális – tartalmától itt eltekintünk, hiszen az a lényeges, amit a „szerződésesség” politikai és kulturális tartalmának nevezhetünk. Ez a tartalom mindenekelőtt a szerződő felek érdekeinek, akaratainak kifejeződése, illetőleg az, hogy ezeket az érdekeket mennyiben sikerül a másik félnek elfogadnia. A lényeg tehát a szerződésben rögzített megállapodás, egyezség tartalma, amellyel kapcsolatban két szempont kitüntetetten fontos.

A szerződéskötések során egyrészt valóban érdekes az, hogy a közszolgálatok finanszírozói, a „vásárló” közhatalóságok, illetve a nem-állami megbízottak hogyan képesek artikulálni érdekeiket, kölcsönös előnyökre vonatkozó ajánlataikat és megállapodásaikat – azaz hogy mennyire képesek a társadalmi dialógusra, az egyezség-keresésre. Ám legalább ennyire érdekes az, hogy e közbizárlási szerződés, a közszolgálatok privatizálásáról szóló megállapodás mennyiben képes kifejezni a szerződéskötés aktusába be nem vont kliensek, vagy még tágabban: a köz, a társadalom érdekeit. Amennyiben nem képes a szerződés e közérdekek kifejezésére, akkor egyszerűen hűtlen kezelésről, a közvagyon elpazarlásáról, az esetek döntő többségében korrupcióról beszélhetünk.

A közszolgálatok privatizálása – amint erre már utaltunk – éppen azokat a veszélyeket rejti magában, mint bármely más privatizáció. Ezért az ilyen fajta szerződések átláthatósága, számonkérhetősége, ellenőrizhetősége nem csupán a szerződő felek szerződéses kultúrájának indikátora, hanem a nem-állami szervezetek szerepét illetően elsődleges politikai kérdés is. Valójában ezen áll vagy bukik, hogy valami közérdekű jóról avagy sumákolásról és bulizásról van-e szó akkor, amikor magánszervezetek közpénzen közszolgá-

latokat látnak el. Részletesebben a következő problematikus tartalmakról van szó:

1. A MEGVÁSÁROLT SZOLGÁLTATÁSOK MENNYISÉGE ÉS MINŐSÉGE¹³

Ez a szempont minden vásárlási szerződés kulcseleme. Ugyanakkor esetünkben e kérdés tisztázása nem kis bonyodalmakkal jár. Bonyodalmat okoz már maga az a transzformáció, hogy noha a valamilyen, nem-állami szervezetnek átadandó pénz odaadásának az „oka” valamilyen szociális, társadalmi probléma, de a pénzt nem lehet a problémához rendelni, csak az elvégzendő szolgáltatások mennyiségéhez és minőségéhez. Nem a probléma kerül pénzbe, hanem mindaz, amit a megoldása érdekében tesznek. A szociálpolitikai szolgáltatásoknak és szolgáltatóknak azonban nem kifejezetten erős oldaluk a könyvelés, gyakran ők maguk sincsenek tisztában azzal, hogy mennyit és mit csinálnak akkor, amikor valamilyen „problémával foglalkoznak”. Ugyanígy, a szolgáltatások szokásos finanszírozása is inkább egyszerűbb könyvelési eszközökre, így például „fejpénzre”, a közintézmények költségvetési bázisára és hasonlókra szokott épülni, nem a teljesítések elszámolására. Azaz, a korrekt szerződéshez megkerülhetetlen az adekvát könyvelési és elszámolási technikák kifejlesztése és működtetése mind a szolgáltatói, mind a vásárlói oldalon. Mindez elkezdődik a szolgáltatási protokollok és részletes tevékenységi specifikációk meghatározásánál, és folytatódik a megfelelő eseti nyilvántartásokkal, „gondozási naplókkal”, s a belső ügyvitel-szervezésen keresztül el kell érnie a beszámolás és elszámolás formanyomtatványaiig és prezentációs rituáléiig.

2. A SZOLGÁLTATÁSOK HATÉKONYSÁGA, A „KÖZPÉNZ ÉRTÉKE”

A közszolgálatok privatizálásának az a legvonzóbb sajátossága, hogy ha ugyanazon közcél elérésére különféle alternatívák nyílnak meg, akkor a közpénzek kezelői választhatnak az alternatívák közül jobbakat, olyanokat, amelyeknél több és jobb szolgáltatásra váltható át a köz pénze. Ez az esély csak abban az esetben realizálódhat, ha e különféle csatornákon finanszírozott ellátások valahol, valahogyan egy mérce alá kerülnek. Az, hogy legyen olyan információ, amely alapján az árak és hasznok összemérhetőek, az részben a beszámoltatás, elszámoltatás, monitorozás és értékelés rendjén múlik. De legalább ennyire érdekes kérdés az állami intézmények belső munkaszervezésének kérdése is: ki számol utána a dolgoknak, ki, mi alapján és hogyan hasonlítja össze az alternatívákat. De talán még ennél is lényegesebb kérdés az, hogy ezek az elszámolások, mérlegelések és összehasonlítások hogyan épülnek be a politikai döntéshozatal, valamint a hivatali végrehajtás bürokratikus eljárásrendjébe. Annyi egészen bizonyosan állítható, hogy a kézi vezérlésre, a folyamatosan beavatkozó „gondoskodásra”, a közvetlen állami intézményeken keresztüli ellátásra berendezkedett állami mechanizmusok nem lehetnek alkalmasak e plurális ellátó-struktúra igazgatására, finanszírozására és adminisztrálására – csak megfelelő szervezeti változások után.

3. A FOGYASZTÓK VÉDELME, A KÖZPÉNZ KORREKT FELHASZNÁLÁSÁNAK ELLENŐRZÉSE

E szerződéses játszmákban nem lehet csak az utólagos elszámolásban bízni, hanem előre is meg kell szerezni a szükséges szakmai és gazdálkodási garanciákat, referenciákat. E garanciáknak különös jelentőséget ad még az is, hogy a szerződés tárgyát képező közszolgáltatások esetében a fogyasztók „nem elég jó” piaci vásárlók, részben, mert kevésbé informáltak a kínálatról, részben, mert nincsenek jó alkupozícióban a szolgáltatókkal, sőt, jellemzően ki vannak szolgáltatva a szolgáltatóknak. Ezért szintén előre kell rendezni annak módját, ahogyan a nem-állami szolgáltatók „bánni fognak” a klienseikkel.

E kockázatok csökkentése megfelelő szakmai, pénzügyi és gazdasági garanciákat igényel. A szakmai kockázatokat csökkenthetik a megfelelő szolgáltatási feltételek, az elhelyezés, a felszereltség, illetve a stáb összetételének mennyiségi és minőségi ellenőrzése. (E feltételek szerződéses rendezése különleges jelentőségűvé válhat ott, ahol hiányos a szakmai szabályozás és az igazgatás.) A pénzügyi kockázatokat csökkenti a nem-állami intézmény pénzügyi helyzetének (mérlegének), gazdálkodási rendjének előzetes kontrollja. Természetesen kockázatcsökkentő hatású a beszámolási és ellenőrzési rend szerződéses rögzítése, amelynek folyamatosan kellő információt kell biztosítania részben arról, hogy kiknek, hány embernek, milyen fajta és milyen minőségű szolgáltatást nyújtott az intézmény, és részben arról, hogy milyen forrásokból nyújtotta a cég a szolgáltatásokat, továbbá mire költötte a részére átadott közpénzt. Bármennyire belső ügynek minősül is, mégsem kerülhető meg, hogy érdeklődjenek a magánintézmény pénztárcája felől, hiszen egy eladósodott, hiányokkal küzdő szervezet nem a kíváncsiak szerint fogja költeni a közpénzt, hanem költségvetésének hiányait fogja foltoztatni belőle... Különös nehézséget jelent az is, hogy a mégoly gondos tesztlések és mégoly erős garanciák ellenére is tönkremehet a nem-állami cég. A szerződésnek erre is ki kell térnie: mi történik egy ilyen esetben az ellátatlanul maradt kliensekkel?

4. IGAZSÁGOS ELOSZTÁS ÉS HATÉKONYSÁG

Szinte kikerülhetetlen, hogy a szerződéses konstrukciók eredményeképp növekvő hatékonyságért a szolgáltatások hatásosságának romlásával fizessük meg az árat. Minél meghatározóbb tételt jelentenek a magánszolgáltatók bizonyos területeken, annál több lesz a szolgáltatáshoz nem jutó, elvileg igényjogosult személy, illetve annál kevésbé lesznek érvényesíthetők a szolgáltatások igazságos elosztására irányuló törekvések. Megkerülhetetlen, hogy a nem-állami intézmények olyan kiválasztási preferenciákat is képviseljenek, amelyek nem egyeznek a szolgáltatások jogi és erkölcsi szempontok szerinti igazságossági kritériumaival. Bármily kínos is szembesülni azzal, hogy felekezeti szempontok befolyásolhatják a közpénzen finanszírozott szolgáltatások elosztását, a különféle egyházi szervezetekkel való szerződés esetén számolni kell ezzel a jogellenes hatással is. Ennél még súlyosabb kérdés a szolgáltatók anyagi érdekeltsége. A magánszolgáltatónak ugyanis anyagi érdekében áll, hogy megszerezze magának a kevésbé költséges ellátást igénylő

kuncsaftokat, és előnyben részesítse a direkt („térítési díj”, szolgáltatási díj) és indirekt (közvetett vagy közvetlen alapítványi támogatások, örökösödési és ajándékozási szerződések, ingatlan átírások stb.) módon jól fizető klienseket. Ez nem csupán a szegényebb kliensek kiszorulását eredményezi, hanem ahhoz a „perverz elosztáshoz” is elvezet, amelyben a magánpénzen a közpénz is megvásárolhatóvá válik. Más szóval: a közpénz is a magán-hozzájárulási képesség irányába mozog, noha épp a fizetőképesség kompenzálása lenne igazságosnak tekinthető (valami hasonló zajlik a magyar nem-állami szociális otthoni férőhelyek dolgában...).

Az előzőekben említett problémák feloldása gyakorlatilag megoldhatatlan, csak a veszélyek enyhítésére van mód. E szempontból kitüntetett kérdés a megállapítható térítési díjak rögzítése, és még inkább a „beutalási rendek” tisztázása. Ezen a téren is a britek járnak az élen, akik ma már a „social worker” szinonímájaként használják a „case manager” kifejezést. Az esetmenedzser ideálja csaknem azonos a háziorvosok „kapuőr” szerepének hangsúlyozásával: ahogy a háziorvos nemcsak arra lehet alkalmas, hogy szakmailag indokolt esetekre korlátozódó kórházi kezelésre utaljon be, hanem arra is, hogy közben tartsa¹⁴ a kórházi kapacitások indokoltan takarékos igénybevételét, úgy az „esetmenedzser” szociális munkás is elvileg alkalmas azoknak a kompromisszumoknak a megkötésére, amelyek során a kliensek a nekik legmegfelelőbb és utolérhető szolgáltatásokhoz juthatnak, de amelyek során a legindokoltabb esetek tölthetik ki a meglévő szolgáltatási kapacitásokat is. Ez a beutalási rend lényegében kiiktatja azt, hogy a szolgáltatók maguk legyenek azok is, akik a közpénzeket önmaguk felé utalványozzák. Csakúgy, mint a kórházak a háziorvosi beutalás mellett, a szociális szolgáltatók is csak a „case manager” beutalásával hozzájuk kerülő kliensek után hívhatják le a szerződésben megállapított tarifákat. Mindez, persze, nem zárja ki, hogy piaci áron bárki másnak is szolgáltathassanak, de a saját beutalásaik után nem kapnak állami pénzt.

Látható, hogy az eljárás maga is elég bonyolult, nem is szólva az eljárás „másodlagos bonyodalmairól”, mint például a könyvelés és elszámolás megnehezülése, az aktaforgalom és az adminisztráció bonyodalmai stb. Azonban az is látható, hogy az igazságossági kritériumokat intézményesítő beavatkozások nélkül a beutalás rendjében a közcélok, igazságossági, méltányossági és hatásossági szempontok könnyen elillanhatnak az ellátásokból, magukból a közszolgálatokból.

A társadalmi struktúrában elhelyezve ennél durvább tézis is megfogalmazható. A magániskolákra, az idősek és fogyatékosok ápolására vonatkozó különféle tapasztalatok alapján erős lehet bennünk az a félelem, hogy a fenti problémák elmismásolása felnagyíthatja és megerősítheti mindazokat a veszélyeket, amelyek a közszolgálatok privatizálásából fakadnak. Immár nem csupán arról lesz szó, hogy kettéhasad a jobb módúakat ellátó „privát-” és a szegényeknek való „köz”egészségügyi, -oktatási és szociális szolgáltatási szektor, hanem arról is, hogy a felsőbb rétegek újabb trükköt találtak ki arra, hogy a szociális célú közpénzekből is nagyobb hányadot hasítsanak ki maguknak. Ismét csak a benyomások szintjén hadd utaljunk az amerikai „dologtalan osztály”¹⁵ asszonyainak újabb kori NGO igényeire, melyben a szo-

ciális máz éppolyan vastag és éppolyan mű, mint a smink az NGO aktivistáink ábrázatán...¹⁶ De hát a business, az business. A pszichiátriai, gerontológiai vagy a feminista „biznic” is „biznic” – meglehet, semmi más.

5. KÖZBESZERZÉS=VERSENYEZTETÉS?

A közpénzek átlátható, nyilvánosan ellenőrizhető költésének legáltalánosabb normáit a versenyeztetés, tendereztetés követelményei teljesítik. A versenyeztetés valóban viszonylag jól szabályozható, s egységes, normatív procedúrák írhatók elő a versenyek szabályozásában, emiatt tehát ez vonzó, „korupció-ellenes” stratégia. A közszolgáltatások területén azonban már vannak gondok a versenyeztetéssel.

Egyrészt, mert versenyeztetni ott érdemes, ahol van piaci kínálat, van felhozatal. A nem-állami szervezetek támogatásának egyik, ha nem a leggyakoribb indoka azonban az innovatív, új eljárások meghonosítása, bevezetése. A dolog újdonsága azt jelenti, hogy abban az új dologban még éppen nincs kínálat, mert ha volna, akkor a kezdeményezés nem is lenne annyira új meg innovatív. Az innovációkban való versenyeztetés épp ezért elsősorban csúrcsavar, szemfényvesztés. Másrészt, a versenyeztetés éppen ezen a területen meglehetősen drága dolog. Ahhoz, hogy verseny legyen a közszolgáltatások területén, vagy kihasználatlan kapacitásokat kell folyamatosan fenntartani, vagy az egyes versenyeztetések költségvetéseibe mindig be kell kalkulálni az új kapacitások kiépítését is. Mindkettő igen drága dolog, s annál drágább, minél meghatározóbbak a plurális ellátási szerkezetek.

A probléma feloldása is költséges: az egyszerű versenyeztetési eljárásrend mellett üzemeltetni kell a direkt kiszervezések bonyolalmasabb adminisztrációs kapacitásait is. Ha ezt hozzáadjuk az előzőekhez – minőségellenőrzés, fogyasztóvédelem, beszámoltatás, ellenőrzés, teljesítmények összehasonlítása és kiértékelése –, szomorúan ugyan, de arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a nem-állami szervezetekkel való szerződésekre építő közszolgáltatási politikának jelentős adminisztrációs fejlesztések költségeivel is számolnia kell, ha rendesen akarja végezni a dolgát. Másképp nem megy vagy nagyon félremegy... És így, megeshet, hogy lehet spórolni egyes szolgáltatásokon, de ritkán lehet spórolni a rendszeren. Sőt...

Az NGO-kultusz itthon

Az ellenzékiesség diszkrét bája

A szocializmus késői korszakában a civil társadalom, az alternatív szervezetek s mindaz, ami az államon kívüliséget fejezte ki – az ellenzékiességhez kötődő fogalom volt. Ez, az államon kívüli valami tekinthető ma is, és volt tekinthető akkor is a rendszerváltás motorjának, mozgatójának.¹⁷ A rendszerváltás utáni politikai struktúra előpártjai, elődszervezetei mai szóval nem-állami szervezetek voltak, s később a rendszerváltó politikai elit részben e szervezetek aktivistái közül verbuválódott. Ez olyannyira igaz, hogy mára

már minden valamirevaló politikusnak fel kell tudni mutatni némi nem-állami szervezeti aktivitást a rendszerváltás előtti időkből. És láss csodát: sikerül, is neki.

Történelmi szükségszerűség az, hogy a hazai nem-állami szektor átpolitizált. Ennek nem kell túlzottan örülnünk, hiszen abszurd helyzetről van szó: a korábbi nem-állam maga lett az új állam, de azért kötődései még megvannak a nem-államhoz, és a nem-államnak is fennmaradtak a kötődései az új államhoz, s így azután a nem-állam és az állam szociológiai értelemben majdnem egy és ugyanaz. Igen, a ma létező nem-állami intézmények minden jelentősebbjéről számon tartja a közélet is, no meg a pénzosztó politikusok is, hogy az állam mely részéhez (értsd: melyik párthoz) tartoznak. Bukott politikusok szónoklathoz kellő hordókat rendre valamely pártjukhoz közeli nem-állami szervezetben lelnek, s maguk a pártok is a nem-állami szervezetek körében építik ki klientúrájukat, háttországukat, oda menekítik ki megkaparintott vagyonkájukat és ejtőernyőseiket.

Nem kell föltétlen alantasságot tulajdonítanunk annak a körülménynek, hogy az állam és a politika létező intézményei mindmáig „korrupciós” alapon támogatják a nem-állami intézményeket. A korrupció ebben az esetben nem a csalás és visszaélés általános szinonímája kíván lenni, hanem azt a jelenséget próbálja kifejezni, amelyben a támogatások odaítélése még tényleges teljesítmények, eredmények, referenciák megléte esetén sem e teljesítményekkel áll függő viszonyban, hanem a létező személyes kapcsolatokkal. A támogatásokban személyes bizalmak, kapcsolatok, elismerések váltódnak át közpénzre. Ugyancsak korrupciónak nevezhetjük a „te az enyémet, én a tiedet támogatom” táncrend szerinti politikai döntéseket. De amiért mégsem kell feltétlenül alantasságot látnunk e mechanizmusokban, az az, hogy valóban kialakulatlanok az állami játékszabályok e területen, jellemzően politikusok és testületek döntenek e kérdésekben, s a „dolgozó”, utánszámolásra, ellenőrzésre, összehasonlításra képes hivatalok és hivatalnokok alig vesznek részt e döntések meghozatalában. Mindez ismét nem túl örömteli, hiszen így kettéhasad az ellátások politikája: az állami intézmények a hivatalokéi, a nem-államiak a politikusokéi. Így azután nem is nagyon érezhető sem a hatékonyság javulása, sem az innovatív eljárások beszűremlése a domináns állami ellátó intézmények működésébe.

A nem-állami szektor társadalmi kórisméje

Ma még nem lehet egyértelmű ítéletet megfogalmazni az immár negyvenezernél is több alapítvány és egyesület igazi társadalmi arculatáról. Azt egészen bizonyosan lehet érzékelni, hogy e nem-állami társadalom belső egyenlőtlenségei és különbségei éppúgy nőnek, mint az egész társadaloméi. Azt sem lehet pontosan érzékelni, hogy e különböző nem-állami kasztok létszámarányai hogyan alakulnak, de azt igen, hogy mind karakterükben, mind társadalmi státusukban igen jelentős különbségek vannak közöttük.

A nem-állami világ elitje kétségkívül a pártok és kormányok, valamint (a nem kis részben őket támogató) nemzetközi szervezetek nem-államira for-

mált birodalmainak helytartói. Ízlés dolga, nevezhetjük fizetéseiket miniszterinek is, amerikaiak is, de ők a „hazai szegénység lordjai”,¹⁸ akik tanácsadóként, trénerként, kutatóként, nonprofit menedzserként, érdekképviselőként tisztes hasznot nyertek a szociális problémák nem-állami intézményi projektjein. Éppannyira elidegenedtek már az önszerveződő helyi közösségektől, mint ahogyan például a szakszervezeti vezetők elidegenedtek a „munkásosztálytól”. Ők is többre tartják, hogy a donorokat, a kormány- és PHARE-pénzeket osztogató úriembereket lássák, mint hogy a pór önkénteseket; akárcsak a szakszervezeti vezérek, akik inkább szeretnek miniszterekkel kvaterkázni az ÉT-n, mint koszos műhelyekbe járni. E nonprofit lordok szájából émelyítő zene a fülnek az, hogy „az állam nem támogatja eléggé a nem-állami kezdeményezéseket, ez a fő probléma!”

A 90-es évek elején született, hét ország nem-állami szervezeteinek összehasonlító elemzéséről szóló tanulmány azt a meglepő adatot mutatta, hogy Magyarországon, a szektor hazai támogatottságában a különféle források között (saját vállalkozási bevétel, magánszemélyek, állami stb. támogatások) háromszor akkora a vállalati támogatások aránya, mint a hét ország átlaga. (A hét ország közül hat a fejlett nyugathoz tartozik, a hetediket mi magunk lettünk.¹⁹) Miután semmilyen magyarázat nem utal arra, hogy a magyar vállalatok humanitárius, altruista, szolidarisztikus szelleme magasabb nívón állna más országok vállalati kultúrájénál, más okokkal kell magyaráznunk ezt az eltérést. Valószínű, hogy az állami vállalatok kormányparancsra való osztogatásai mellett a költségként elszámolható (=adómentes) alapítványi támogatásokon kívül szintén adómentesen (bárki, így az adományozó vállalat által az alapítványba delegált prominens kurátorok által is) felvehető alapítványi tiszteletdíjak és más adótrükkök adhattak volna hathatósabb magyarázatot a magyar vállalatok adakozó természetére.

Ugyancsak hozzá kell szoknunk ahhoz a gyakorlathoz is, mely szerint lassan a cipőjavításért sem „csak úgy” fizetjük meg a talpalás díját, hanem a „Suszteráj Felvirágoztatásáért Alapítvány” javára befizetendő adómentes (mind jövedelemfüggetlen egyenes, mind fogyasztáshoz kötődő adóktól mentes) alapítványi támogatással rendezhetjük számlánkat. Lényegében ez a szolgáltatási díjfizetést és adózást megkerülő technika működik minden „humán-szolgáltató” (iskola, nyelvtanulás, gyögymasszázs és akármi más) nem-állami intézmény díjfizetési konstrukciójaként.

Az is megfigyelhető, hogy minden gondolkodó közintézmény megcsinálja a maga árnyék-alapítványát. Ez kétségkívül progresszív tendencia: már eddig is számos intézményt mentett meg az összeomlástól. Túl sok eredetiséget azért nem szabad tulajdonítani e civil kezdeményezéseknek, hiszen éppen arra való, hogy az állami intézmények végezdhessék a saját dolgukat, e műnem-állami segedelemmel.

És noha az egyházak tiltakoznak az ellen, hogy őket is besorolják a nem-állami intézmények körébe, meg kell állapítanunk, hogy nem nélkülöz minden alapot a tiltakozásuk: mintha egyre erőteljesebb lenne az a tendencia, hogy az egyházak tevékenységének egyre nagyobb hányada kerüljön át az egyházi szatellita, nem-állami szervezetekbe. Az egyház tehát fellép volt ingatlanai visszaszerzésének ügyében, azután átadja őket valamely szatellitá-

jának, hogy ne kelljen magát besorolnia az intézményeket üzemeltető egyéb, nem-állami szervezetek közé.

Ismerjük azután azt a sok-sok, jó szándékú, naiv lelket, aki azt hitte, hogyha csinál egy alapítványt, akkor majd dől a pénz. Meg is csinálták, meg is van a cég, de a pénz nem dől, és nem is csinál semmit az alapítvány...

Amúgy ismerhetünk néhány „valódi” civil kezdeményezést és nem-állami intézményt is. Túl sokat azért biztosan nem.

Azért, mert az asztal nem kezd el táncolni, még lehet hasznos bútordarab...

Hiába minden varázsigé, minden áhítatos körülülés – az NGO asztal sem fog táncra perdülni. Nem is biztos, hogy ez baj: az emberek többsége enni, dolgozni, társalogni, kártyázni szokott az asztalnál, s nem várja, hogy az táncot lejtсен. S varázsigék tanulása helyett érdemes egyszer egy asztalost megnézni, mi mindent kell tudni ahhoz, hogy egy rendes asztal összejöjjön. Essék tehát szó a reálisan megcélozható NGO asztalokról.

Az NGO-k és a magyar szociálpolitika kihívásai

Nem feledve mindazokat a veszélyeket, amelyekről az előzőekben szóltunk, s nem enyhítve azt az igényünket, hogy talán mégis meg kellene próbálni a szociális szolgáltatások privatizálása kárainak és veszélyeinek csökkentését, azért azt is meg kell állapítanunk, hogy a magyar szociálpolitika égető és súlyos problémái közül jó néhánynak az enyhítésében, megoldásában reménybeli, társadalmilag fontos és pozitív szerepet tölthetnek be a nem-állami szervezetek. Csupán jelzészerűen, a teljesség igénye nélkül emelnénk ki néhány ilyen lehetőséget.

1. A DISZKRIMINÁCIÓS HATÁSOK ENYHÍTÉSE

Bármily jó szándékkal, pozitív diszkriminációs elvektől vezérelve céloz meg az állam stigmatizált, hátrányos helyzetű csoportokat, számolnia kell azzal, hogy maga a listára vétel több kockázattal jár a klienseknek, mint amekkora a kedvező kimenet esélye. Ha az állami szociális programok meg akarják célozni a bűnelkövető fiatalokat, a melegeket, a drogosokat, a cigányokat, és ezért nyilvántartásba akarják venni az érintetteket, ezzel gyakran nagyobb kárt okoznak, mint amennyi hasznot el fognak tudni érni a programokkal. (A nyilvántartásba vétel veszélyeiről közismert tény, hogy a háború utáni német kitelepítések alapján az 1941-es népszámlálás nemzetiségi és anyanyelvi nyilvántartásai és bevallásai szolgáltak.) Mindezek, a későbbi stigmatizáltságra vonatkozó veszélyek jelentősen csökkenthetők akkor, ha a programok végrehajtói nem-állami szervezetek, különösen, ha azokban az érintett stigmatizált csoportok képviselői is jelentős befolyással bírnak.

2. SZOCIÁLIS ÉS FOGLALKOZTATÁSI „REHABILITÁCIÓ”, „(RE)INTEGRÁCIÓ”

A magyar szociálpolitika talán legnagyobb gondja és baja az, hogy még a nem túl öreg, nem túl beteg, elvileg saját és családja megélhetését és boldogulását biztosítani képes embereket is életfogytig tartó passzivitásra kárhoztató, az ellátotti létszám felduzzadása miatt szükségszerűen szegénységbe taszító jövedelmi programokba szívta fel. Mindez drámai finanszírozási gondokhoz vezet a társadalom oldaláról, és a fölöslegesség, a kitaszítottság érzetéhez, az erkölcsi tartás elvesztéséhez az egyének részéről. Bár a teljes foglalkoztatottság nem tűnik reális célkitűzésnek, mégis mind a társadalom, mind az egyének oldaláról elodázhatatlan a teljesebb foglalkoztatás eszközeit és lehetőségeit megtalálni. Noha e céllal mindenki egyetért, a pozitív elmozdulás igen nehéz, s nemcsak a gazdaság súlyos helyzete miatt. Nem alakultak ki azok a társadalmi technológiák, amelyek kellő erővel, de ugyanakkor kellő tapintattal és humánussal szembesítenék a bajba került embereket azzal, hogy ez az állam nem fog munkával, foglalkoztatással „gondoskodni” róluk, hogy ez az állam jó esetben támogatni tudja őket abban, hogy nehéz helyzetük ellenére is sikerre vigyék szándékaikat, akaratukat. Az állam és a polgár viszonyának ilyen, az egyéni ambíciókat, törekvéseket hathatós állami támogatással elismerő és preferáló viszonyának kialakításában, facilitálásában jelentős szerepe lehet az állam által támogatott, de az érintettek képviselétével létrejött „középutas” és „semleges” nem-állami intézményeknek. Ők ugyanis valóban képesek lehetnek az egyéni és közérdekek, valamint az egyéni és közfelelősségek közötti egyensúly kialakítására. Vagyis: kik, ha ők sem?

(A probléma célcsoportjait érzékeltetendő, gondolhatunk hosszú távú munkanélküliekre, pályát nem kezdő pályakezdekre, fiatalokra, csökkent munkaképességű, de azért munkaképes fogyatékosokra stb.)

3. MEGLÉVŐ INTÉZMÉNYEK „TÁRSADALMASÍTÁSA”, „ÁLLAMTALANÍTÁSA”

Regionális vagy országos monopol-ellátó intézmények közalapítványi átalakítása, magánalapítványnak való koncessziós átadása – még a fenntartó állami intézmény kuratóriumi szavazati szótöbbségének biztosítása mellett is – megfelelő intézményi kereteket kínál ahhoz, hogy mind az ellátó szakma, mind az ellátotti célcsoport képviselői számára teljes informáltságot, hangjuk hallatásának fórumot biztosítson az ellátással kapcsolatban. Az ilyen megoldás egészen bizonyosan őszintébbé, becsületesebbé és kiismerhetőbbé teszi az ellátás társadalmi, gazdasági, szakmai és politikai viszonyrendszerét, s már csak emiatt is, nagy valószínűséggel jobbra teheti magát a szolgáltatást, az ellátást.

4. SZAKMAI INNOVÁCIÓS PROGRAMOK

Kevés olyan innovációs program létezik, amely úgy hozna újat, hogy közben ne feszítené szét a hagyományos ellátás intézményes kereteit. Ismét, ha tetszik, cinikusan: megengedve a finanszírozó döntő befolyását, szótöbbségét is, elképzelhető, hogy nem-állami szervezetek, illetve a működésüket szer-

ződéses keretekben meghatározó rugalmas feltételek alkalmas és barátságos környezetet teremthetnek az innovatív programok végrehajtásához. Ilyen programok esetében fontos az ismételhetőség, az átadhatóság, a modell-szerűség biztosítása. Ezzel párhuzamosan maguk a szerződések is modellként szolgálhatnak a későbbi szabályozás számára.

5. ÖNKORMÁNYZATI TÁRSULÁSOK

Bármily abszurd, de a különféle állami szervek közötti együttműködés erősítésében és fejlesztésében is alkalmas eszköz lehet a nem-állami szervezet. Egy ilyen – például több kicsi, egyenként saját intézmény üzemeltetésére képtelen önkormányzat által alapított – szervezet közös létrehozása és működtetése lehetővé teszi és intézményesítheti több önkormányzat megosztott, de arányos tehervállalási felelősségét és szolgáltatási részesedését. Ebben az esetben is meghatározó pozitívum a nem-állami szervezetek létrehozatalának és működtetésének rugalmassága, a közös érdekek érvényre juttatásának szabad lehetősége.

Bármely tartalmi irány kidolgozása és megvalósítása alapos elemzést, tervezést, az előzőekben jelzett veszélyek elkerülésére vonatkozó alapos végiggondolást igényel.

Nem kétséges, felvetéseim nemcsak provokatívak, hanem olykor sértőek is lehetnek: miért kell aggodalmakat, gyanúkat, kockázatokat megfogalmazni olyanokkal szemben, akik közül sokan őszintén, becsülettel hisznek a szektor erejében, pozitív szerepében; amikor sokan és sokat áldoztak azért, hogy ebben a szeletében is előre haladjon a világ. És ezt fontos leszögezнем: valóban így van, messze nem mindenki, még csak azt sem mondanám, hogy a többséggel szemben megalapozottak az aggályaim, a gyanúim. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy amikor az NGO kultuszáról beszélek, akkor arról szólok, hogy a rajongás, az elkötelezettség vállalása, a reményteliség gyakorta elvakulttá és süketté tesz. Márpedig ha nemcsak hitet kell valló, érzelmekkel és elkötelezettséggel bíró, hanem gondolkodó lényekként is akarunk e kérdéshez viszonyulni, mégis kételkednünk kell, és bizonyosságot kell keresnünk: vajon nemcsak légvárat építünk? És ha valódit, vajon nem omlik-e össze?

Röviden: ebben az NGO játékban van fantázia. De azért ez sem csodaszer, még csak nem is az egyetlen „jó megoldás”. Ideje már szembesülnünk azzal, hogy a szociálpolitikában nincsenek jó megoldások, csak rosszak és kevésbé rosszak és még sokkal rosszabbak. Lehet, hogy az NGO-kon keresztül kevésbé rossz szociálpolitikai megoldásokhoz is el lehet jutni. Nosza. De csodák nincsenek. Ezért, legalább az, úgymond, „szakmában”: kicsivel kevesebb lihegés is elég lesz...

Jegyzetek

1. NGO=Non Governmental Organization=nem-állami szervezet.
2. Vö. pl.: H. Marcuse: *Ész és forradalom*, Gondolat, Bp. 1982.; A. Touraine: *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.; Papp Zs. (szerk.): *Tény, érték, ideológia*, Gondolat, Bp. 1976.
3. B. Pascal: *Gondolatok*, Gondolat, Bp. 1978., B. de Spinoza: *Etika*, Gondolat, Bp. 1979.
4. Kardos István Pascal-interpretációjának (mely valamikor a 80-as évek elején hangzott el egy „repülő” összejöveten, a Tamás Gáspár Miklós által már akkor is Hold utcáinak nevezett lakásban...) hevenyészett rekonstrukciója. Ha akkor nemcsak Pascalról esett volna szó, akkor elegánsabban tudnám Spinoza szempontját is beépíteni a szövegbe, mely szerint az anyagi érdekek szemben nemcsak morális szempontok, hanem indulatok és ösztönök alapján is lehet dönten. Így csak lábjegyzetbe szorult a kiegészítés.
5. Ez sem ennyire egyszerű: gazdag társadalmak ki szokták találni, hogy a közös homokvár építés a közösség kohézióját erősíti, és ezért még támogatják is mint alulról jövő kezdeményezést. Helyesebb tehát, ha az állítás így szól: ha nem vagyunk hozzá elég gazdagok, akkor nem kell a homokvár építést közpénzekre támasztani.
6. Ez is az átmenet abszurdumai közé tartozik: ma egy taxis működési engedély megszerzése nagyságrendekkel több „macerával” jár, mint például az ápolásra vonatkozó működési engedélyké...
7. Quasi Non Governmental Organization: azok a szervezetek, amelyek nem-állami szervezeti keretek között valójában az állami adminisztráció bizonyos feladatait látják el. Két legjellegzetesebb altípusuk a különféle kamarák (melyek, többek között, egyéni [pl. orvosi, ügyvédi], illetve szervezeti [pl. agrár, ipar] működési engedélyeket adnak ki, hivatalos és kötelező nyilvántartásokat vezetnek stb.), illetve azok az „esernyő-szervezetek”, amelyek különböző célcsoportokra irányuló kormányzati programokat is koordinálnak, allokálnak, menedzselnek (pl. fogyatékosok különféle országos szervezetei).
8. Az okfejtést lásd részletesebben: R. B. Saltman–C. von Otter: *Planned Markets and Public Competition: Strategic Reform In Northern European Health Systems*. Open University Press, London, 1992.
9. L. B. Salamon: *Beyond Privatization: The Tools of Government Action*. The Urban Institute Press, Washington D. C. 1989.
10. A. Evers–H. Wintersberger (szerk.): *Shifts in the Welfare Mix – Their Impact on Work, Social Services and Welfare Policies*. Eurosociál, Bécs, 1988.
11. Kincses Gyula: A (jó)léti rendszerek reformjának margójára. *GYÓGYINFOK*, 1995.
12. Vö. R. B. Saltman–C. von Otter *id. mű.* Szokásosan leginkább ennek a tényezőnek tulajdonítják azt, hogy a „piaci modellként” gyakran interpretált amerikai egészségügy GDP arányban kifejezett társadalmi ára majdnem a duplája a fejlett országok arányszámainak, miközben – mint arról az egészségügyi reformokról szóló újsághírekből is értesülhettünk – 30 millió embernek nincs egészségügyi biztosítása, ellátása, sem magán, sem állami.
13. Bár az egész dolgozat gondolatmenetéhez sokat nyertem tőlük, az alábbi felosztással őket plagizálom: Mary Wellset (aki különböző londoni egészségügyi és szociális hivatalokban, az ő szavaival: „vásárló hatóságaiban” [„purchaser authority”]) dolgozott köztisztviselőként), és Franca Brilliantot (aki akkoriban az OECD munkatársa volt, ma a United Way magyarországi projektjeinek felelős menedzsere). Velük 1994-ben együtt dolgozhattam egy, az OECD által támogatott programban.
14. Tudjuk, azóta már ezen is túljutottak, ma (főképpen) a csoport-praxisban dolgozó háziorvosok „fund-holder” szerepe áll az érdeklődés homlokterében, azaz a pénzt már nemcsak a klienseken keresztül közvetül, hanem vásárlóként közvetlenül is az „esetmenedzserek” juttatják el az általuk legmegfelelőbbnek vélt szolgáltatást nyújtó kórházakba. Vö. Szikra Dorottya: *Egészségügyi reformok – Nagy-Britanniában és Magyarországon* Szakdolgozat, ELTE Szociálpolitika szak, 1995.
15. Th. Veblen: *A dologtalan osztály elmélete*. KJK, Bp. 1975. Veblen az 50-es években még nem jövedélhette meg az NGO-érát, de a küldetéses aktivitásnak a kultúrába való

beépülését már pontosan regisztrálta. Vö. 10. fejezet: A vitézség modern maradványai (225. old.).

16. Bár nekünk itthon igen jellemzően ezt a figurát sikerült megszenvednünk (akinel a középosztályi gőg nemcsak a haszon utáni kepesztéssel, hanem némi gyarmatosító imperializmussal is elegyedik, s aki mosolyogva úgy tesz, mintha hozna, pedig vinni akar, főképp a nemzetközi szervezetek által Magyarországnak szánt pénzekből...), a leírás nem általánosítható: épp Amerikában és épp a „dologtalan osztály” hölgyei közül kerül ki a világ legtöbb igazi önkéntese, akik valóban protestáns és puritán elveikből eredően nem pénzt akarnak keresni, hanem arra törekednek, hogy a világ hasznára és saját lelkük üdvére tehessenek valami hasznosat. Kellő stiláris képességek mellett az őirántuk érzett tiszteletről legalább annyi elismeréssel beszélnek, mint amennyire megpróbáltam érzékeltetni azt, hogy nem szívlelem éppen ezt a vehemens, „biznicelő” imperialista típust. Hogy efféle benyomásaimnak hangot merek adni, ebben megerősít G. Hancock, aki könyvében (*Lords of Poverty – the Power, Prestige and Corruption of International Aid Business*. The Atlantic Monthly Press, New York, 1989.), az amerikai botrányirodalom legjobb hagyományait követve – azaz, érzelmeit nem leplezve, de hitelesen – nemcsak hasonló figurákról, hanem hasonló szervezeteikről és akciókról is részletekbe menően beszámol.

17. Lám, már magam is belesétálok a retrospektív mítoszteremtés csapdájába: a rendszer mindenekelőtt önmagától omlott össze, s – bármennyire szeretnénk is, vagy más szeretné ezt elhinni – nem az alternatív mozgalmak és a civil társadalom politikai rendszert összeropantó erejétől...

18. Vö. G. Hancock *id. mű*: *Lords of Poverty*...

19. A kutatás a John Hopkins University kutatása, amelynek eredményeiről beszámol: L. M. Salamon–H. K. Anheier: *The Emerging Sector – An Overview*. John Hopkins University, Institute for Policy Studies, Baltimore, 1994. Az itt jelzett érdekes aránybeli különbség elemzésére Kósa Eszter dolgozata tér ki (*A magyarországi nonprofit szektor*. Kézirat, 1995.).

A Liget márciusi számából

Balassa Péter, Gyarmati György, B. Németh Zsolt,
Zsolnai László, Lester Shepard–Joseph B. Juhász,
Levendel Júlia, Lányi András írása

Bíró Béla: Özönvíz előtt?

Kiszely Károly: A kamat láthatatlan hálójában

Poszler György: „Ösmese” és filmcsoda

Tandori Dezső, Horgas Béla, Géher István versei

Márton László: Anasztáz pápa menekülése

Axel Matthes: Táj megvilágításban

Lipp Tamás: A Kazár birodalom

Bóna László jegyzete

Luis Jimena Quesada–Szilágyi István

Szociális jogok Európában: az Európai Szociális Charta

1. Bevezető megjegyzések

Az alapvető polgári és politikai szabadságjogok, a gazdasági, kulturális és szociális jogok s az érvényesítésükre szolgáló garanciarendszer már több mint ötven éve a Nyugat-Európában és az USA-ban megszületett *jóléti államok* mechanizmusának szerves részét alkotják.

Az ezzel kapcsolatos alkotmányos szabályozást törvények és nemzetközi egyezmények sora kíséri. E jogok katalógusa, a biztosításukra hivatott állami kötelezettségvállalás normatív ígérete a kelet-közép-európai új demokráciák alaptörvényi rendszerébe is bekerült. Mégsem mondhatjuk, hogy „megálljunk, mert itt van már a Kánaán”, mivel az esetek egy jelentős s egyre nagyobb részében nem állnak rendelkezésre a deklarált jogok anyagi alapjai, forrásai. Igaz ez a megállapítás a jóléti állam fogalmát az utóbbi időben Nyugat-Európában felváltó *demokratikus és szociális jogállam*, s a magyarországi viszonyokat jellemző „*koraszülött jóléti állam*” esetében is.

Tanulmányunk a csábító lehetőség ellenére sem vállalkozik e jelzésszerűen felvillantott problémakör vizsgálatára. Célkitűzésünk ennél jóval szerényebb. Munkánk középpontjában a szociális jogok és az érvényesítésükre szolgáló európai intézményrendszer áttekintő bemutatása áll.

Európában ez utóbbi feladatot három regionális szervezet látja el. Az *Európa Tanács* (Statútumát 1949. május 5-én fogadták el), az *Európai Unió* (alapító szerződéseit az Európai Szén- és Acélközösség 1951-es, az Európai Gazdasági Közösség és az Euratom 1957-es egyezményei képezik) és az *Európai Biztonsági Értekezlet*¹ (a tárgyalássorozatot lezáró Helsinkii Zárónyilatkozatot 1975. augusztus 1-jén fogadták el). E három szervezetről az utóbbi kettőnek az elsődleges feladatát nem kifejezetten az emberi jogok védelme képezi, jóllehet működésük azzal is kapcsolatba hozható.

Következésképpen az Európa Tanács az az intézményegyüttes, amely tevékenységének középpontjában az Alapszabály első cikkelye szerint valóban „az emberi jogok és alapvető szabadságjogok kiteljesítése és megtartása” áll.

Amikor azonban az emberi jogok rendszerének európai védelméről esik szó, mégsem szokás az Európa Tanács keretei közé tartozó normacsoportra hivatkozni. Sőt, a rendszert – az esetek többségében – az emberi és alapvető

szabadságjogok védelméről rendelkező, 1950. november 4-én Rómában aláírt Európai Emberi Jogi Egyezményre szűkítik le.

Ha azonban szélesebb összefüggésrendszerben vizsgáljuk a problémakört, be kell látnunk, hogy az európai emberi jogi védelmi mechanizmus fontos elemét alkotja az 1961. október 18-án aláírt *Európai Szociális Charta*, az ahhoz kapcsolódó, 1988. május 5-én elfogadott *Kiegészítő Jegyzőkönyv* és az 1987. november 26-án, „*A kínzás és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmód*” megelőzéséről aláírt *Európai Egyezmény* is.

A politikai és polgári jogok védelmének eszközrendszerével kapcsolatos fejtegetések természetesen nem szoríthatják háttérbe a gazdasági, szociális és kulturális jogok kontinentális rendszere és Európai Egyezménye közötti összefüggéseket, mivel e szempontból is az utóbb említett dokumentum tekinthető a leghatékonyabb eszköznek.

Kétségtelen ugyanakkor az is, hogy érvényesnek kell tartanunk az emberi jogok oszthatatlanságának vélelmét. Ez azt jelenti, hogy az emberi jogok fogalomkörébe vont és védeni szándékozott értékek tekintetében sem fontossági, sem tartalmi sorrendet nem állíthatunk fel. A polgári-politikai és a szociális-gazdasági-kulturális jogok mindegyike az emberi méltóság központi kategóriájához tartozik, annak részét képezi.

Álláspontunk szerint a szabad véleménynyilvánítás biztosításának állam-polgári-politikai joga legalább annyira fontos, mint az emberhez méltó életet biztosító, gazdasági-szociális alapjogként számon tartott lakáshoz jutás joga. Ezt a felfogást érvényesíti a Bécsben az európai jogokról rendezett világkonferencia 1993. június 25-i Zárónyilatkozata is. A dokumentum leszögezi: „Az emberi jogok oszthatatlanok, egyetemesek, egymással kölcsönösen összefüggenek, és egymást kölcsönösen meghatározzák. A nemzetközi közösségnek az emberi jogokat globálisan, igazságosan, egyenlő mértékben, azonos elszántsággal és határozottsággal kell védelmeznie.” (II. Rész, 3. §.)

Ez a szemléletmód jellemzi az Európa Tanács álláspontját is, s ennek az új tagok felvételével kapcsolatban komoly jelentősége van. Csatlakozásra ugyanis csak akkor nyílik lehetőség, ha a jelöltek nem csupán az Emberi Jogok Európai Egyezményét, hanem az Európai Szociális Chartát is elfogadják.

Az Európa Tanács Közgyűlése többször hangsúlyozta a Charta jelentőségét. A dokumentumról mint a társadalmi fejlődést elősegítő okmányról beszélt. Ennek ellenére még napjainkban is azt tapasztaljuk, hogy sem az érdekeltek (társadalmi közszereplők, dolgozók és alkalmazottak), sem a közvélemény, sem a nagyközönség nem kezeli a súlyának megfelelően a Chartát. Nem tudatosult még kellőképpen az érintettekben a dokumentum jelentősége. Ezért a kormányokat, a tömegtájékoztatási eszközöket és a szakembereket egyaránt felelősség terheli. A Charta nem ismerésére nincs mentség.

2. A Charta létrejöttének körülményei

Az Európa Tanács céljai között – s ezt az Alapszabály első paragrafusa is rögzíti – szerepel tagjai „gazdasági, szociális fejlődésének” ösztönzése.

A progresszió előmozdításának Wiebringhaus² szerint három lényeges tényezője van. Először: mindenféle társadalmi haladás pótlólagos pénzforrások bevonását igényli. Érvényes ez a munkafeltételek javítására is. Másodszor: függetlenül attól, hogy ennek a fejlesztésnek a feladatait kik és milyen intézmények vállalták magukra, a pénzügyi terhek növelése szükségszerűen a költségek és az adott országban előállított javak árának növekedéséhez vezet. Harmadszor: éppen ezért fennáll a veszélye annak, hogy romlik az érintett ország nemzetközi gazdasági versenyképessége, ha nem tudja meggyőzni a többi államot arról, hogy hasonló jellegű szociális fejlesztés szükséges. Mindezek a tényezők tehát nemzetközi megállapodást sürgetnek.

Kétségtelen tény, hogy az Európa Tanács kezdetben a polgári és politikai jogoknak biztosított elsőbbséget, s 1950-ben elfogadták az Emberi Jogok Európai Egyezményét. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy ez a regionális szervezet közvetlenül a II. világháború után keletkezett. Létrejött a diktatúrák által elkövetett jogfosztásokra, jogsértésekre adott válasz volt, s az alapítók „a béke eszközét s a totalitarizmus visszatérésének ellen-szerét látták benne”.³

Az események azonban azt bizonyítják, hogy a polgári és politikai jogoknak adott prioritás ideiglenes jelenség volt, s ezt rövidesen követte a szociális jogokkal kapcsolatos intézkedéssorozat. Ennek első lépéseként az érdekelt felek úgy határoztak, hogy az Emberi Jogok Európai Egyezményébe a szociális jogok csoportját⁴ is belefoglalják.

Ennek formális, nemzetközi jogi megerősítése 1953-ban, az Egyezmény életbelépésekor született meg. Az Európa Tanács főtitkárának a jelzett év április 16-án elhangzott szavai azonban már egy Európai Szociális Charta megalkotásának szükségességére hívták fel a figyelmet. Ez volt a kiindulópontja a Charta kidolgozása két szakaszának, melyet az Európa Tanács legfőbb szerveinek folyamatos beavatkozása fémjelzett. 1953 és 1956 között a Közgyűlés, 1956 és 1961 között a Miniszterek Bizottságának irányító tevékenysége dominált.

A parlamentáris szakaszban a Közgyűlés az 1953. április 15-i Memorandum alapján a Szociális Ügyek Bizottságát bízta meg egy Charta-tervezet kidolgozásával. Mivel a dokumentum elkészítésének felelősségét 1956-ban a Miniszterek Bizottsága vette át, két, párhuzamos és eltérő koncepció alapján létrehozott anyag született. Ennek korrekciójára a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet az Európa Tanács kérésére 1958 végén Strasbourgban egy háromoldalú konferenciát hívott össze. A nemzetközi tanácskozáson az érintett tagállamok kormányküldöttségei, a munkavállalók és a vállalkozók képviselői vettek részt.

E merőben konzultatív jellegű találkozáson olyan nagy jelentőségű ajánlások születtek, amelyek döntő impulzust adtak az 1961. október 18-án Torinóban aláírt, Európai Szociális Charta szövegének végső formába öntéséhez.

Látható, hogy a szociális jogokat tartalmazó nemzetközi okmány szöve-

gének kompromisszumos elfogadása nem ment könnyen. Az Emberi Jogok Európai Egyezményének ratifikálásától 1961 októberéig nyolc évnek kellett elteltie.

A probléma másik aspektusát a belső jog szférája, a szociális jogoknak a nemzeti alkotmányokba való, a polgári-politikai jogokhoz képest elhúzódó beépítése jelentette.⁵

Nemzetközi téren szociális jogokat a történelemben először az ENSZ Közgyűlés 1948. december 10-én elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata tartalmazott.⁶

Eredetét tekintve e jogforráshoz közvetlenül kapcsolódott az Európai Szociális Charta, az első olyan nemzetközi szerződés, amely az egyén alapvető gazdasági-szociális jogait garantálta. Ezért is nevezik a Chartát az 1950-es Európai Egyezménnyel „egyenrangú” dokumentumnak, az Európai Egyezmény „lánytestvérének”. Hasonló megoldásra 1966-ig kellett várnunk. Ekkor, az ENSZ keretei között, két önálló nemzetközi jogi dokumentumot fogadtak el. Az egyik *A Polgári és politikai jogok Nemzetközi Egyezségokmánya*, a másik *A Gazdasági, szociális és kulturális jogok Nemzetközi Egyezségokmánya* nevet viseli.⁷

Jóllehet a Szociális Charta európai hatékonysága nem hasonlítható az 1950-es Római Egyezményhez, mégis a szociális jogok legkidolgozottabb és legkonzekvensebb regionális intézményének tekinthető.

Az emberi jogok amerikai és afrikai regionális rendszere a szociális kérdések szempontjából jóval kedvezőtlenebb képet mutat. A Costa Rica fővárosában, San Joséban 1969. november 22-én aláírt Emberi Jogok Amerikai Egyezménye 26. paragrafusa a szociális jogok tekintetében csak programjellegű rendelkezéseket tartalmaz. E hiányt az 1988. november 17-én San Salvadorban megkötött Kiegészítő Jegyzőkönyv hivatott megszüntetni. A paktum azonban még nem lépett hatályba.

Az Ember és a Népek Jogainak Afrikai Chartája 1981. június 27-én született. A szociális jogokkal azonban csupán a dokumentum tizenötödik (munkához való jog), tizenhatodik (testi és szellemi egészséghez való jog) és tizenhetedik (tanuláshoz való jog) paragrafusa foglalkozik.

3. Az Európai Szociális Charta és az 1988-as Kiegészítő Jegyzőkönyv szerkezete

Az Európai Szociális Charta⁸ Preambulumból, öt részből és egy Mellékletből áll.

A *Preambulum* (Bevezetés) általános formában összefoglalja a Charta céljait. Nevezetesen a szociális jogok borszínre, fajra, nemre, vallásra, politikai nézetre, nemzetiségre vagy társadalmi származásra való tekintet nélkül történő biztosítását, az életszínvonal és a szerződést aláíró államok népei jólétének előmozdítását az elfogadott intézmények és akciók segítségével. A Bevezetés a Charta rendelkezéseinek értelmezésekor elvi jelentőségű.

Az *első rész* tizenkilenc pontban felsorolja azokat a jogokat és elveket, amelyeket a részt vevő államok társadalompolitikájuk bázisának fogadnak

el. A Charta szerint az első fejezet deklaratív jellegű.⁹ Kötelező, normatív erővel bír azonban abból a szempontból, hogy az államok nem alkalmazhatnak és nem fogadhatnak el a kinyilvánítottakkal ellentétes törvényhozási és igazgatási eszközöket.

A második rész az első fejezet tizenkilenc pontos felsorolásához kapcsolódóan, azt kiegészítő, részletező, egy híján húsz, normatív jellegű, a jogok részletes leírását és garanciáit is magában foglaló cikkelyt tartalmaz.

Rendelkezik a munkához való jogról, az igazságos, biztonságos és egészséges munkafeltételek, a tisztességes díjazás jogáról, a kollektív tárgyalások, a gyermekek, fiatalok, dolgozó nők védelme, a pályaválasztáshoz szükséges tájékozódás, a szakmai képzés, az egészség védelme, a társadalombiztosítás, a szociális és egészségügyi segítség, a jóléti szolgáltatásokból való részesülés, a család, az anyák és a gyermekek szociális és gazdasági gondoskodása, a szakszervezeti tevékenység, más szerződő fél területén történő vállalkozás, a bevándorló munkások és családjaik védelme és a segítségkérés jogáról.

Mindezek biztosítását kötelezően írják elő a szerződésben részt vevő államok számára.

A harmadik rész egyetlen, a *Kötelezettségvállalások* címet viselő huszadik cikkelyből áll. Megítélésünk szerint ez tekinthető az *Európai Szociális Charta* sajátos, „lebegő, hullámzó lényegének”.

A huszadik paragrafus alapján ugyanis az aláíró fél a „Charta II következő hét cikke közül legalább ötöt kötelezőnek tekint magára nézve: ezek az 1., 5., 6., 12., 13., 16. és 19. cikkek”.¹⁰

Az államok tehát a Charta „kemény magjának” számító alábbi hét jog közül ötnek a választására kötelezettek. Vállalhatják akár a munkához (1. §.), a szakszervezeti tevékenységhez (5. §.), a kollektív szerződés megkötéséhez (6. §.), a társadalombiztosításhoz (12. §.), a szociális és egészségügyi segítséghez (13. §.), a család szociális, jogi és gazdasági védelméhez (16. §.) kapcsolódó jogok biztosítását, avagy a bevándorló munkások és családjaik védelemre és segítségre (19. §.) irányuló igényeinek a teljesítését, kielégítését is.

Demokratikus jogállamokban a nemzetközi szerződések a belső jog részévé válnak. Az államoknak az általuk aláírt és elfogadott egyezményeket hazai jogszabályalkotó munkájuk során kötelező jelleggel figyelembe kell venniük. Az Európai Szociális Charta rendelkezései mindenekelőtt az adott államok munkaügyi törvényeinek tartalmát befolyásolják.

A felsorolt, s az Egyezmény alapvető rendelkezéseinek tekintett tömbön kívül bármely aláíró fél további kiegészítő kötelezettségeket vállalhat. A huszadik cikk első pontjának c. bekezdése ezt a következőképpen fogalmazza meg: a „kiválasztott cikkeken felül a Charta II cikkei vagy számozott bekezdései közül annyit tekint magára nézve kötelezőnek, amennyit csak kiválaszt, azzal, hogy a kötelezőnek tekintett cikkek és számozott bekezdések teljes száma nem lehet kevesebb tíz cikknél, illetőleg negyvenöt számozott bekezdésnél”.¹¹

Az Európai Szociális Charta tehát a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet egyezményeihez hasonlóan a részleges avagy az „à la carte” ratifikáció eljárás módját intézményesíti.

A huszadik cikk harmadik bekezdése ugyanakkor a szerződő felek mind-egyike számára lehetővé teszi, hogy bármely későbbi időpontban kötelezettségvállalásai körét további paragrafusok bevonásával kiterjessze.

Az érintett államok ugyanakkor kötelesek „a nemzeti feltételeknek megfelelő munkaügyi ellenőrzési rendszert ... fenntartani”.¹²

A *negyedik rész* (21–29. §.) a Charta rendelkezéseinek betartását ellenőrző nemzetközi szervezetrendszeréről és eljárásról intézkedik. Szerephez jutnak e szisztémában az államok kétévenkénti jelentései mellett a szakértői bizottsági felkérések, s sor kerül a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, a Miniszteri Bizottság és más organizációk bevonására, bekapcsolására is.

Az *ötödik rész* (30–38. cikkely) a nemzetközi szerződések szokásos záradékait, fordulatait tartalmazza. Foglalkozik a korlátozások tilalmával és lehetőségeivel, a Charta belső joghoz és nemzetközi szerződésekhez való viszonyával, a dokumentum területi hatályával, az aláírás, a megerősítés, a módosítás és a felmondás szabályaival.

A Chartát *Melléklet* egészíti ki, teszi teljessé. E pótlólagos dokumentum az alapegyezmény egyes rendelkezéseit értelmezi, magyarázza. A fő figyelmet a külföldi vagy menekült személyek védelmének kérdéseire fordítja.

A *Charta Kiegészítő Jegyzőkönyvét 1988. május 5-én fogadták el Strasbourgban*. A dokumentum 1992. szeptember 4-én lépett életbe. Szerkezete híven követi az alapegyezmény struktúráját. Bevezetésből, öt részből és Mellékletből áll.

Az *első rész* négy pontban felsorolja azokat a jogokat és elveket (a munkavállalást és hivatást illetően minden dolgozót megillető esélyegyenlőség és egyenlő elbánás; a dolgozókat vállalatuknál megillető tájékoztatáshoz és véleménynyilvánításhoz való jog; a munkafeltételek és munkakörnyezet meghatározásában és javításában való részvétel; az idők joga a szociális védelemhez), amelyeket a *felek szociális politikájuk céljaként* fogadnak el.

Ezeket a *második rész* négy cikk és több bekezdés terjedelemben normatív jogi szabályozásként rögzíti.

A *harmadik rész* az említett jogosultságokkal kapcsolatban egy paragrafusból álló kötelezettségvállalást ír elő.

A *negyedik és az ötödik rész* a vállalt kötelezettségek teljesítésének ellenőrzésére szolgáló mechanizmus működéséről rendelkezik, és a záróklauzult tartalmazza. A *Melléklet* a védett személyek körének felsorolásában megegyezik a Szociális Chartában rögzítettekkel.

4. Az elismert jogok

A Charta és a Kiegészítő Jegyzőkönyv a szociális jogok jelentős csoportjáról rendelkezik. Az általuk védett értékek körét minden bizonnyal szélesíteni, tökéletesíteni lehet. Sor kerülhet újabb jogosultságok megállapítására is. Jelen tanulmányunkban azonban – Herbert Wiebringhaus nyomán – csupán az e jogokkal kapcsolatos néhány problémakör vizsgálatára vállalkozunk.

Az Európai Szociális Charta és a Kiegészítő Jegyzőkönyv által biztosított, védett jogokat öt nagy csoportba sorolhatjuk.

A) A munkához kapcsolódó általános jogok. Ide tartoznak a Charta első részének tizenkilenc pontjában felsorolt értékek (szabadon választott foglalkozás; igazságos, egészséges, biztonságos munkafeltételek stb.), s a második rész első négy cikkelyében nevesített s részletezett jogok (a munkához, az igazságos munkafeltételekhez, a biztonságos és egészséges munkafeltételekhez s a tisztességes díjazáshoz való jog).

E csoportot erősítik a Kiegészítő Jegyzőkönyv első (A nemen alapuló megkülönböztetés nélküli esélyegyenlőséghez és egyenlő elbánáshoz való jog a munkavállalást és a hivatást illetően), a második (Jog a tájékoztatásra és a véleménynyilvánításra) és harmadik (Jog a munkafeltételek és a munkakörnyezet meghatározásában és javításában való részvételre) paragrafusai.

B) A szakszervezeti jogok csoportját az Európai Szociális Charta második részének ötödik és hatodik cikke foglalja össze. E rendelkezések az érdekvédelmi szervezetek létrehozásának, az azokhoz való csatlakozásnak, a kiválásnak, a munkaadói és a vállalkozói szövetségek alapításának, a kollektív szerződések megkötésének, a sztrájknak stb. jogát tartalmazzák.

C) A szakmai képzéssel kapcsolatos jogok magukban foglalják a szakma és a képzési forma megválasztásának (9. és 10. cikk), valamint a fizikailag vagy szellemileg fogyatékos személyek szakmai képzéshez, továbbá a társadalmi és szakmai rehabilitációhoz való jogát (15. cikk).

D) Beszélhetünk végezetül a *Munkaerő szabad áramlását garantáló jogokról*. A 18. cikk a más szerződő fél területén történő vállalkozás, a 19. cikk pedig a bevándorló munkások és családjaik védelme, segítése kérdés-körét rendezi.

Az iménti felsorolásban szereplő jogok némelyikének érvényesítése és gyakorlati érvényesülése során azonban világszerte komoly problémák merülnek fel.

Elég csupán az A) csoportba tartozó *munkához való jog* deklaratív jellegére gondolni. Nemzetközi egyezmények sora, belső törvények garmada, demokratikus alkotmányok tucatja alapvető, védendő értéknek tekinti. A szabályozás szintjén in abstracto minden rendben lévőnek tűnik. Ha azonban kidugjuk a fejünket a jogi normák kényelmes elefántcsonttornyából, és körülnézünk a világban, azt tapasztaljuk, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évek gazdasági válság sújtotta vidékein, Európa valamennyi térségében, régiójában hatalmas méreteket öltött a munkanélküliség. A munkához való jog, a teljes foglalkoztatás biztosítása dicséretes, ámde utópisztikus céllá „nemesedik”. Az ezzel kapcsolatos konkrét erőfeszítések legfeljebb a nemi, faji stb. jellegű diszkrimináció kiküszöbölésére, visszaszorítására, a teljesítményelvre alapozott egyenlőségesszme intézményes garantálására vállalkoznak. S ez sem kevés.

Hasonló a helyzet a B) csoportba tartozó *szakszervezeti jogok* tekintetében is. A viták a közszolgálati alkalmazottak, a köztisztviselők, az adott közösség, társadalom működése szempontjából alapvetőnek tekintett szolgáltatások szférájában dolgozó közszolgálati alkalmazottak és köztisztviselők sztrájkjogának elismerése kérdésében éleződtek és éleződnek ki. Ugyanennek a problémának a sajátos vetületét jelenti a rendőrök munkabeszüntetésének megszigorítása és a katonák sztrájkjogának megtiltása is. Szintén ide tartozik az

egyes országokban érvényesülő *closed-shop* klauzula. Ennek lényege, hogy a tulajdonos megtiltja bizonyos konkrét szakszervezetek tevékenységét az üzemeiben. Az érintett érdekvédelmi szervezetek tagjait elbocsátja, vagy nem alkalmazza. Ez a helyzet Nagy-Britanniában, s ezzel rokon a Portugáliában alkalmazott *lock-out* rendszer is. Ez utóbbi a sztrájk jogától fosztja meg a dolgozókat.

Ami a C) csoportba tartozó szociális jogokat illeti, mindenekelőtt a dolgozó nőket védő pozitív diszkrimináció szabályai sérülnek a leggyakrabban. Így például az anyasághoz kapcsolódó munkaügyi előírások s bizonyos foglalkoztatási tilalmak megszegése (nők alkalmazása bányákban).

5. Az ellenőrzés mechanizmusa

Amint azt már jeleztük, a Charta által bevezetett ellenőrzési rendszert a dokumentum negyedik része (21–29. §.) tartalmazza. Ez az államoknak az Európa Tanács Főtitkárságához kétévenként megküldött jelentéseinek alapszik. Magában foglalja mind a Miniszteri Bizottság által elfogadott, mind az el nem fogadott rendelkezésekkel kapcsolatos információkat.

A kormányok beszámolási kötelezettségeit az Európa Tanács szervei nagyon komolyan veszik. Az egységes szempontok érvényesítésére a Miniszteri Bizottság által kibocsátott hivatalos kérdőív szolgál.

A kormányok jelentéseit megkapják az adott államok meghatározott, országos munkavállalói és munkaadói központjai, érdekvédelmi és szakmai szervezetei is. Ezek az intézmények az Európa Tanács Főtitkárságához megküldhetik a kormánybeszámolókkal kapcsolatos észrevételeiket és megjegyzéseiket.

Az ellenőrzési eljárás az államok által kétévenként beküldött dokumentumok értékelésével, elemzésével kezdődik. Kiegészíti ezt a társadalmi közszereplők észrevételeinek, véleményének vizsgálata. A szálak a Független Szakértői Bizottság kezében futnak össze. E maximum hét főből álló szervezetet a Miniszteri Bizottság kéri fel. A grémium tagjai a „Következtetések” című dokumentumukban arra a kérdésre adnak választ, hogy a szerződő felek tiszteletben tartották-e, betartották-e a Charta rendelkezéseit és vállalt kötelezettségeiket. A Bizottság munkájában tanácskozási joggal részt vesz a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet egy képviselője is (Charta 26. cikk).

A Bizottság által elfogadott dokumentumot és a jelentéseket a *Kormánybizottságnak* továbbítják. E szerv a Szerződő Felek egy-egy képviselőjéből áll. Legfontosabb feladatát – a rendelkezésre álló írásos anyagok alapján – a Miniszteri Bizottság számára készített *Jelentés* összeállítása képezi.

Egyes esetekben a legfőbb ellenőrző szervnek számító Szakértői Bizottság és a Kormánybizottság jelentése között ellentmondások fedezhetők fel. Ezek feloldása a Miniszteri Bizottságra vár. E végső fórum döntését azonban megelőzi egy közbenső eljárási szakasz. Ennek részeként a Szakértői Bizottság Következtetéseit a Tanácskozó Közgyűlés elé terjeszti, amely állást foglal a felvetett kérdésekben. Döntését *Vélemény* formájában közli a Miniszteri Bizottsággal.

Végezetül, a három ellenőrzésre hivatott szervezet által összeállított dokumentum (a Szakértői Bizottság Következtetései, a Kormánybizottság Jelentése és a Tanácskozó Közgyűlés Véleménye) a Miniszteri Bizottság elé kerül, amely a Charta 29. cikke szerint „...a tagok kétharmados többségével ... minden szerződő félnek bármilyen szükséges *Ajánlást* tehet”.¹³

Az eddigi tapasztalatok szerint a Miniszteri Bizottság a javaslatait mindig meglehetősen általános formában közölte, s lehetőség szerint elkerülte az adott államra vonatkozó konkrét előírásokat. (Az ilyen jellegű „individuális” megjegyzések mindig a tervezet kidolgozásának fázisában hangzottak el.) A Miniszteri Bizottság döntéseit kétharmados többséggel hozza meg. Az Európa Tanács Alapszabálya azonban az egyhangúság elvi alapján áll.

Az ellenőrzési ciklus hatékonyságát komoly mértékben csökkenti a folyamat lassúsága, elhúzódó, több fórumos jellege. Az óvatosság azonban indokoltnak tekinthető. A megfontoltságnak az az alapvető oka, hogy az eljárás politikailag roppant érzékeny, az államok belső életének szférájához tartozó viszonyokat érint.

A folyamat során a legfontosabb dokumentumnak megítélésünk szerint a Független Szakértői Bizottság Következtetései minősülnek. Annak ellenére, hogy igazat adunk Wiebringhausnak, aki az Ajánlás megszületési körülményeiből és az eljárás módjából arra a konklúzióra jut, hogy „...már jelenleg is arról beszélhetünk, hogy ebből a szempontból egy *közös jogtudomány* jött létre”,¹⁴ egy dolgot nyomatékkal hangsúlyoznunk kell: a bonyolult ellenőrzési mechanizmus és a kétévenként ismétlődő procedúra az adott államok döntési jogosultságának nemzetközi jogi eszközökkel történő részleges korlátozását jelenti. Az e téren szerzett tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a nemzeti szuverenitás még napjaink interdependens világában is az egyik legfontosabb, jelentős érzelmi töltést hordozó, féltve őrzött politikai értéknek minősül.

6. Összegzés: az Európai Szociális Charta mérlege és perspektívája

Mint minden rendszer, úgy az emberi jogok európai védelmének rendszere is bonyolult halmaznak tekinthető. Egymás mellett, egymással összefonódva léteznek a polgári és politikai, illetve a szociális-gazdasági jogok. Kapcsolatuk sajátos jellegét e jogok egyetemessége és oszthatatlansága adja.

E normák az európai demokráciák alapvető működési elveit jelentik, s érvényesülésük nem csupán a politikai, hanem a társadalmi demokrácia keretfeltételeit is meghatározza. Ez a magyarázata a nemzetközi összehasonlításban legfejlettebbnek minősülő regionális rendszer működőképességének.

A polgári és politikai jogok elsődleges védelmi vonalát az 1950-es Európai Egyezmény, a hozzá kapcsolódó Kiegészítő Jegyzőkönyvek, valamint az e jogokat előnyben részesítő nemzetközi bírósági eljárások képezik. E protekciós mechanizmust az 1961-es Szociális Charta és az 1988-as Kiegészítő Jegyzőkönyv továbbbővítette. Ennek hatására sok állam módosította

törvénykezését és nemzeti gyakorlatát azokban a kérdésekben, amelyek nem voltak összeegyeztethetők e rendszerrel.

Ennek ellenére kétségtelen tény, hogy a szisztéma további javításra szorul.

Az Európai Szociális Chartát illető kritikai megjegyzések három csomópont mentén kristályosodtak ki: az első az elismert jogok, a második az ellenőrzési mechanizmus, a harmadik a Chartában rejlő lehetőségek problémaköréhez kapcsolódik.

E kérdések az Európa Tanács különböző fórumain is megfogalmazást nyertek. A továbbiakban az ezzel kapcsolatos reflexiókat tekintjük át.

Az *elismert jogok* ügyében az Európa Tanács Általános Közgyűlése 1978-ban elfogadott, 839. számú Határozata az Európai Szociális Chartát felülvizsgálta, és a dokumentumba tíz új jog felvételét, beiktatását javasolta. Az első a dolgozók vállalati döntésekben való részvételével, a gazdálkodás pénzügyi helyzetével és a jövőbeni tervekkel kapcsolatos informálódás jogát tartalmazta. A második a vállalati munkafeltételek kialakításában való dolgozói hozzájárulás elismerését írta elő. A harmadik a munkavállalók racionalizálással és új technológiák bevezetésével kapcsolatos védelméről gondoskodott. A negyedik a férfiak és a nők gazdasági, szociális, kulturális egyenlőségének biztosításáról rendelkezett. Az ötödik az oktatáshoz, különösképpen az alapképzés iskoláztatáshoz való jog garantálása mellett foglalt állást. A hatodik a továbbképzés engedélyezését, a hetedik az emberhez méltó lakáskörülményeket, a nyolcadik a más nemzetekhez tartozó dolgozók diszkriminációmentességét, a kilencedik az idős személyek, a tizedik a hátrányos helyzetű lakosság gazdasági-szociális védelmét taglalta.

E jogok közül az első, a másodikat és a kilencediket a Charta 1988-as Kiegészítő Jegyzőkönyve is elismerte. A harmadikként, negyedikként, hatodikként és nyolcadikként felsorolt jogok a Chartát 1991. október 21-én megreformáló Jegyzőkönyvben szerepeltek. Az ötödik számú jogot az 1950-es Európai Egyezményt kiegészítő, egyes számú Akta második paragrafusa tartalmazza. A hetedik és a tizedik számú jogosultság némi mérlegelés és kiterjesztő értelmezés után beleilleszthető a Charta tizenharmadik cikkében említett szociális és orvosi ellátáshoz való jog keretei közé.

Kétségtelen azonban, hogy az Európa Tanács Közgyűlésének a felsorolt jogok elismerése ügyében tett javaslata avagy e normák önálló dokumentumban történő rögzítése egyértelműbb megoldást jelentene.

A *Charta védelmi mechanizmusát* tárgyaló fejtegetéseink során már rávilágítottunk a rendszer gyenge pontjaira. Az alapproblémát az ellenőrzési ciklusok hossza, lassúsága és a folyamatban részt vevő négy szervezet közötti hatásköri zavar, tisztázatlanság és összecsúszás jelenti.

A Szociális Charta 1991-es Reform Jegyzőkönyve (amely még nem lépett életbe, s nem valószínű, hogy a közeljövőben hatályossá válik) világosan kimondja: arra törekszik, hogy „a Charta hatékonyságát elsősorban az ellenőrzési mechanizmus működtetésével kapcsolatos eszközök tökéletesítésével növelje”. Ennek érdekében számos reformjavaslatot fogalmaz meg. Jól követhető és egyértelmű hatáskörmegosztást ír elő a Független Szakértői Bizottság és a Kormánybizottság között.

A Jegyzőkönyv szerint a *szakértői testület* feladata annak jogi szempontú

vizsgálata, hogy a nemzeti törvényhozások és a belső (jog)gyakorlat a Chartában foglalt kötelezettségekkel összhangban működnek-e, és az elfogadott normák megfelelnek-e a szerződő felek által vállalt nemzetközi sztenderdeknek.

A *Kormánybizottság* ezzel szemben *politikai megfontolások* alapján értékeli az adott országok gazdasági-szociális helyzetét, s fogalmazza meg a szerződő feleket érintő ajánlásait.

A Reform Jegyzőkönyv ugyanakkor ragaszkodik a Charta 29. cikkének további alkalmazásához és fenntartásához. A rendelkezés a Miniszteri Bizottságot felhatalmazza az egyes országokat érintő individuális ajánlások megtételére. Ehhez ma már nincs szükség minősített többségre. A történeti hűség kedvéért azonban azt is el kell mondanunk, hogy a Bizottság fennállása óta nem került sor egyéni ajánlások megtételére.

A hatáskörök elválasztásával egyidőben a Reform Jegyzőkönyv hétről kilenc főre növelte a Szakértői Bizottság létszámát. A szervezet tényleges függetlenségének biztosítását szolgálja, hogy tagjait az Általános Közgyűlés választja, s nem a Miniszteri Bizottság nevezi ki, illetve kéri fel.

A Reform Jegyzőkönyv a Közgyűlés politikai jellegű kezdeményező és vitákat gerjesztő szerepét is felülvizsgálja. A testület tevékenységét a szigorú értelemben vett ellenőrzésre, illetve a folyamat meggyorsítását segítő cselekmények foganatosítására korlátozta.

A dokumentum egyebek mellett arra törekszik, hogy ellenőrző eljárása során előmozdítsa a társadalmi közszereplők – így a társadalmi-gazdasági kérdésekkel foglalkozó civil és nem-állami szervezetek – bevonását. A fenti kezdeményezések ellenére az 1991-es Jegyzőkönyv nem tükrözte az Európa Tanácsnak a Szociális Charta jövőjével kapcsolatos, 1168-as számú Ajánlásában (1991) megfogalmazott leprogreesszívebb és legradikálisabb javaslatait. Ez utóbbiak közül kiemelkedett a Szakértői Bizottság *Európai Szociális Jogok Bizottságává* történő átalakítása, amely egyebek mellett a *kollektív panaszok, kollektív kifogások* kivizsgálásával is foglalkozna.

Csupán zárójelben jegyezzük meg, hogy a Tanácskozó Közgyűlés már 1978-as 839. számú Ajánlásában az egyéni és kollektív petíció jogának érvényesítésével összhangban javasolta az emberi jogi panaszok ügyében eljáró Európai Szociális Bíróság felállítását. Erre azonban mind a mai napig nem került sor, ahogyan az ezt megelőzően tervbe vett két jogintézmény, az Európai Szociális Ügyek Biztosa és az Európai Szociális Kamara létrehozására sem.

Végezetül a *Chartában rejlő lehetőségek* hatékonyabb kihasználásával kapcsolatban két problémakör jelzésszerű felvillantására vállalkozunk.

Az első a *munkaerővándorlás* kérdésével függ össze. Kiemelésre kívánkozik, hogy mind a Charta, mind a közösségi jogszolgáltatás prioritást biztosít a családok gazdasági-társadalmi védelmének, és fellép a kirekesztéssel s a bevándorlást elítélő és ellenző propagandával szemben. A nemzeti-etnikai feszültség szításával rokonságban áll az intolerancia, a rasszizmus és az idegengyűlölet. Ennek Nyugat-Európában az utóbbi időben számos jelét tapasztaljuk. Ne feledjük, hogy a faji előítélet megnyilvánulásai nem csupán az úgynevezett harmadik világból érkezett személyekkel szemben figyelhetők

meg. Érintik az Európa Tanács tagországainak állampolgárait is. Ez utóbbi jelenség a keleti tömb megszűnése által kiváltott robbanásszerű migrációs effektushoz, s ezen országoknak az Európa Tanácshoz való csatlakozásához kapcsolódik.

A másik, nagy horderejű problémát az Európa Tanács országaiban élő *marginális, halmozottan hátrányos helyzetű rétegek életkörülményei* jelentik. A „negyedik világhoz” tartozó, a rendkívüli szegénység és társadalmi peremhelyzet állapotába sodródott csoportok a legfejlettebb demokráciákban is megtalálhatók. A jelenség elleni harc – emlékeztet Philip-Herbert Imbert professzor¹⁵ – az Európai Szociális Charta 13. cikke szerint az aláíró államok egyetemleges felelőssége.¹⁶

Az Európa Tanács érzékelte és érzékeli e társadalmi rétegek drámai helyzetét, és ezen állapot megváltoztatása, valamint az erőforrások mozgósítása érdekében az Európai Unió együttműködését igényli.

A szervezet 1992. október 7-én nyilvánosságra hozott, 1196-os számú *Ajánlása* felveszi a harcot a *rendkívüli szegénység, a társadalmi kirekesztés ellen, a minimális anyagi források garantálása céljából*. A Közgyűlés – olvashatjuk az indoklásban – elismeri, hogy „ez a helyzet súlyos kihívást jelent a kormányoknak és a parlamenteknek, s arra kényszeríti őket, hogy újra végiggondolják a szociális biztonsági rendszer működésének bázisát, és azokat az értékeket, amelyek az Európa Tanács és különösen a Szociális Charta alapdokumentumaiból következnek és bennefoglaltatnak azokban”.

Az idézett Ajánlásban a Közgyűlés e helyzet és „az alapvető különbség okait a nyugati és a kelet-közép-európai országok gazdaságának működésében s abban látja, hogy jelentős zavarok keletkeznek a szabad piacgazdaság rendszerére való áttérés során”.

A nem kívánatos jelenségek felerősödésének ez csupán az egyik, bár kétségtelenül a reálfolyamatok elemzésén alapuló magyarázata. Legalább ilyen súllyal esik latba a kelet-közép-európai térségben regnáló kormányok sokterápiás gazdaságpolitikája. A Világbank, a Nemzetközi Valutaalap, a különböző pénzügyi szervezetek s az Európai Unió magatartása is meglehetősen ortodoxnak, „konzervatívnak” tűnik. A kölcsönöket, a pénzügyi támogatást, az esetleges könnyítéseket szigorú gazdasági megszorító intézkedések meghozatalához kötik, s az Unióba lépés előfeltételül stabil, kiegyensúlyozott gazdasági-politikai környezetet követelnek. De vajon teljesíthetők-e ezek a feltételek akkor, amikor a jelzett külső ösztönzés és nyomás hatására Kelet-Közép-Európában és Magyarországon az Európai Szociális Chartában védettnek nyilvánított gazdasági-szociális jogok rendszerének drasztikus felszámolása folyik? Ez az igény és ez a folyamat az Unió-konform szabályozással ellentétes tendenciát jelez, s veszélyezteti a majdan beinduló csatlakozási tárgyalások sikerét is.

Az Európai Szociális Chartával és az európai gazdasági, szociális és kulturális jogok rendszerével összhangban álló szabályozást igényelnek¹⁷ a Kárpát-medence és Magyarország alaptörvényi megoldásai is. A jogalkotóknak alkotmányos biztosítékokat, állami garanciákat kell beépíteniük az alapchartákba. A 20. század végének Közép-Európájában és Magyarországon elfogadhatatlan a széles társadalmi rétegek latin-amerikanizálódása, marginális

helyzetbe kerülése. A rendszerváltás nem szolgálhat az André Gunder Frank által már a hetvenes évek elején elutasított luxuselmaradottság és perifériális lumpenfejlődés igazolására.¹⁸

A tények reális számbavételéhez azonban annak tudatosítása is hozzátartozik, hogy az Európai Unió nem igyekszik keblére ölelni a térséget, s hogy a közösség gazdaságfilozófiája a szabadpiaci rendszerre épül. Emiatt egyes nemzetek a gazdasági fejlődés oltárán feláldozták és feláldozzák a gazdasági és szociális összefogás célját, eszméjét. Az Unió által bevezetett gazdasági modellt amerikai részről határozott kritikák érik. Ezek lényege a következőképpen összegeezhető: „a gazdaság virágzik, a nép elszegényedik”. Egyes vélemények szerint súlyos tévedés és óriási ellentmondás azt feltételezni, hogy a gazdaságnak a nép szolgálatában kell állnia. Ez a felfogás és álláspont azonban nem fér össze a gazdaságilag erős, a szociális jogok érvényesítése, biztosítása terén élen járó Európa koncepciójával. Nem tűnik járható útnak és kívánatos megoldásnak a gazdasági és szociális problémák elválasztása és szembeállítása egymással. Nem működhet sikeresen egy megosztott Európa, amelynek egyik felén a gazdasági fejlettség és a jólét, a másik felén az elmaradottság, a leszakadás és a szegénység dominál.

Elkerülendőnek tartjuk a kapitalizmus szélsőséges megnyilvánulásait, s úgy véljük, hogy a gazdasági fejlődésnek a Szociális Chartában megfogalmazott célok elérését, megvalósítását kell szolgálnia.

Hibának tartanánk végezetül, ha a gazdasági aspektusokat előtérbe állító Európai Unió és a szociális problémák iránt érzékeny Európa Tanács közötti nézeteltérések ellentétes politikai stratégia kialakulásához vezetnének. Ez jelentős mértékben rontaná a mindkét szervezethez tartozó tagállamok egységes fellépésének esélyét.

Tisztában vagyunk azzal is, hogy minden jogszabály és minden nemzetközi egyezmény annyit ér, amennyit megvalósítanak belőle. Ez vonatkozik az Európai Szociális Chartára is. Maga az a tény, hogy létrejött, óriási hatást gyakorolt a gazdasági, szociális jogok kontinentális rendszerének állapotára és fejlődésére. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az aláíró államokat nem csupán a jogi felelősség, hanem az erkölcsi megítélés is vállalt kötelezettségeik teljesítésére és betartására kényszeríti.

Ez a követelmény nagy hatással lehet a politikai elit szemléletére és magatartására, s reálissá teheti az Általános Közgyűlés 1991-ben elfogadott, 1168. számú Ajánlásában körvonalazott megoldást. A dokumentum az Európai Szociális Charta jövőjével kapcsolatban az alábbi megállapításokat teszi: „Ki kell aknázni a Charta mint kooperációs intézmény politikai értékeit. Elismerésben kell részesíteni, és ösztönözni kell a személyek jogain alapuló nemzeti szociális rendszereket.” Csak így válhat a Charta az emberi jogok védelmének hatékony eszközévé, és csak így léphet ki az 1950-ben aláírt Európai Egyezmény árnyékából.

Jegyzetek

1. Az Európai Biztonsági Értekezlet 1995. január 1. óta intézményi formát öltött, nevet változtatott, és Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezetként működik tovább.
2. Heinz Wiebringhaus: Rapport introductif sur la Charte Social Européenne. In *La Charte Sociale Européenne. Dix années d'application*. Ed. Université Libre de Bruxelles, 1972, 25. old.
3. Philip-Herbert Imbert: Droits des pauvres, aupvre(s) droit(s)? In *Revue du Droit Public*. 1989. május-június, 741. old.
4. Az Emberi Jogok Európai Egyezményében felsorolt szociális jogok a kényszerszermunka tilalmát, a szakszervezetalakításhoz, a tulajdonhoz és az oktatáshoz való jogot tartalmazták.
5. Még az 1971-ben elfogadott francia alkotmány is csak a munkához való jogot tartalmazta.
6. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 22. paragrafusa a társadalombiztosításhoz, 23. cikkelye a munkához és a szakszervezet alapításához, 24. szakasza a pihenéshez és a szabadidőhöz, 25. bekezdése pedig az emberhez méltó életkörülményekhez való jogot tartalmazta.
7. Mindkét dokumentumot 1966. december 16-án fogadták el. A Polgári és politikai jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 1976. március 23-án, a Gazdasági, szociális és kulturális jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 1976. január 3-án lépett életbe.
8. Magyar nyelven lásd: Európai Szociális Charta. In *Emberi Jogok a Nemzetközi Jogban*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, Budapest, 1994. 222–248. old.
9. A Charta 20. cikk első bekezdése szerint „Minden szerződő fél vállalja, hogy: a) a Charta I. Részét azon célok kinyilvánításának tekinti, amelyek elérésére, összhangban e Rész bevezető bekezdésében foglaltakkal, minden megfelelő eszközzel törekedni fog.” (Id. mű, 236. old.)
10. *Uo.*
11. *Uo.*
12. *Id. mű*, 237. old.
13. *Id. mű*, 239. old.
14. Heinz Wiebringhaus: *La Charte Sociale Européenne: Vingt ans après la conclusion du Traité*. In *Annuaire Francais de Droit International*, Paris, 1982, 943. old.
15. Philip-Herbert Imbert: Droits de pauvres, pauvre(s) droit(s)? In *Revue du Droit Public*. 1989. május-június, 753. old.
16. Ezzel kapcsolatban lásd Jean Frierens: *Droit et pauvreté: Droits de l'homme, sécurité sociale, aide sociale* című könyvét. Szerk.: Bruylant, Bruxelles, 1992.
17. Juhász Gábor: A szociális biztonsághoz való jog alkotmányos újraszabályozása elé. In *Esély*, 1995. 3. sz. 3–26. old.
18. André Gunder Frank: *Lumpenburguesía y lumpendesarrollo*. Ediciones ERA, Mexico, 1971.

Bóta Károly

Reprodukciós jogainkról*

Újsághír: Gyilkos magzatvédők

A floridai Pensacolában a nőgyógyászati klinika bejáratánál agyonlőttek egy orvost és egy, a kísérétében tartózkodó férfit. A gyilkosságot egy abortusz ellen küzdő, szélsőséges szervezet tervelte ki. A tetteket letartóztatták. Az Egyesült Államokban a végletekig elmérgesedett a vita az abortusz ellenzői és támogatói között. A művi vetélés betiltását követelő csoportok gyakran blokád alá vonják azokat a kórházakat, ahol abortuszt végeznek. A pensacalai klinika orvosait az utóbbi időben többször is halálosan megfenyegették. A most áldozatul esett nőgyógyász egyébként golyóálló mellényt viselt, de az nem védte meg az életét, mert a gyilkos az automata fegyveréből a fejére célzott.

Ilyen és ehhez hasonló híreket gyakorta olvashatunk az újságban manapság. Tudjuk, hogy az úgynevezett abortuszkérdés ma rendkívül éles ideológiai, világszemléleti nézetek ütközőfelülete. Indulatos és terméketlen szócsaták zajlottak le nálunk is a kérdésben, ha a helyzet jobb is volt, mint a jog zászlajával elől menetelő Egyesült Államokban, ahol, mint látjuk, a fanatikusok már gyilkolják is egymást. A kairói népesedési világkonferencia pedig reflektorfénybe állította és világossá tette a kérdés globális aktualitását, és azt is, hogy tágitani kell a horizontot az egész probléma megközelítésében.

A két küzdő felet jól ismerjük az abortuszvitában. Az egyik tábor a magzat élethez való jogát hangsúlyozza, a másik a nő jogát ahhoz, hogy a testéről döntsön. A magzatvédők és a feministák közti engesztelhetetlen háború a holtpontra áll.

En egy harmadik megközelítést javaslok. Összefoglalómban sorra veszem a lehetséges ellenérveket, és megkísérelek válaszolni rájuk.²

* Szerkesztőségünk a cikket vitaindítónak szánja.

Abortusztörvény: egy más megközelítés

„A törvényeknek és intézményeknek kéz a kézben együtt kell haladniuk az emberi értelem fejlődésével. Ahogy az értelem egyre emelkedettebb, egyre felvilágosultabb lesz, újabb és újabb felfedezések születnek, új igazságok tárulnak fel, és ahogy a viselkedések és vélemények megváltoznak a körülményekkel, úgy kell a törvényeknek is módosulniuk és lépést tartaniuk az idővel.” (Jefferson, az Egyesült Államok elnöke, 1816.)

Abortusztörvényünk azon kevés törvények közé tartozik, amelyben az akkori kormány és az ellenzék viszonylagos konszenzusra jutott, és amelybe a közvélemény többsége is belenyugodott.

Közelebbről szemlélve azonban a törvény alkotmányellenesnek bizonyul, és ütközik sokunk mindennapi igazságérzetével.

Mint tudjuk, az abortuszvitákban általában két tábor köré szoktak csoportosulni a nézetek. Az egyik tábor az úgynevezett magzatvédőké, akik szerint a születendő gyermek sorsáról való rendelkezésbe egyedül az állam szólhat bele, míg a liberális-feminista álláspont szerint a döntés leendő gyermeke sorsáról az anya önrendelkezési joga.

Nézetem szerint mindkét felfogás hibás. Az, hogy legyen-e gyermekünk vagy sem, nagyon fontos döntés; egy ilyen elhatározás életünk legfontosabb döntései közé tartozik. És ez mindkét nemre egyaránt érvényes. Férfinak és nőnek egyaránt alapvető (önrendelkezési) joga ez – noha szava lehet az ügyben az államnak (nemzetnek, társadalomnak) is. Ezeknek a jogoknak és érdekeknek az érvényesítése biztosítani fogja majd a születendő gyermek érdekeit is.

A tudomány mai állása szerint egy gyereknek két szülője van. A két szülő jogai és elsősorban természetesen kötelességei gyermekükkel szemben azonosak. Arról azonban, hogy meglegyen-e ez a gyerek, egyedül a nő illetékes dönteni, a jelenlegi abortusztörvény szerint is.

Ez példátlan a joggyakorlatban. Nincs rá precedens, hogy ahol két érdekelt fél van, egy súlyos, egész életre kiható, nagy anyagi és főleg emberi elkötelezettséggel járó, megváltoztathatatlan döntést kizárólag az egyik fél hozzon meg.

Egy mostani abortuszszabályozásnak egészen más körülményekre kellene tekintettel lennie, mint régebben. Néhány évtizeddel ezelőtt még nem létezett megfelelő fogamzásgátlás. Mára azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. A tabletták korszakában egy nő gyakorlatilag akkor esik teherbe, amikor ő akarja. A férfi részére viszont nem áll rendelkezésre kielégítő védekezés.³

Ez a teljesen új helyzet új szabályozást kíván: *gyereke születéséhez a férfi hozzájárulása legyen szükséges.*

A tradicionális beidegződések miatt azonban az emberek az első hallásra ezt gyakran idegenkedve fogadják. Vegyük hát sorra a szokásos ellenvetéseket:

„Nem akar gyereket? Miért feküdt le akkor a férfi a nővel?”

Valóban, ha egy férfi nem akarja kitenni magát annak, hogy átverjék, szüzi fogadalmat kell tennie – amit kötelezővé nem tehetünk –, vagy esetleg lehet homoszexuális is (de akkor, ugye, nem veszik be a MIÉP-be).

Egy 25 éves elvált férfi, ha van két-három gyereke, és nem akar többet, menjen el szerzetesnek? (Vagy aki csak 30 éves korára jut el oda, hogy nősülni tud?) Ez ugyan egy tiszteletre méltó lehetőség – mégis jobb volna, ha a törvény biztosítana számukra más alternatívát is.

Az érvelés egyébként is olyan, mintha valaki azt mondaná: te vagy a hibás, hogy ellopták a kocsidat, miért hoztad ki a garázsból! Ha egyfolytában ott tartottad volna, semmi bajod sem lenne...

„A nő joga, hogy testéről és sorsáról döntsön.”

Ami a sorsot illeti, az ugyanúgy vonatkozik az apára is. Ami a testét: tudjuk, hogy a magzat génállománya fele-fele arányban származik az apától és az anyától – semmiképpen sem a *saját testéről* dönt a nő.⁴

„A nő súlyos egészségügyi kockázatot vállal az abortusszal.”

Ezt a kockázatot, sajnos, hazánkban évente százezer nő önként vállalja. Megfelelő felvilágosító propagandával ezt a számot jelentősen csökkenteni lehetne. Összességében az én javaslatomnak is csökkentő hatása lenne az abortuszok számára, hisz' sok nőnek nem lenne érdemes – érzelmi zsarolás céljából – belemennie ilyen helyzetbe.

„Az elv szép, de nem kivitelezhető.”

A következőképpen képzelhető el a dolog, a jelenlegi helyzetben is:⁵ a nőnek, ha terhes és szülni akar, még idejében meg kell jelölnie az apát. A férfinak nyilatkoznia kell, hogy egyrészt elismeri-e az apaságot – ha nem, később perelhető, mint most –, másrészt ki kell nyilvánítania, hogy ha elismeri, vállalja-e a gyermeket. Ha nem vállalja, a nő szülhet ugyan, de most már csak önmagának, spermabankszerűen.

Az ilyen nemkívánatos esetek számát felvilágosítással, propagandával kell csökkenteni, de magától is radikálisan csökkenne, ha a nő nem igényelhetne gyerektartást.

Hozzá tartozna az elgondoláshoz, hogy a férfinak, ha nem akarja a gyereket, s így a nő abortuszra kényszerül, akkor az abortusz költségeit fizetnie kell, és fizetnie kellene egy bizonyos fájdalomdíjat is a nőnek (esetleg differenciáltan: fiatalkorúnak sokat, sűrűn ismételt abortusz esetén esetleg semmit). Nem igazságos ugyanis, hogy egy kapcsolat minden kockázatát a nő viselje.

A dolog lényege néhány paragrafusban megfogalmazható jogilag (beleértve a több apajelölt esetét is).⁶ Tablettás abortusz esetén pedig (ez a közeljövőben várható), ahol nincs kockázat és fájdalomdíj, egyszerűen csak a férfi hozzájárulásának kikérése szükséges.

„Mégis lesznek nők, akik szülni fognak, és ezek a gyermekek meg lesznek fosztva az apától.”

A bevezetendő törvény és a felvilágosítás huszadára csökkentené az ilyen esetek számát. Azok a nők, akik mégis belevágnak, feltehetőleg stabil nagycsaládok háttérre számíthatnak. A kapcsolat az apával utólag is rendeződhet, részben vagy egészben. Ilyenkor inkább lenne valódi apja a gyermeknek, mint a mostani kényszer teremtetten helyzetben.

Felvethető, hogy bár az anya viselkedése etikátlan, a gyermek a dologban ártatlan. A szituáció hasonlít a túszedési helyzetre, ahol a túszer ártatlanok.

Mégsem szokás a túszzsedők kívánságait teljesíteni, hiszen akkor az ilyen akciók hihetetlenül elszaporodnának.

„A nő és férfi szerepe nem ugyanaz a gyereknevelésben. Az anya szerepe nagyobb.”

Sok tekintetben más a férfi, és más a nő. Lehetséges, hogy bizonyos tekintetben és statisztikus átlagban az anya részvétele nagyobb a gyermeknevelésben. Ugyanúgy minden bizonnyal statisztikus átlagban (és megintcsak nem egyénenként) igaz az, hogy a nőket kevésbé érdekli a politika. Mégis, természetesen ugyanolyan szavazati joguk van nekik is, mint a férfiaknak, mert nem az a lényeg, hogy mennyire értenek a politikához, mennyire tölti ki az a mindennapjaikat, hanem az hogy milyen *kihatással* van az életükre.

Egy házasságban a döntés a kocsivételről akkor is közös, ha konkrétan a férfi ért hozzá jobban. (Általában egy házasságban minden közös szerzemény, csak a gyerek nem?)

Elég tipikus egyébként, hogy a nő többet foglalkozik a gyerekekkel, míg a férfi inkább több pénzt keres a családra. Ennek a különbségnek társadalmi, sőt biológiai gyökerei is vannak, mégsem mondhatjuk magától értetődőnek, de különösen nem kötelezőnek. Az, hogy egy ilyen munkamegosztást kívánatosnak tartunk-e vagy sem, témánk tekintetében indifferens, a lényeg az, hogy mindkét nem egyformán kiveszi részét a reprodukció ráfordításaiból.

„A nő van döntési helyzetben az abortusznál. És ha a nő gyereket akar szülni, akkor vágyának teljesülnie kell.”

Az élet reprodukcióját erős vágyak segítik. Ilyen például a férfi vágya arra, hogy megkapja a nőt. Ez a vágy azonban nem teljesülhet egyoldalúan. Súlyos évek várnak az erőszakoló férfira. És mi a történelmi indoka a kemény büntetésnek? Éppen az, hogy a nőnek ne lehessen gyereke olyantól, akitől ő nem akar.⁷

És fordítva lehet? Nincs büntetés?

A nő azért van jelenleg döntési helyzetben, mert olyan a törvény, amilyen. Ha például olyan lenne, hogy súlyos büntetés járna azért, ha apa nélkül, titokban szülne, akkor ez deviáns szélsőség lenne csak. De a javaslatom, ismétlem, nem ez: a nő végül is szülhetne egyedül is, magának. Ismeretes azonban, hogy a teljesen apa nélkül felnövő gyerekek intelligenciahányadosa kisebb,⁸ nem beszélve az érzelmi zavarokról – ezeket a tényeket is tudatosítani kellene.

„A javaslat férfitársa.”

Javaslatom az apát érintő mély emberjogi igazságtalanságokat szüntetnie meg. Hiszem azonban, hogy a szereplő hármast (férfi, nő, gyermek) mindegyikének az igaz érdekeit képviseli. A javaslat feltétlen gyermekpárti. A gyermeknek két szülőre van szüksége, az ő szeretetük a gyerek életeleme. Csak a mindkét szülője által kívánt gyerek a szerencsés gyerek. A magzathoz egy jogot lehet hozzárendelni: azt, hogy jó esélye legyen az emberhez méltó életre; és ennek minden bizonnyal alapvető feltétele, hogy a szülei akarják őt.

„Szükségtelen egy ilyen szabályozás. Az esetek 99 százalékában a férfi és a nő egyetért a gyerek ügyében.”

(Tegyük fel, hogy így van, bár nincs így.) Az emberek 99 százaléka nem

tolvaj, és nem betörő, mégis szükség van törvényekre, a kivételek miatt. (Zárójelben jegyzem meg: a szigorúan büntetett zsebtolvajlás néhány száz forintos kárt okoz, míg egy gyermektartásra kifizetett összeg százezres nagyságrendű; nem is beszélve a lelki, erkölcsi kártételről, ami nagyobb terhet okozhat.) A törvénynek épp ott van szerepe, ahol az emberek nem tudnak megegyezni.

A Nők Lapja ismertette néhány éve a következő esetet: egy nő kiválasztotta a vállalat legfizetőképesebb emberét, fondorlatos módon a lakására csalta, leitatta, és sikerült időzített módon teherbe esnie. A tanmese(?) szerint a bíróság szigorúan azt *tanácsolta* a nőnek, hogy ne kérjen gyermektartást.

Ennyi. Arról nem szól a fáma, hogy mit válaszolt a nő, aki a jelenlegi szabályozás szerint le sem mondhat a gyermektartásról. (Egyébként miért? Ha két személy el tud tartani, mondjuk, három gyereket, akkor egy személy – gazdaságilag – miért nem tud eltartani egyet?)

„*A megoldás inkább az lenne, hogy olyan partnert válasszunk, akiben bízunk, akit jól ismerünk.*”

Szép a tökéletes bizalom, és létezik is, de léteznek csalók is, a félrevezetés mesterei. Saját magát sem képes az ember teljesen megismerni (ki tudja, mit tennénk egy teljesen új szituációban).

A kényszerű bizalmatlanság légköre a nőket is sújtja. Egy egyedül maradt harminc körüli nő esetleg azért nem tud már normális partnert találni magának, és reményteljes kapcsolatot kialakítani, mert félnék tőle.

„*Az apa szerepét a vitákban a kemény magzatvédők hozzák fel.*”

Sokan érzik az anomáliát, ezek a magzatvédők azonban rossz nyomon járnak. Ugyanis azt forszírozzák, hogy a gyereket ne lehessen *elvetetni* az apa engedélye nélkül. Ez (nemcsak kivitelezhetetlen, de elvileg is) tarthatatlan álláspont. Ha az anya nem akarja a gyereket, de szülésre kényszerülne, ez súlyos kihatással volna mindkettőjükre (anyára, gyerekre) nézve. A születendő gyereket *mindkét* szülőjének akarnia kell egy egészséges társadalomban – sem az anya, sem az apa egyedüli akarata nem elegendő.

„*Más civilizált országokban is hasonló szabályozások vannak érvényben, mint nálunk.*”

Nem kívánom itt részletesen taglalni, milyen történelmi folyamatok zajlottak le századunkban a feminizmus előretörésével, majd a konzervativizmus visszacsapásával, amit az abortuszügy területén hatásosan, az ellenfél fegyverével, emberjogi álarcban tehetett. Ezen a fronton olyan ütközetek dúlnak, melyek már rég nem csak az alapügyről szólnak. Nem látok semmilyen okot arra, hogy *mindenben* a Nyugat után kullogjunk. „Próbáld ki agyadat egy olyan gondolattal, amit eddig még senki sem gondolt végig” – ha ezt a mondatot megkíséreljük követni, valami kevés újat mi is adhatunk a világnak.

Íme, felsorakoztattam a tipikus ellenérveket. (Úgy tapasztaltam azonban, hogy az emberek nagyobbik fele – férfiak, nők –, akik véleményemet meghallgatták, egyetértének vagy meggyőzhetőek.)

Bródy János népszerű dalában; a „Mama, kérlek”-ben hangzik el:

„*Én azt hiszem, véletlen csupán, hogy éppen ő az én apám.*”

Véletlen apa, meggyűlölt gyermek, szétrombolt családok, keserűen küszködő nők, szerencsétlen, vétlen poronty. Ideje volna változtatni.

További ellenvetések

A teljesség kedvéért kitérek még két ellenvetés típusra, kétféle ellenérzés gyökereire.

I. A „minden mindegy”, „ahogy lesz, úgy lesz”, „mindenre van ellenpél-da” típusú okoskodások

„A legsanyarúbb körülmények között is kiváló emberek nőttek fel”, „Egészségileg károsodott, génhibás szülőknek is lehet tökéletes gyereke”, „Magányos anya is felnevelhet nagyszerű gyermeket”.

Mindenki tud példát arra, hogy valaki részegen vezetett kocsit, és nem történt semmi. Ez azonban nem ok arra, hogy engedélyezzük az ittas vezetést. Vannak olyanok, akik promiszkuitásban élnek, óvszert sem használnak, és nem kapták meg az AIDS-t. Mégsem ajánlhatjuk ezt senkinek. Koraszülöttekből is lettek kiváló emberek. Mégis jobb, ha megpróbáljuk elkerülni a koraszülést.

Az életben sok dologról nem tudhatjuk, hogy biztos vagy nem biztos, de azt elég jól tudhatjuk, hogy milyen valószínű. Nagy számok esetében pedig a dolog bejön. (Egy gyerek kárára rizikózhatunk, ha van hozzá erkölcsi bátorságunk. A társadalom azonban ebbe belesorvadhat.)

Egyébiránt, ha valamit az ember nem tud befolyásolni, hajlamos hivatkozni a fátumra vagy a véletlen nagyszerűségére vagy az isten ujjára. De aztán rájövünk, hogy mégiscsak az a legjobb, ha mi kontrolláljuk az eseményeket.

A fentiek kihegyezett változatát (lásd alább), valamint a II. pontban tárgyalt ellenérvet közönséges halandó már nem tudná kitalálni. De semmiképpen sem haszontalan belemélyedni ezekbe a gondolkodók iránti respektusból, akik sarkítják számunkra az eszméket.

„Azt a feltételezést, hogy a fogyatékos személyek kevésbé élvezik az életet, mint a »normálisak«, sem az elmélet, sem a tapasztalat nem támasztja alá.”⁹ – A tapasztalatot most hagyjuk. Ami az elméletet illeti, ha így volna, nem létezhetne a bűn fogalma jogilag, hiszen nem volna semmiféle alap elmarasztalni azt, aki kiveri a szemünket.

II. Kis János érvei

Szerencsére hazánkban is van a témának élvonalbeli szakértője, Kis János személyében, aki a világban e tárgykörben születő hatalmas irodalmat magas szinten foglalta össze és gondolta át, nem kis szellemi élményt nyújtva ezzel az olvasónak.¹⁰ Hadd idézzek most egy régebbi cikkéből:¹¹

„1/8. A terhesség fölötti rendelkezés elvonása a nők reprodukzív szerepéből következő hátrányok jogi tiltással való továbbhalmazása, és így diszkriminatív.

A nők esélyei eleve rosszabbak a férfiak esélyeinél, hogy a képzettségüknek és alkalmasságuknak megfelelő munkakörbe kerüljenek, sőt hogy magasabb képzettségre tegyenek szert.¹² Hátrányuk összefügg azzal, hogy ők azok, akik gyerekeket szülnek, és rájuk hárul a gyermeknevelés országnak.

Nos hát: ha a családban a férfi inkább filozófus, és a nő inkább háziasszony, akkor megfelelnek a nagy statisztikai átlagnak. De ne csináljunk ebből törvényt!

Kis János eleve rá akarja testálni a nőkre a gyermeknevelés oroszlánrészét. Hofi jut erről eszembe, aki a cigánykérdést úgy gondolta megoldani, hogy „vegyünk mindegyiknek hegedűt”.

Egyébiránt ilyesfajta tételt számtalant gyárthatnánk.

*A négeknek kevesebb esélyük van arra, hogy professzorok legyenek, ezért el kell tiltani a fehéreket a nehézsúlyú bokszeresenyektől és a rövidtávfutástól, mert ezen győzelmek elvonása a négektől halmozott hátrányt jelentene és így diszkriminatív.*¹³

Miután a *Kommentár* c. lapban megjelent cikkemben ilyenformán érveltem, Kis János protestált, hogy félreértettem, a fentiek nem a saját gondolatai, ő csak közreadta őket. Azonban nemrég mégis azt írta nekem (az idézéshez is hozzájárulva), hogy az érveléssel kapcsolatos ellenérzésének a fő indoka a következő:

„A nők hátrányos társadalmi státusa szorosan összefügg reprodukciós szerepükkel. Ha igaz, hogy a magzat nem jogokkal felruházott személy, akkor a terhességről szóló szuverén döntés ennek a hátránynak a csökkentését szolgálja. A férfi belekeverése megerősíti a fennálló – szerintem súlyosan igazságtalan – helyzetet.”

„A nők hátrányos társadalmi státusa” – nem világos, mire akar ez utalni. A civilizált országokban is vannak különbségek a férfiak és nők társadalmi státusában, melyek valóban összefüggnek a reprodukciós szerepükben meglevő különbségekkel – de ez a különbség miért a nők számára lenne hátrányos? Számtalan nő gondolja úgy, hogy az ő helyzete az előnyös, mert nem kell részt vennie a versengésben; vagy legalábbis választási lehetősége van abban, hogy részt vesz-e vagy sem, és megfelelő, elismert visszavonulási útja van, hogyha nem akarja ezt. Sok nő egyszerűen mindennél lényegesebbnek tartja azt az örömet, amelyet a gyermeknevelés ad.

De ha a helyzet mégis igazságtalan lenne, nem a férfi „belekeverése”, hanem éppen a kihagyása az, ami ezen igazságtalanság végleges rögzítését célozza.¹⁴

(Kis János másik ellenérveként két levelében is előhozza a következőt:

„A férfinak adott jog zsarolási alkalmakat teremt.”

Ki érti ezt?¹⁵ – A jelenlegi helyzetben, tudjuk, a zsarolási szituáció fennáll. A lány férjhez akar menni, ezért teherbe ejteti magát, és zsarolja a fiút. Ilyen esetben az eredmény legtöbbször egy rossz házasság (vagy egy magányosan kínlódó anya).

De mi a helyzet az általam javasolt jogforma esetén? „Csak abban az esetben járulok hozzá, hogy megtartsd a gyereket, ha hozzáam jössz feleségül” – a gyakorlatban ez elég abszurd. Ha egy nő egy férfi gyermekét meg akarja tartani, akkor szívesen venné, ha az mellette is maradna. „Akkor tarthatod meg, ha adsz húszezer forintot” – szintén képtelenség, a férfi sokkal többet költene majd a gyermekére.)

További megfontolásra érdemes tények

De talán túl sokat időztünk az ellenérveknél. Ne sikkadjanak el a pozitív vélemények sem, és főleg azok a tényezők, amelyek a legkülönbözőbb oldalról támasztják alá az álláspontot.

(Egy kis szociológia. Problémák a csonka családokkal az USA-ban)

A magányos, házasságon kívüli szülés mindenhol terjed a civilizált országokban. Különösen elburjánzott az Egyesült Államokban a szegény (javarészt néger) rétegekben, negyedekben. Ezeket a magányos anyákat az állam erősen támogatta, azonban kiderült, hogy a bűnözés, kábítószeresítés legnagyobb fészkei ezek a csonka családok, újratermelői az innen kikerült gyerekek.

Ez a probléma olyan csapdát rejt, amely miatt a helyzet a jelenlegi módszerekkel nemigen kezelhető. A hátrányos helyzetben lévő, veszélyeztetett gyerekeknek támogatás járna. Ugyanakkor éppen a kapott támogatás miatt nő az ilyen esetek száma, és a támogatás nem segít a hátrányos helyzeten.

Gyermekvállalás egyedül, női szemmel

Az előbbi lett volna az apa nélküli szülés egyik típusa, mely a pusztá felelőtlenségből (fiatalságból, kulturálatlanságból, szegénységből, anyagi érdekeltségből) származik. A másik típust azok a férj nélkül maradt nők alkotják, akik az idő múltával úgy gondolják, hogy ha férjet nem is tudtak erőszakkal szerezni, a gyerek megoldható. De adjuk át a szót a nőknek, elsőként Bedecs Éva (főleg női témákkal foglalkozó) újságírónőnek.

„A gyermeket egyedül tudatosan vállaló 30–40 éves nők története szépen kezdődik. Jelmondatuk: Azért, mert nincs férjem, még jogom van anyának lenni, hiszen én is nő vagyok! S ha végül csakugyan teherbe esik a kiválasztott donortól, boldog, az eseményekben saját egészséges női mivoltának a kiteljesedését látja. Örömmel készül a gyermek fogadására, hiszen önálló, független, jó állása van, senkinek sem tartozik számadással. Az apával nem is közli, hogy együttlétüknek következménye lett. Hiszen – úgy döntött – a gyermek egyedül az övé lesz majd, nem kér tartásdíjat sem, a férfi szerepe ezúttal nem volt egyéb, mint egy eldobható fecskendőé.

Aztán a baba megszületik, és a gyakorlatban kiderül, hogy az egyszülős nevelés a vártnál nagyobb gondot jelent. Egy keresőnek gyeden maradni nem lehet. A bölcsődés kicsi gyakran beteg, a hivatali megbecsülés és előmenetel sínyleti meg a gyakori otthonmaradást. Aztán jön egy kolléganő: Te nem vagy eszednél! Mi az, hogy nem kérsz tartásdíjat! Egy keresetből csak tengődtök. Nincs jogod a gyereket megrövidíteni ostoba büszkeségből! Utóvégre ő is ott volt, amikor ezt a gyermeket csináltatok! Mit szemérmeskedsz?

És az anya nem szemérmeskedik, hanem pénzt kér a férfitől, aki mindaddig nem is tudta, hogy apává tették. Ha netán vonakodik, jön a zsarolás: Mindent elmondok a feleségednek, megírom a főnöködnek – és így tovább. Aztán, ha mindez nem használ, a per következik. Vértétel, antropológiai vizsgálat, a férfi (és a kisgyermek) megalázó procedúrája annak érdekében, hogy rákényszerítsék az apaságot – s vele a legalább 18 évig fizetendő tartásdíjat

– valakire, akit elfelejtettek megkérdezni: ettől a nőtől ő vajon akar-e gyereket?”

És mit mond ugyanerről a neves szexuálpszichológus, Lux Elvira?¹⁶

[Azt a nőt,] „Aki viszont partner, férj nélkül maradt, s már le is mondott a férjhez menésről, állandó partnerről, az anyai örömök megismerése motiválja elsősorban a szülésre. Fontos szempont az is, hogy ne maradjon egyedül, hogy legyen, akit szerethet, aki szeretheti. Célt, feladatot, életprogramot jelent számára a jövőendő anyaság. A célt általában a terhesség hősi korszaka előzi meg. Ilyenkor, a többnyire idealizált, várható örömök lenyomják a váltalt felelősség és várható nehézségek súlyát abban a mérlegben, amelyben a gyermek életére vonatkozó »lenni vagy nem lenni« kérdést a várandós anya felteszi magának.

A környezetben azonban mindig vannak olyanok, akik megrontják ennek a korszaknak a szép romantikáját. A hősi vállalást a gyermek megszületéséig, a gyermek apjával való kufárkodássá devalválják a jövőendő kismamában.

Azok a nők, akik házasságon kívül önszántukból vállalják az anyaságot, általában csak a maguk érzelmi életét és a gyermek anyagi létbiztonságát veszik számba akkor, amikor a terhesség megtartása mellett döntenek. Az sem ritka, hogy már eleve olyan szándékkal teremtenek és tartanak fenn szexuális kapcsolatot, hogy teherbe essenek. A születendő gyermeknek azonban nem hősködő és a saját érzelmeit kiszolgáló anyára, és nem is az apától kizsarolt névre és kierőszakolt gondoskodásra van szüksége, hanem szeretetteljes családi légkörre, mindkét szülőjére.”

Később:

„A gyermek születésének a célja az utódlás, fajfenntartás volt. A szexualitást elválasztottuk e céltól, hiszen a szexualitás humanizálódott. Azt azonban már nem nézhetjük el magunknak, hogy az utódot a fogamzásától nem célnak, hanem egyre inkább eszköznek kezdjük tekinteni. Eszköz arra, hogy a fiú elvegye feleségül a megesett lányt. Eszköz a férj meg- vagy visszaszerzéséhez, a férj jó útra térítéséhez. Eszköz a magány feloldására, lakásszerzésre.”

Nagyon sokszor ugyanis házasságon belül születik meg az egyoldalú döntés a gyermekről.

„Amennyiben mégis »csak a gyerek« miatt maradnak együtt a szülők, a gyermekek adják meg az árát. Tudjuk, hogy több mint minden harmadik házasság válással végződik, de vajon a maradék minden második, minden első, boldog harmonikus légkört áraszt-e? Korábban, amíg a nemi tevékenység központjában a gyermeknemzés állt, nem sokat törődött azzal a társadalom, hogy az anyai örömkön túl vannak-e női örömök is. A házasságon kívüli anyaság viszont esetleg valóra váltja a nő anyaság iránti igényét, de a partner, szülőtárs hiányát nem pótolja sem az anya, sem a gyerek számára.”

A teljesség kedvéért ne feledkezzünk meg arról az esetről sem, amikor az anya „vállalja a szülést”, de a gyermeket nem. Ezek a gyermekek aztán állami gondozásba kerülnek...

(Egy kis történelmi áttekintés. A törvénytelen gyerek.)

Törvénytelen gyerek, zabigyerek, fattyú – ezek a kifejezések arra utalnak, hogy soha sem kívánták teljesen elismerni az emberek az olyan gyermeket, akit nem akartak. Azokban az időkben azonban ez súlyos és igazságtalan hátránnyal járt az egész dologban vétlen szereplőre, a gyerekre.

Ma már nem létezik megkülönböztetés, és ez nagyon jól van így. Azonban a kiküszöbölhetetlen hátrányok megmaradtak.

Amíg régen a gyermek véletlenül pottyant a világra, ma ez tudatos elhárítás eredménye. Ezért más teljesen a történet.

(Egy kis pszichológia. Miért van szükség apára?)

Van egy olyan mondás, hogy a gyerekeknek az első hét évben anyára, a következő hétben pedig apára van szükségük. Az újabb vizsgálatok szerint ez nem pontosan így van.

Kiderült, hogy a legkorábbi években milyen összetett, sok fázisú folyamat zajlik le a kisgyermekben, hogy megtalálja saját nemi identitását. Ehhez mindkét szülőjére szüksége van.

Ezt a folyamatot például Robin Skynner és John Cleese könyvükben részletesen taglalják. A fiú szereptanulása a nehezebb, aki csak az apa segítségével „kelhet át a hídon”, két és fél éves koráig.¹⁷ – Két mondatot idézve:

„Nem annyira az a fontos, hogy mennyi időt tölt az apa gyerekeivel, inkább az, milyen szerepet játszik, amikor velük van. De sok bizonyíték utal arra, hogy ha a gyerek életéből az első években hiányzik az apa, akkor később problémái lehetnek azzal, hogy kényelmesen érezze magát a saját nemi szerepében, különösen a fiú.”

(Egy kis orvostudomány. A haladás és hatásai)

Mi a helyzet az orvostudománnyal? Rohamléptekkel fejlődik a biztos fogamzásgátlás, a könnyű abortusz feltalálásán túlmenőleg is. Jó ez nekünk? Csak akkor, ha a gondolkodásmódunk is követi a fejlődést.

Egyre több koraszülött gyermeket tudnak ma már megmenteni. Ezen többlet negyven százaléka értelmi fogyatékos, és sok közülük a vak.¹⁸

(Egy kis jog. Az alkotmány.)

Mivel gyakran hivatkoznak mind a nő *alkotmányos jogaira*, mind a magzat *alkotmányban biztosított jogára*, vegyük hát elő az Alkotmányt, és nézzük meg, mi áll benne. Nekem úgy tűnik, hogy a jelenlegi magyar abortusztörvény ellentétben áll az Alkotmánnyal is.

Miért?

Az Alkotmány a nőnek fokozott kíméletet biztosít a terhesség és a szoptatás időszakára (66. §. 2.). Ez elismerése annak a néhány hónapos tehernek, amelyet biológiailag csak a nők vállalhatnak. Más tekintetben azonban az Alkotmány nem tesz különbséget férfi és nő között (leszámítva egy, a munkával kapcsolatos passzust), sőt az egyenjogúságot explicite deklarálja is. És milyen igaza van kérdésünk szempontjából is. Hiszen mivel a gyermeknek legalább tizennyolc éves koráig mindkét szülőjére egyaránt szüksége van, a vele kapcsolatos döntésre vonatkozóan férfi és nő között semmiféle diszkri-

minációtétel valóban nem lenne helyénvaló, az Alkotmánnyal összhangban. Ismétlem tehát: az Alkotmány helyesen fogja meg a *lényegi eltérést* férfi és nő között a reprodukció szempontjából – fizikailag a nő szüli meg a gyermeket, és ebből adódnak valódi különbségek és különbségtételek (kímélet) a *születés előtti és utáni időszakra*. Azonban mivel *semmilyen más megkülönböztetést* nem ismer el férfi és nő között a reprodukció vonatkozásában, így akárhogy nézzük, az Alkotmány az én álláspontomat támasztja alá.

Van még más hivatkoznivaló is az Alkotmányban és a jogi dekrétumokban, előbb azonban

(Egy kis biológia. Nemzés és felnevelés.)

Általában a biológiai lények arra törekednek, hogy maximális mértékben szaporodjanak, a lehetőség szerint maximális mértékben adják tovább génjeiket.¹⁹ A férfi és nő között biológiai alapvető különbség, hogy egy nőnek behatárolt számú (mondjuk, maximálisan húsz) gyermeke lehet, míg egy férfinak elvileg akár két nagyságrenddel is több. Ebből arra következtethetnénk, hogy egy férfi biológiai hajlamosítva van a csapodárságra. – Eltekintve most attól, hogy az ember messze nem biológiai meghatározottságú, egy ilyen megállapítás más aspektusból is felületes és téves. Ugyanis biológiai szinten sem az utódok nemzése, hanem a fennmaradása a lényeges. Tíz utódnál, amelyik éhenhal, értékesebb kettő, mely elegendő táplálékhoz jut. Főlősen sok utód rovására megy a meglevőknek. Az állatvilágban pontosan működik az ilyenfajta, körülményekhez alkalmazkodó ösztönös születésszabályozás, az adott, pillanatnyi lehetőségeknek (táplálkozási feltételeknek, a faj létszámának stb.) megfelelő számú szaporulat létrehozása.

Milyen tanulságokat vonhatunk le mindebből?

* A születésszabályozás nem természetellenes, sőt, nagy fontossággal bír a biológiai létharcban.

* A férfi biológiai több gyermek nemzésére képes ugyan, de *felnevelni* nem tud többet, mint egy nő. Így éppen olyan mély gyökerű, biológiai ok, ha egy férfi nem akar több gyermeket meglevő gyermekei kárára.²⁰

* Az erőforrások hamarosan szűkösek lesznek az embernél éppúgy, mint adott esetben egy állat léttérében. A Földgolyóról tovaterjeszkedni bajos. Így az emberi faj számára egyszerűen alapszükséglet lesz a születésszabályozás.

(Még egy kis jog. A nevelés.)

Az Alkotmányban szerepel a következő passzus is:

67. §. (2) A szülőket megilleti az a jog, hogy a gyermeküknek adandó nevelést megválasszák.

Hasonló kitétel van az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában* is, ahol egyébként minden módon le van szögezve a házaspár egyenlősége.²¹

Hogy is van ez? A nevelés irányát befolyásolhatja férfi, de a nevelés alapfeltételeibe nincs beleszólása? Először is: a megfelelő nevelés alapvető feltétele az alkalmas, szabadon megválasztott szülőtárs. Továbbá. Nem lehetséges-e, hogy a férfi olyan körülmények között él, hogy több gyermek nevelésére az anyagiakat nem tudja biztosítani (hogy adott esetben például ne a meglevő gyerekei járjanak pórul). Vagy: nemcsak különélő (nem neki

ítélt) gyermekei vannak, hanem családban él, amikor egy másik nő szülni akar tőle (lehet, hogy a férfi csak egyszer lépett félre, lehet, hogy sokszor; lehet, hogy ez nagyon elítélendő, lehet, hogy a dolog magyarázható – mindez most más lapra tartozik). Ez esetben az anyagiaknál is súlyosabban esik latba, hogy egyszerre két helyen képtelen lenne tisztességgel nevelni a gyermekeit. (Az ilyen törekvést jogosan nem tűrné el házastársa sem.)

Tehát véleményem szerint az Alkotmánynak és más egyetemesebb dekretumoknak (és a józan észnek) ellentmondana, ha egy szülő olyan helyzetbe kényszerül, ahol a gyermeke nevelését képtelen kontrollálni és/vagy biztosítani. Ez alapvető emberi jog – sőt, mint láttuk, állati ösztön.

Fordítsuk tehát figyelmünket az ilyen irányú kíváncsatos emberi jogokra.

Emberi jogaink: a jövő

A modern társadalomra vonatkozó gyakori alapfeltételezés, hogy ott az emberek sorsa csak két tényezőtől függ: a saját felelős döntéseitől és más emberek jogszerű lépéseitől. Nem lényegtelen azonban egy harmadik alapvető tényező: a *starthelyzet*. Ismeretes, hogy ez elég problematikus kérdés: a szülők helyzete különböző, és ennek következményei nem oldhatók fel mindenkit egyaránt kielégítő módon. Abban azonban talán egyetérthetünk, hogy *minimalizálni kellene azokat a károkat, amelyek a starthelyzettel kapcsolatosak*, nem szűkítve azt kizárólag a szülők anyagi helyzetére (egészségügyi és szociális ártalmak, kiküszöbölhető, csökkenthető kockázatok).

Furcsa, amikor a meg sem születettek jogait emlegetik. Hiszen a jog társadalmi termék, emberek alkotják, és az emberi viszonylatokban működik (milyen joga van Robinsonnak és kivel szemben?). Ilyen erővel a *fogantatás előtt* is lehetne jog. Mert előírhatnak – és biztosan erre fog haladni a világ – ilyen-olyan genetikai, családtervezési vizsgálatot minden házasember számára (aki feltételezhetően gyermeknemzésre szerződött). És ez akkor nem más, mint a megszületendő (talán még csak elképzelt) – gyerek „joga” arra, hogy épen és egészségesen jöjjön a világra.²²

A jog szót itt idézőjel nélkül is használhatjuk, a következő sajátos értelemben. A *jövő civilizált társadalmában alapjognak kell tételeznünk, hogy az emberi sors fontos meghatározó tényezőjében, a starthelyzetben biztosítsuk minden ember számára azt a maximumot, ami csak lehetséges számára, kizárva minden olyan negatív tényezőt, melyet módunkban áll kizárni*. De használhatom, ha tetszik, az *érdek* szót is: érdek fűződik ahhoz, *a társadalomé, a szülőké és a még csak potenciálisan meglévő utódé, hogy ő egészséges legyen*.

Ez a kérdés már csak azért is előtérbe fog kerülni, mert ha bolygónk előbb-utóbb „megtelik”, úgyis elkerülhetetlenné válik az átfogó születésszabályozás.²³ Így – ha nem az élőket akarjuk ritkítani – az *emberiség szempontjai érdekében* is kell valamit tenni e téren.

Van egy másik, ettől független érv is, amely az emberiség érdekében a születésszabályozás mellett szól.

Humanitás, keresztényi könyörület, jóléti állam, szociális háló – ezek na-

gyon is becses emberi eszmények, intézmények. Az állatvilágban csak a lét- és fajfenntartási harc dúl. Az ilyen szemlélet azonban nem terjeszthető ki az embriólétre, mert ennek ára az elkorcsosulás lenne.

A kérdés megközelítésében a kereszténység (és más vallások) sem maradhatnak mozdulatlanok. A lélek vallási fogalma becsületet adott az emberi életnek is. De ahogy az élet értéke természetessé válik (reméljük), úgy a hangsúly egyre inkább áttolódik az *emberi méltóságra* – arra, hogy milyen módon érdemes leélni ezt az életet. A kereszténység az emberi méltósággal mind ez ideig kevésbé foglalkozott, és túlhangsúlyozta a szenvedés értékét. Így féltő, hogy – legalábbis az egyház – elveszíti zászlóvivő szerepét. Nem hiszem azonban, hogy a lélek és a méltóság fogalma ellentétben állna. A kereszténység fizikailag is hamarosan teret veszthet azon régiókban, ahol a születésszabályozásban elfoglalt jelenlegi pápai álláspont ellentétben az alapvető érdekekkel, és ez különösen sajnálatos a (fanatikus) iszlám terjedése mellett.

A lényeg azonban mégis csak a következő. A keresztény vallás alapvető mondanivalója, legfőbb üzenete a szeretet. Ezért érzem keresztény eszmének az induló ember számára a maximális szeretet biztosítását.²⁴

Mielőtt visszatérnénk a reprodukciós jogok kérdéséhez, tegyünk még egy kis kitérőt.

Az idevágó filozófiai csúcsteljesítményekről és további jogokról

Kis Jánosnak a *Café Babel* 1994. évi 1–2-es számában megjelent egy tanulmánya (Abortusz: újabb érvek és ellenérvek), mely jól tükrözi azokat a meszterkélten kifinomult erőfeszítéseket, melyekkel a szellemi elit képviselői (különösen az USA-ban) egy kompromisszumos megoldást próbálnak összehozni az abortuszproblémára. Lássuk hát a medvét! Kis János idézi a híres hegedűművész-példázatot. Ez a következő.

Képzeld el, hogy egy szép napon arra ébred, hogy egy eszméletlen hegedűművész és Ön egymásnak háttal egy ágyban fekszenek. A híres eszméletlen hegedűművésztől kiderült, hogy végzetes vesebetegségben szenved. A Zenebarátok Társasága átvizsgálta az összes hozzáférhető orvosi nyilvántartást, és azt találta, hogy egyedül Önnek van megfelelő vércsoportja, egyedül Ön segíthet. Ezért elrabolták Önt, és a múlt éjszaka a hegedűművész kerincsi rendszerét rákapcsolták az Önre, úgyhogy az Ön veséi vonják ki az ő véréből is a mérgező anyagokat. A kórház igazgatója most így szól Önhöz: „Nézze, mi sajnáljuk, hogy a Zenebarátok Társasága ezt tette Önnel – ha tudtuk volna, nem engedjük meg. Ennek ellenére a dolog megtörtént, és a hegedűművész most rá van kapcsolva Önre. Ha kikapcsoljuk Önből, ez a halálát jelentené. De ne keseredjen el, csak kilenc hónapról van szó. Addigra a beteg felgyógyul, és bátran le lehet kapcsolni Önről.” Vajon erkölcsi kötelessége-e, hogy elfogadja ezt a helyzetet? Természetesen nagyon szép lenne Öntől, ha beleegyezne, ez nemes gesztus volna. De köteles-e beleegyezni?

Ez a régi, nevezetes paradigma (Thomson) a terhes nő helyzetét kívánja megvilágítani, 1971 óta hivatkozási alap. Erre épülnek rá a szóban forgó

tanulmányban is F. Kamm, majd Kis János okfejtései. Nos hát, hogy is áll a helyzet ezzel a példázattal?

A hasonlat igazában azért sántít, mert nem azt kéne mondani, hogy egy ágyon fekvő vagyunk összekötve a hegedűművésszel, hanem, hogy a technika jóvoltából egy műszerrel vagyunk vele összekapcsolva. Ez a testünkre van erősítve, súlya változik, a végén felmegy 3–4 kg-ra. A processzus néha émeltyést okozhat.

Hanem kilenc hónap, a technikai összeköttetés megszűnte után kezdődnek az igazi komplikációk. Ettől kezdve nekünk kell gondoskodni az eszméletlenségéből magához tért, de eleinte teljesen magatehetetlen hegedűművészről. Táplálni kell, ruházni, kezdetben pelenkázni, amíg csak egy-másfél év múlva szobatisztaságra nem szoktatjuk. Eleinte magára sem hagyhatjuk, később mindenre nekünk kell megtanítanunk. Teljes mértékig felelősek vagyunk érte, anyagilag pedig egészen ránk szorul, de minden más tekintetben is. Így megy ez tizennyolc évig (bizonyos tekintetben a halálunkig, amikor is a hegedűművész örököl majd utánunk).

Azt hiszem, világos. A terhesség terheit fölösleges túlhangsúlyozni: ilyenkor a nő egyszerűen kíméletre szorul, és ezt minden normális esetben meg is kapja a férjétől és másoktól. A gyermekvállalás terheinek a 98 százaléka a születés utánra esik, ezek pedig már biztosan közösek: az anyáé és az apáé.

Még egy pontot kiragadok Kis János tanulmányából, melyhez kapcsolódva pontosabban megvilágíthatom az álláspontomat. Kamm alapján Kis János – magától értetődőnek tartva – kimond egy axiómaszerű feltételt.

„Az abortusz indokai csak akkor tehetik védhetővé a magzati élet kioltását, ha a terhesség megszakításának ez az egyedül lehetséges módja. Ha a magzat képes a méhen kívüli életre, van rá mód, hogy (a terhes nő életének kockáztatása nélkül) élve távolítsuk el az anyatestből, akkor az abortuszt, vagyis a magzat pusztulásával való terhességmegszakítást semmi sem igazolja.”²⁵

Nem! Nem és nem.

El a szerencsétlen intézeti lombikbébikkal!

Véleményem szerint a *magzat nem alany, akinek jogai lehetnek, hanem mások jogának a tárgya, olyanoké, akikről feltételezhető, hogy a jövőendő érdekeit (vagy a belőle eredő jövőbeli érdekeket) a legmegfelelőbben képviselik.* (Az előző fejezetben említett jog nem a magzaté, hanem a jövőendő emberé.)

És kik képviselik a jövőendő érdekeit? Elsősorban a szülei és másodsorban a társadalom. A szülői jog és a társadalom önfenntartó érdeke – ez a két sarkalatos pillér. Az első az az – egyelőre imaginárius, de úgy képzelem, valamikor kardinálissá váló – jog, amely a személyes életünk folytatásához, az utódnemzéshez, annak minőségéhez fűződik. A szülőknek mint *géntulajdonosoknak* és mint *gondozóknak* jogaik vannak, és természetesen egyenlők. A férfinak éppúgy joga, hogy megválassza gyermekei anyját, mint a nőnek, hogy megválassza gyerekei apját. Azután pedig jönnek a családtervezési szempontok. (A nem is olyan távoli jövő jogérzéke majd éppoly bárbárnak fogja tartani az apai jogfosztottságot a századunk végén, mint ahogy a nők politikai jogfosztottságát az elején.²⁶)

A másik pedig a mindezzel kapcsolatos társadalmi érdek. Ugyanis az utódnemzés egyre kevésbé történhet majd kaotikusan, mert különben elfajul az emberiség. Az öldöklés, járványok, éhínség megszűntével, az egyre magasabb fokú orvosi ellátással megszűnik a természetes kiválasztódás működni; ehhez adódik az, hogy a Föld hamarosan egyszerűen „betelik”. („Szaporodjatok és sokasodjatok és népesítsétek be a földet” – de nem szól az írás arról, hogy mi történjék akkor, ha a Föld már be lesz népesítve...) ²⁷ Így aztán a kiválasztódásnak át kell tolódnia az emberiólétre.

Milyen szempont szerint mehet végbe ez a kiválasztódás? Természetesen a magzat életképessége szerint. Ez pedig két dologon múlik:

- * aktuálisan a biológiai életképességén;
- * potenciálisan a környezeti életképességén, azaz azon, hogy várhatóan jó helyre születik-e.

Az utóbbi pedig nagyrészt a szülők hozzáállásán és lehetőségein múlik, amit a társadalom is befolyásol.

Nincsen joga tehát az életre az összes magzatnak? Miért lenne? Mert emberi és biológiaiilag élő? Ilyen alapon minden spermiumnak joga van a megtermékenyüléshez, az élethez. De ha a spermiumok versengenek az életért, miért kellene eleve rossznak gondolnunk ezt a magzatok esetében is?

Összefoglalva

* a magzatvédők véleménye: a magzat továbbélésére *senki sem* mondhat nemet;

* a feministák véleménye: de, az *anya*;

* az én álláspontom: az *anya és az apa* (így kellene lennie már most);

* és igencsak elképzelhetőnek tartom, hogy a kaput döngető jövő évezredben úgy lesz, hogy: az *anya és az apa és a társadalom is* álljt mondhat (gondolok itt arra, hogy a nagyon felelőtlen szülőket, akik semmit sem tesznek a családtervezésért, vagy genetikusan nagyon silány gyermeket akarnak életre hozni, retorzióban részesítik. ²⁸ És az sincs kizárva, hogy azt is, aki nagyon sok gyermeket akar, „mások lehetőségeinek kárára”). ²⁹

A társadalom beleszólása azonban mindig is csak korlátozott lehet, mert az *élet folytatásának irányítását* alapvető személyiségi jognak gondolom. De azért létező a másik jog (érdek), az *egészséges társadalomé (nemzeté) és emberisége; és ez a kettő (vagy három) együtt általában garancia³⁰ a legel-sőként, nulladikként említett jogra: a születési starthelyzet hátrány kiszűrésének-csökkentésének jogára*. Ezek véleményem szerint a jövő reprodukciós jogainak alapjai.

Még egyszer: a természeti (állati) szaporodás és kiválasztódás az ember-nél átalakuláson megy át, melynek történelmi fázisai

* a nemiség és a szaporodás különválása;

* az orvostudomány, a civilizáció és anyagi jólét fejlődése, az élet érték voltának nemcsak deklarálása, hanem biztosítása is;

* a földgolyó népsűrűségének fokozhatatlansága, „megtélése”.

Ezekhez a nagyobb léptékű, de jól belátható trendekhez járulnak a napjainkban végbement-végbemenő következő alapvető változások:

- * a (gyakorlatilag) tökéletes női fogamzásgátlás,
- * a (gyakorlatilag) rizikómentes abortusz.

Mindezek a tényezők (bizonyos pszichológiai és szociológiai tények tudatosulásával párosulva) a mostani abortuszvitát az ezredforduló előszelének közeledtével véleményem szerint tárgytalanná fogják tenni. A mostani ádáz viták és agyafúrt okfejtések az angyalok nemének eldöntéséért vívott harchoz válnak majd hasonlatosakká utódaink szemében.³¹

Végezetül, visszatérve a praktikumhoz és a jelenhez, álljon itt javaslatul egy, a konkrét törvény vázára vonatkozó javaslat.

Az elképzelt reprodukciós törvény vázlata

I.1. Férfi és nő kapcsolata esetén, amennyiben házasságban élnek, azt kell feltételezni, hogy akarnak egymástól gyermeket, amennyiben pedig nem élnek házasságban, akkor azt, hogy nem. Mindkét esetben ettől eltérően is meg lehet állapodniuk, írásban. A gyermekvállalási szándéknyilatkozat mindig közös elhatározással történik, amelyet – a tényleges teherbeesés előtt – bármikor bármelyik fél egyoldalúan visszavonhat.

2. A nőnek terhessége kezdeti szakaszában a fenti módon előre vállalkozó apa hiányában meg kell jelölnie, kit tekint az apának, illetőleg ha nem biztos az apa személyében, fel kell sorolnia a lehetséges apajelölteket. A megadott férfiak mindegyikének nyilatkoznia kell arról, hogy elismeri-e azt, hogy szexuális kapcsolatban volt a nővel az adott időszakban. Ha a válasz igen, akkor a következő kérdés az apajelölttől az, hogy akarja-e a gyereket.

3. Ez utóbbi igenlő nyilatkozat – a gyermek vállalása – feltételes olyan értelemben, hogy érvényessége arra az esetre vonatkozik, ha nem bizonyosodik be születés után az ellenkezője, tehát az, hogy nem az illető a vér szerinti apa. Erre vonatkozó vizsgálatot ugyanis – saját költségére – mindig kérhet az apajelölt, abban az esetben is, ha az 1. pont szerint a gyermekvállalást megelőlegezte. Ha az apasági vizsgálat eredménye negatív, a férfi nem tartozik felelősséggel az idegen gyermekért.

4. A férfi tehát csak olyan gyermekért felelős (erkölcsileg, anyagiilag), akit akart (ill. vállalt), és aki ténylegesen az övé. *Ezáltal lesz apa.* Mivel azonban a nő véletlen teherbeesése nem kizárt, a férfi abortusz esetén a maga részéről anyagi felelősséggel tartozik, részt vállalva a kapcsolat rizikójában.

Vegyünk egy példát! Tegyük fel, hogy András, Béla és Csaba szerepel a nő apajelölt listáján, és egyikük sem akarja a gyereket (feltételesen persze, amennyiben az övé). Mondjuk, András és Béla a kapcsolat tényét nem vitatja. Ez azzal jár, hogy nekik anyagi részvételt kell vállalniuk. Legyen ez az adott esetben a példa kedvéért 15 000 Ft (ami, tegyük fel, úgy jön össze, hogy 5000 Ft az abortusz költsége és 10 000 Ft az adott körülmények között a nőnek megállapított úgynevezett *fájdalomdíj*). Ekkor mindkettőjükre 7500 Ft esik. Ha Csaba a kapcsolat létét sem ismeri el, akkor ő nem fizet, de kiteszi magát annak, hogy ha a nő szül, és mégis ő bizonyul a vér szerinti apának,

akkor már nem térhet ki az apaság teljes (például anyagi) vállalása elől. Ha viszont az apa egy bizonyos Dávid, akit a nő nem írt fel a listájára, ővele szemben semmiféle követelést nem támaszthat.

5. Ha a férfi az adott időszakban nem elérhető, az 1. pont van érvényben, tehát például házasságon kívül, külön előzetes megállapodás hiányában úgy tekintendő, hogy nem akarja a gyermeket. Fájdalomdíj azonban később természetesen behajtható. Az a férfi, akinek a szexuális kapcsolat (például tapasztalatlan fiatalok elcsábítása) után rögtön nyoma veszik, ezért büntetőjogilag felelősségre vonatható (kibújás az anyagi felelősségvállalás eshetősége alól).

6. Ha az 1. pont szerint a férfi előzetesen kinyilvánította a szándékát a gyermekvállalásra, a teherbeesésről való értesülése után már nem léphet vissza. A nő azonban igen (abortusz a saját költségére). Ezt a körülményt azonban az esetleges váláskor mérlegelni kell.

7. A törvény célja, hogy a közös felelősségről közös döntés születik, valamint az, hogy az élete folytatásáról mindenki maga határozzon (természetesen ehhez mindig két ember egybehangzó döntése szükséges). Fizikailag nem akadályozható meg azonban, hogy a nő egyedül szüljön. Ez ugyan sérelmes lehet a vér szerinti apára (aki bár anyagilag nem lesz felelős a gyermekért, de érzelmileg lehetetlen helyzetbe kerülhet), és sérelmes a gyerekekre nézve is, akinek nem lesz apja – azonban ezt az esetet nem jogi úton kell kezelni. Felvilágosítással társadalmilag kell diszpreferálttá tenni, az ilyen helyzetre vonatkozó tények feltárásával.

Megjegyzendő, hogy

- * ha egy nő nem lesz jogosult gyermektartásra, valamint külön döntését nem használhatja fel (érzelmi) zsarolásra, ez már önmagában is egy nagyságrenddel csökkenteni fogja az előbb említett nemkívánatos szituációk számát;

- * ha csak egy férfit jelöl meg a nő apajelöltnek, e férfi bizonyára nem fog utólagos apavizsgálathoz folyamodni, hiszen tisztában lesz azzal, hogy a nő nagy kockázatot vállalna azáltal, ha más szóba jövő férfit hagyott volna a listájáról;

- * sok esetben továbbra is mindketten vállalni fogják a gyermeket akkor is, ha a nő vélellenül esett teherbe. Mivel azonban ez önkéntesen történik, boldogabb házasságra, szerencsésebb sorsú gyerekekre van kilátás;

- * a törvény nem férfibarát, hiszen a szimmetria csak a nő javára bomlik meg (6. és 7. pont). Ezek a pozitív megkülönböztetések a nő javára indokoltak.

Első olvasásra mindez bonyolultnak tűnhet, de hát a jognak részkérdésekkel és kivételekkel is kell bíbelődnie. A lényeg röviden összefoglalható, és az eljárás az esetek 99 százalékában teljesen egyszerű:

Ha a nő teherbe esik, akkor

- * lehet, hogy van már előre vállalt apa (lásd 1. pont), ekkor elég neki döntenie;

- * ha nincs, és a nő meg szeretné tartani a gyermeket, erről csak az apa hozzájárulása, szándéknyilatkozata után hozhatja meg a döntést;

* ha nem akar szülni, partnerétől „fájdalomdíj” jár neki (ezt hivatalos eljárás nélkül is meg fogja kapni, hiszen úgysis behajtható).

A részletkérdéseken lehet itt vitatkozni – azonban nem nagyon érdemes. Hamarosan úgysis a II. pont lesz érvényes. Az I. pont inkább csak azt illusztrálja, hogy már régen meg lehetett volna csinálni a törvényt.

II. Kockázat- és költségmentes abortusz esetén (tabletta) az eljárás egészen leegyszerűsödik. Ilyenkor egy kérdés marad csak (ha az apasági vállalás nem előlegezett), hogy: *akarod-e a gyereket, ha tőled van?* – és a férfi(ak) válaszol(nak) igennel vagy nemmel. (Az már részletkérdés, hogy a feltétel nélküli apasági vállalást is meg lehetne engedni.)³⁴

III. Teljes mértékben el kell ismernünk – sőt üdvösnek kell tartanunk – a *társadalomnak* (államnak, nemzetnek) azt a jogát, hogy alapvető érdekei (azaz az adott helyen születendő ember érdekei) alapján befolyást gyakoroljon a reprodukcióra, anyagi jellegű ösztönzők, ill. szankciók formájában – legyenek ezek a szempontok a népesség szaporodásának ösztönzése vagy korlátozása, az egészséges utódok létrehozásának elősegítése vagy a gyermek biztonságban való felnevelési esélyének növelése – azaz a jobb indulás biztosítása, a születésnél meglevő hátrányos helyzetek csökkentése.

Tudjuk, hogy a nyugati országok „abortusztörvényei” a hagyományos „liberális” és „konzervatív” felfogást próbálják – különböző köztes megoldás keresésével – összeegyeztetni, de az eredmények az egyik oldalt sem elégítik ki. A mi javaslatunk liberálisabb a liberálisnál – amennyiben egyik alappillére az emberi jogok maradéktalan érvényesítése –, és konzervatívabb a konzervatívnál – mivel teljes mértékben a család mellett teszi le a voksot. Rá szeretnék mutatni, hogy a III. pont szerint a javaslat integrálja a baloldali értékrend fontos elemét is, amennyiben – a harmadik pilléreként – az *esélyegyenlőséget* tűzi zászlajára.

Az erkölcs

Elérkeztünk tehát az értékrendekhez az írásom végén, és ez nagyon helyénvaló, miután oly sokat értekeztem a jogról, a részletekbe is belebocsátkozva. De ne feledkezzünk el az erkölcsről sem, mely minden tekintetben megelőzi a jogot. Számptalan nő ma sem kér gyermektartást olyan helyzetben, amikor a szülést nem beszélte meg a férfival, egyszerűen azért, mert nem tartja azt erkölcsösnek, tisztességesnek. Lux Elvira mondja idézett könyvében (192. old.): „Feddhetetlen erkölcsű gyermekvállalásról – házasságon kívül – csak akkor beszélhetünk, ha a nő, aki igazán gyermeket akar, mesterséges megtermékenyítés által, ismeretlen férfi spermájától esik teherbe.” Jókai Anna, a kiváló konzervatív írónő is azt írta nekem: „Az bizonyos, akarata ellenére nem erkölcsös apává tenni valakit.”

Ebben kevés vita van, ha valaki hajlandó végiggondolni ezt a dolgot. És a jogi változást egy erkölcsi belátásnak kell megelőznie.

Optimista zárszó

Egy dolog erősebb a világ összes hadseregénél: a gondolat, amelynek eljött az ideje. (Victor Hugo)

Élet, halál, szerelem, születés – ezek túl vannak a jog birodalmán, jogszabályokba bele nem gyömöszölhetők. Mégis, a jog segíthet a kiszolgáltatottságok és az elkerülhető nyomorúságok kiküszöbölésében.

A kairói népesedési világkonferencia jól mutatta meg, hogy az ügynevezett abortuszkérdés nemcsak ideológiák ütközőpontja a „kultúrvilágban”, hanem az egész világ problémája is.³³ Megismétlem: sajnos, a gondolkodók és törvényhozók egy köztes megoldás keresésén fáradoznak az ügynevezett liberális és konzervatív nézetek között. De az összekötő egyenes mentén nincs olyan pont, amely mindenkit kielégíthetne. Még inkább liberálisnak kell lenni, hogy megtaláljuk a megoldást (az egyén jogainak teljes érvényesülése, választás a személyes felelősség alapján), és egyúttal mélyen konzervatívnak (a család abszolút elsőbbségének hirdetése). Így egy magasabb dimenzióban (vagy, ha tetszik, a *tézis, antitézis, szintézis* elve szerint) megbirkózhatunk ezzel a látszólag holtpontra jutott problémával.

Mindez túl tudományoskodóan hangzik. Végül is a Beatles egy dalában benne van az összes mondanivalóm: „*All you need is love*”, és „*No one can save that can't be saved. It's easy.*” „*Nowhere you can be that isn't where you're meant to be. It's easy*”. *Szeretetre van szükségünk, semmik másra. – Senki sem mentheti meg a menthetetlent. Ilyen egyszerű. – Sehol sem létezhetsz, ahol ezt nem akarják.*

Ilyen egyszerű.

Jegyzetek

1. *Kurír*, 1994. július 31.
2. A magyar abortuszvitanál néhány újság leköszölte véleményemet. Megérne egy misét az a tény, hogy éppen néhány nyitott (hírben álló) orgánus zárkózott el legkeményebben az elől, hogy teret adjon gondolataimnak. (*Magyar Hírlap, Magyar Narancs, Playboy*. – Az alábbiak stílusán érződik, hogy eredetileg az akkor még létező magyar *Playboy*-ba szántam, mint az egyetlen „férfilap”-ba.)
3. A vizsgálatok szerint a tabletta kb. százszor olyan hatásos, mint a gumi óvszer. (Az egyes esetekben esetleg szóba jöhető sterilizálás nem is engedélyezett hazánkban.) Elvben egyenértékű férfi védekezési eszköz feltalálása esetén is fennmarad a probléma, legfeljebb a gyakorlatban sokkal kevésbé égető módon.
4. „*Jó, a döntés tárgya nem a nő saját teste. De semmiképpen sem kerülhető el valamilyen beavatkozás a nő szervezetébe. És ezt a nőnek joga van megtagadni.*” – Képzeli el, hogy egy nő megfertőződött egy AIDS-hez hasonló vírussal, ami azonban csak a partnerében okoz – gyógyíthatatlan – megbetegedést. Ha mármost a fertőzöttség egy-két tablettával elmulasztható lenne, előírhatnánk-e a nőnek, hogy bevegye a tablettát, amennyiben nemi életet akar élni? Bizonyára erre egy megrögzött feminista is igennel felelne. Hiszen egy jog csak akkor korlátlan, amíg más ember jogait nem sérti.
5. Az írás másfél éve született, az abortusztabletta nem teljesen kipróbált állapotában.
6. Lásd az írás vége felé *Az elképzelt reprodukciós törvény vázlata* című fejezetet.
7. Emellett szól az is, hogy házasságkötés esetén a bíróságok eltekintenek a büntetéstől.

Másrészt másfajta erőszak megtorlása aránytalanul csekélyebb: ha egy férfi felpofoz egy nőt, pénzbürságra számíthat, de családon belül még arra sem.

8. Az erre vonatkozó vizsgálatot Czeizel Endre idézi.

9. Hack Péter (Új Exodus)

10. Lásd elsősorban *Az abortuszról – érvek és ellenérvek* c. könyvét.

11. *Hiány*, 1992. 4. szám.

12. Megjegyzésem: a statisztikai adatok szerint hazánkban az egyetemi hallgatók többsége nő.

13. A jogtalanságnak jogtalansággal való orvoslása mindig nem sejtett vagy szándékolt torzulásokhoz vezet. Az elmúlt rendszerben a párt által futtatott focicsapatok kiváltságos módon szipkálták a játékosokat, ezzel szemben Fradi-meccsen a tomboló ellenérzelmű közönség előtt a Fradinak csalt a bírő. Egyik csalás fedezte a másik csalást – az eredményt itt nem részletezzük.

14. Jogtalanságot nem egy más jogtalansággal, de egy hátrányos helyzetet *rá vonatkozó* pozitív diszkriminációval kezelhetünk, például adhatunk a gyeshölvi visszatérő nőknek nagyobb fizetést, mint amekkorát szakmailag pillanatnyilag kiérdemelnének. Még jobb ötlet azonban a fizetett anyaság.

15. A kérdés nemcsak szónoki. A tisztelt olvasó bármilyen reagálását szívesen veszem, megköszönöm. Úgyisintén a szakértőket is, hiszen én az összes hivatkozott tudományban amatőr vagyok.

16. Lux Elvira: *Női szerepek* (191–193. old.)

17. R. Skynner–J. Cleese: *Hogyan éljük túl a családot* (270–275. old.)

18. A Contergan – ismét vannak Contergan-bébi – újabb vizsgálatok szerint azért olyan ártalmas, mert rendkívül jó készítmény: azokat a terhességeket is megtartja, amelyek különben a magzat sérülése, fejlődési rendellenessége miatt vetéléssel érnének véget.

19. Ennél a résznl Richard Dawkins: *Az önző gén* c. könyvére támaszkodom leginkább.

20. Az állatvilágban persze nagy változatosság van a reprodukciós módozatokban. Nemcsak a monogámia az elterjedt, de sok fajnál csak a győztes hím szaporodhat, így az utódgondozásra nincs ideje, míg halaknál gyakori, hogy kizárólag a hím neveli az utódokat stb.

21. „Mind a férfinak, mind a nőnek joga van ... családot alapítani.” Vajon kijelenthető-e, hogy a családalapítás teljesen szabad lehetőségével rendelkezik egy férfi, és sosem kerül kényszerhelyzetbe?

22. Teljes körű jogokkal egy felnőtt ember rendelkezik. Bizonyos jogai a gyerekek is vannak, de butaság lenne a kisgyerek jogát hangoztatni arra, hogy megfogja a forró kályhát. Az ő érdekeit gyakran a szülők képviselik. Egy embriónak pedig semmi joga nincs, csupán érdekei vannak.

23. És ez az idő nincs olyan túl messze: 2050-re már alig kezelhető állapotokat jósolnak. Jól tudjuk, hogy Kínában és más fejlődő országokban a túlnépesedés már most olyan húsbavágó probléma, amellyel nehezen képesek megbirkózni.

24. Egy, a Bibliát igen jól ismerő ismerősöm állítja, hogy a kifejtett nézet sehol sem ellentétes a Bibliával.

25. *Idézett cikk*, 21. old., az ún. 5. feltétel.

26. Érdekes, tapasztalatom szerint nem a nők a tipikus makacs ellenzői a változtatásnak. A nők gyakorlatiasabbak, és a kérdéskörhöz közelebb állnak, de ennek lehet más oka is. Tudniillik a nemek közti diszkriminációk általában párban járnak. Ha a nőket ünnep előtt – mint sok helyen szokásos – előbb hazaengedik a munkából, ez első pillanatra hátrányos megkülönböztetés a férfiakra nézve. Valójában legalább akkora diszkrimináció történik a nők kárára is, akikre aztán az ünnepi bevásárlás most már sorsszerűen ráhárul, miközben hivatali munkájukat lebecsülik. – A hatályos törvény szerint egyetlen szexuális együttlét elegendő ahhoz, hogy apának mondjanak ki valakit, orvosi vizsgálatoktól függetlenül. Legfelsőbb bírósági iránymutatás alapján pedig elegendő az anya tanúvallomása.

27. A demográfiai robbanás problémája semmiképpen sem negligálható. Ugyanis az embereknek más bolygóra való költözése nehezen kivitelezhető, viszont 2500-ra több méter magasban folyamatosan lebeplné az összefüggő emberhegy a földgolyó felszínét a jelenlegi szaporodási ütem mellett.

28. Ma semmit sem lehet tenni az AIDS-es anya ellen, ha meg akarja szülni AIDS-es gyermekét. (Apa? Társadalom?)

29. Fajelmélet: jogos csak egyféle lehet, az igazi, amelyik az emberi faj érdekeit képviseli.

30. De azért külön is szem előtt kell tartani e harmadik jogot is.

31. Jó is lenne már, ha nem a rabszolgatartó hagyományokkal átitatott konzervatív és ugyanakkor ultraliberális Amerika szabná meg a mércét a jogban, mely e téren egyre inkább a korlátozott lehetetlenségek hazájává válik. Nemrég olvashattuk, hogy Peter Falkot beperelte egyetemista lánya, hogy nem kap elég zsebpénzt, és meg is nyerte a pert. Az viszont érdekel, hogy volt-e hozzászólása az apának gyermeke pusztá létéhez.

32. *Az apa mindig ismeretlen* – tartja a latin közmondás. Ma már ez sem igaz – javaslatunk ezért a biológiai apaság teljes megalapozásának a talaján áll. Ugyanakkor nem kétséges, hogy minden önként felvállalt szülőszerep lehet ugyanolyan jó, mint a biológiai – ideértve a férfi *feltétel nélküli* apaságának a lehetőségét is a terhesség ideje alatt.

33. Az abortuszkérdés a demográfiai problémától elválaszthatatlan. A cikkben szereplő, a népesedési kérdéssel kapcsolatos gondolataimat még jóval a kairói konferencia előtt megírtam Kis Jánosnak több magánlevélben.

Megjelent a *Múlt és Jövő* 1996/1-es száma

Tartalomjegyzék

Székely Magda versei; *Ezer Weizman*: Beszéd a Bundestag és Bundesrat ülésén; *Mezei András* versei; *Jichak Rabin*: A hatnapos háború (önéletrajz részlet); *Jehudá Ámicháj*, *Jorám Kanjuk*, *Emil Habibi*, *Ámosz Oz*, *Jehudit Hendel*, *A. B. Jehósuá* a Rabin-gyilkosságról (emlékezések); *Pető Márk*: A gyűlölet természetrajza (esszé); *Yossi Klein Halevi*: A zsidók bolygója; *Petőcz András* verse; *Dzsevad Karahaszan*: Az irodalom felelőssége Szarajevóból nézvést; *Sándor Iván*: A második emeleti kórterem ablaka (regényrészlet); *Gosztonyi János*: Csendélet fehérben, feketében (novella); *Papp András*: És erőt vennének a vizek (novella); **Somlyó György 75 éves**; *Pomogáts Béla*: Somlyó György költői évtizedei (esszé); *Somlyó Zoltán* (kiadatlan) versei fiához; *Somlyó György*: Két „próba”-fordítás (jegyzet és fordítások); *S. Nagy Katalin*: Van-e magyar zsidó képzőművészet? (esszé); „Nem ugyanaz a levél esik le a fáról” *Hernádi Miklós* interjúja *Fehér László* festőművésszel; *Györkei Jenő*: Magyar Zsidók a Haza szolgálatában (tanulmány); *Bacskai Sándor*: A pápai zsidók idegenbe mennek (riport); *Marton László Távolodó*: Klezmertörténet és -etalon (esszé); *Szegő György*: Képirás az emlékezet lapján (ismertetés); *David Berger*: Jakov Katz önéletrajzi könyvéről (recenzió); *Voigt Vilmos*: Trockijok, Freudok, Woody Allenek (recenzió); *Radics Viktória*: Ámosz Oz és A. B. Jehósuá magyarul megjelent regényeiről (esszé).

A *Múlt és Jövő* kapható a könyvesboltokban és egyes hírlapárusoknál, valamint előfizethető a szerkesztőségben: 1525 Budapest 114. Pf 10/55, ára egy évre 800 Ft.

Kozma Judit

Szürke minden teória...

„...de az élet aranyfája zöldell” – mondja a Goethe-idézet második fele. A szociális munkában számomra a legérdekesebb maga az élet. Ezért választottam címnak és egyben mottónak ezt az idézetet.

Évek óta dolgozom és beszélgetek szociális munkás kollégákkal, tanárokkal, tereptanárokkal, hallgatókkal szakmai vitákon, oktatásban, egyesületi összejöveteleken, szupervízióban, tanácsadásban. Magam is terepmunkásként dolgoztam tíz évig, ma is szociális munkásnak vallom magam, bár már öt éve a felsőoktatásban tanítom a szakmát. Nagyon jónak tartom viszont az amerikai hagyományt, mely szerint szociális munkások oktatnak szociális munkásokat. A szakma képviselői akkor is szociális munkásnak vallják magukat, ha már réges rég professzorként, családterapeutaként, menedzserként vagy politikusként dolgoznak. Így azután a felnövekvő szakmai nemzedék nincs híjával a perspektívának, és identitásproblémái sincsenek.

Ebben a cikkben megkísérlem összefoglalni és elemezni mindazokat a problémákat, melyek az utóbbi években kihívást jelentettek számomra a mindennapi gyakorlatban. Így írásom némiképp szubjektív lesz, továbbá biztosan vitára ingerel majd sokakat (legalábbis reményeim szerint). A problémalista biztosan nem lesz teljes, hiszen én csak a valóság egy szeletét láthatom. Továbbá tanulmányomban több a kérdés, mint a kész válasz. Elkerülhetetlen, hogy bizonyos pontokon csak a kérdés felvetésére szorítkozzam, hiszen magam sem tudom még a pontos választ. Így dolgozatom inkább afféle helyzetjelentés a mindennapokról. Azt is igyekeztem elkerülni, hogy a szakma közhelyeit ismétljem, bár néha nem árt megtenni, hiszen a mindennapok forgatagában gyakran épp az „ökölszabályokról” feledkezünk el. Az ilyen megállapításokat tartalmazó tanulmányokra viszont utaltam az irodalomjegyzékben.

A kérdésre, hogy mi legyen a vezérfonal, amelyre gondolataimat fölfűzhetném, azt a választ adtam, hogy azokról a helyzetekről érdemes írnom, amelyekben cselekvésünk akadályokba ütközik, ahol kiderül, hol vannak a határaink. A korlátok tudomásulvétele és esetleges tárgítása jelenti a legnagyobb kihívást a mindennapi gyakorlatban. Határainkat több tényező alakítja ki:

- * a másik ember autonómiájának tere, azaz a másik határai,
- * a saját teherbíró képességünk,
- * a munkakörünkhöz, képzettségünkhöz, módszertani felkészültségünkhöz kapcsolódó szabályok, vagyis a kompetenciahatáraink,
- * a kulturális, értékrendi, hitbéli kötöttségeink arra vonatkozóan, hogy „meddig mehetünk el”,
- * a csoport-munkában a csoport belső szabályai,
- * az intézmények belső szabályrendszere és működése,
- * az intézményrendszer, az intézmények egymás közötti viszonyai,
- * a források elégtelensége és így tovább.

Ezeket a határokon természetesen harcok zajlanak. Tanulmányom ezekről a határvillongásokról szól.

Köszönöm a bizalmát mindazoknak, akik az évek során megosztották velem a gondjaikat, és ugyanezeknek a kollégáimnak a segítségét saját problémáim megoldásában.

A személyiség és az autonómia határai

„Réges rég élt Indiában egy Kámanita nevű gazdag ember. Hajói úsztak a folyókon, karavánjai járták az országutakat, palotájában nyüzsgtek a szolgák és az ágyasok. Szép felesége és sok gyermeke volt. Az egyik napon híre jött, hogy egy Angulimála nevű kegyetlen rablóvezér érkezett a vidékre. Az volt a terve, hogy megrohanja Kámanita palotáját, és mindenét elrabolja. Kámanita fegyverbe szólitotta a szolgálait, és ő maga is felfegyverkezve, háza lapos tetejéről fűrészte a rablókat, készült a harcra. Az éjszaka első harmadában azon töprengett, hogyan fogja ádáz tusában megvédeni mindazt, ami az övé. Az éjszaka második harmadában az jutott Kámanita eszébe, hogy mi lesz akkor, ha a rablók erősebbek? Mindenétől megfosztják. Semmije sem marad. S megdöbbenésére valamiféle megkönnyebbülésféle kezdett benne földerengeni. Az éjszaka harmadik harmadában már várta a rablókat. De a rablók nem jöttek. Már hajnalodott, amikor Kámanita megkérdezte magától: miért kellene ehhez a rablók? Összepakolt egy kis csomagot, csókot lehelt alvó felesége homlokára, és útnak indult. Vándorolt az országon keresztül, sok emberrel találkozott, és beszélgetett. Hallotta, hogy egy Buddha jött el megint a világba, és tanít. Nyomába eredt tehát. Ámde a Buddha is vándorolt, és Kámanita évekig nem tudta megtalálni. Mígnem a Buddha egy falu végén elbocsátotta tanítványait, megbeszélte velük, hogy hol fognak másnap találkozni, majd egyedül szállást kért a fazekas házában. Odaért Kámanita is, és ő is szállást kért a fazekas házában. Mindketten leterítették hát szőnyegüket a tornácon, és ahogy az vándoroknál szokás, beszélgetni kezdtek. Kámanita elmesélte a történetét, s azt, hogy ő a Buddhát keresi, a tanítványa kíván lenni. Buddha nem mondta meg a nevét, ehelyett így szólt:

– Én jól ismerem a Buddha tanításait. Hosszú az éjszaka, elmondom neked.

Buddha tanítani kezdte Kámanitát, de ahogy előrehaladt a Tanban, úgy vált az új tanítvány egyre szomorúbbá, végül félbeszakította:

– Ne haragudj, de te biztosan rosszul ismered a Tanítást. Az a Buddha, akit én keresek, ilyen számárságokat nem taníthatott.

Buddha elhallgatott. Hajnalra kelve Kámanita útnak eredt, de egy arra rohán megvadult bika felöklelte és összetaposta őt. Kámanita meghalt a fazekas háza előtt.

Amikor Buddha ezt a történetet elmesélte a tanítványoknak, nagyon megharagudtak rá.

- Tudtad, hogy reggel meg fog halni? – kérdezték.
- Tudtam – felelte Buddha.
- Akkor miért nem mondtad meg neki, hogy te vagy a Buddha?
- Nézzétek, én nem vagyok fontos. A Tan sem fontos. Csak az igazság a fontos.”

(Popper Péter)

A segítő foglalkozások legnagyobb problémája, hogy olykor hiába ismerjük az igazságot. Rá kell ébrednünk, hogy a mi igazságunk nem a másik igazsága. Ilyen helyzetekben áll elő, hogy klienseink nem kérnek a segítségünkől, tanítványaink a tanításunkból és kollégáink a felajánlott együttműködésből. Ugyanis az a legfőbb igazság, hogy minden embernek joga van az önrendelkezéshez, saját útjának megtalálásához, sőt joga van a sebeihez is (természetesen, ha ezzel nem okoz kárt másoknak).

A mottóban szereplő mesét évekkel ezelőtt egy olyan helyzetben hallottam, amikor magam is beleütköztem a határimba. Nem tudtam megmenteni legkedvesebb intézeti növendékemet a széthullástól, és féltő volt, hogy öngyilkos lesz. A fenti tanmeséhez még egy mese társult, ez arról szólt, hogy tudni kell, mire való az ember. Eszerint nagyjából kétféle viselkedési minta képzelhető el a segítségben. Az egyik az, amikor az ember a lábak erősítésére vállalkozik azok esetében, akiknek megvan a lábuk. Nevezzük ezt egyszerűen az edző modellnek. A másik modell az ápolásé, amelyben tehát a szakember azokkal dolgozik, akiknek nincs lábuk. Mind az edző, mind az ápoló tiszteletre méltó hivatás, és mindkettőre szükség van a szociális munka különböző területein, sőt azt mondhatjuk, hogy általában mindkettőre szükség van, de esete válogatja, hogy melyik modell kerül a fő helyre a konkrét segítő helyzetben. A két esetben különbözik a segítő és a segített között létrejövő szerződés. A szerepek tisztázatlansága a komoly probléma. Következzék bár abból, hogy a segítő nem vizsgálja, mennyire is van lába a segítettnek, és ha van, akkor mennyire és milyen módszerekkel lehet erősíteni, vagy következék abból, hogy a segítő a lelke mélyén ápoltaikat keres, vagy tiltakozik az egyik vagy a másik szerep ellen. Ez utóbbi esetben jöhet létre az az állapot, hogy akkor is „tolókocsiban tartja” kliensét, amikor arra egyáltalában nincs szükség, vagy szívtelenül fordul el támaszra szoruló embertársától.

Mindez azt a gondolatot erősíti, hogy újra meg újra – és főleg a kudarccal végződő esetekben – át kell gondolnunk szakmai értékrendünket és kompetenciánk, felelősségvállalásunk határait. A szakma értékrendje ugyanis világosan kimondja, hogy a segített önállóságának erősítésére kell törekednünk. Ez azt is jelenti, hogy nem tehetünk senkit akarata ellenére boldoggá. Pontosan kidolgozott szakmai identitás és alapos szakmai tudás kell ahhoz, hogy tudjuk, mikor milyen segítséget ajánljunk, és hol vannak a segítség határai. Egyként igaz ez akkor, amikor a lehetetlent kívánják tőlünk, és amikor a lehető sem kívánják. A minden áron való segítség egyébként is függő helyzetbe hozza klienseinket, és nem szabad elfelejtenünk a régi kérdést, mely azt firtatja, hogy a szociális munka a probléma megoldásának vagy a problémának a része. A függő helyzetben tartás a problémát állandósítja.¹

Szakmai közhely, de valószínűleg újra meg újra el kell mondanunk, és főleg a kudarcral végződő esetekben, hogy a szociális munka lényege a problémamegoldás. A mi kompetenciánk a problémamegoldó folyamat elősegítése. A probléma a kliensé, ő oldja meg, vagy nem oldja meg. Minden esetben vizsgálnunk kell kliensünk motivációját, azaz hogy mennyi energiát, időt, esetleg pénzt hajlandó áldozni a probléma megoldásáért. Persze, arra is vannak technikáink, hogy erősítsük ezt a motivációt,² de a probléma megoldásáért viselt felelősség a kliensé. Hogy orvosi analógiával éljek, az orvos csak gyógyít, meggyógyulnia a betegnek kell (ezt még az orvosok jó része sem ismerte föl). Azért persze, felelősséggel tartozunk, hogy fejlesszük azt a forrásrendszert (legyen szó akár tudásról, akár készségekről, akár kapcsolatokról, akár anyagi erőforrásokról), melyet klienseink rendelkezésére bocsátunk.

Az együttműködés elutasításának másik fájdalmas esete, amikor tanítványaink bírálják minket, netán nem kérnek a tanításunkból. Mít tehetünk? Természetesen változtatnunk kell tanítási módszereinken. A szociális munka sajátos szakma, leginkább a pedagógiához hasonló. Igazán önálló elméleti alapja viszonylag csekély, igen nagy a szerepe viszont a gyakorlati tevékenységben alkalmazott készségeknek, az életismeretnek, az emberi hitelességnek és melegségnek, az érzelmi kultúrának, a más szakmák által felhalmozott ismeretek alkalmazni tudásának, más szóval a felkészült szakmai személyiségnek. Ez mindenképpen más tanítási módszereket követel, mint az elméletibb tudományok oktatása. Más a tanár-tanítvány viszony is. Megfigyeléseim szerint sokkal közvetlenebb, kollegiálisabb a viszony a szociális munkás képzések tanárai és tanítványai között, mint a hagyományos diszciplínák iskoláiban. Az egyenlőbb viszony egyben előkészít a kliens-szociális munkás kapcsolat egyenlőségére, vagy inkább a rejtettebb egyenlőtlenség előkészít ugyanezen viszony rejtettebb egyenlőtlenségére. A szakma egyik alapkérdése ez a fajta egyenlőség és egyenlőtlenség, illetve ennek kezelése. Ugyanis ez a rejtettség egyben tisztázatlanságot is jelenthet. Tanítványainkkal is ugyanúgy világos szerződést kell kötnünk, mint klienseinkkel, és pontosan tisztáznunk kell, hogy hol vannak a határok. A megértés és a kollegiális jó viszony ugyanis nem jelentheti a követelmények hiányát. Nagykorúvá csak akkor válik az ember, ha megkapja az önmagáért viselt felelősséget. Magunk is nehezen bánunk a többrétű helyzetekkel. Ellentmondásosnak érezzük egyszerre vállalni a támogatás, tanítás, ellenőrzés feladatát. Jobbnak érezzük, ha ezeket külön személyek vállalják, és nem kérik adott esetben számon rajtunk a megértést, ha éppen a kötelességek teljesítését ellenőrizzük. Az ellentmondásos helyzetekből játszmák is lehetnek.³ Ez a probléma nagyon hasonló a szociális intézményeken belüli, menedzseri szupervízió kérdéséhez, amelyről később még beszélni fogok.

Az iskolák ismétlődő kudarcainak elemzésekor figyelembe kell vennünk a mostani helyzet azon jelenségeit is, melyek nem kedveznek a tanári hitelességnek. A képzések felépülésének hőskora lezárult. Ráadásul a képzéseket éppúgy érinti a pénzforrások elapadása, mint a szociális munka gyakorlati területeit. A szociális szakma fejlődési csúcspontját a jóléti állam viszonyai között élte. Ma a nyugati államokban a szakma elitje magánpraxisban dolgozik. Nálunk viszont sem jóléti állam, sem magánpraxis nincs, csak a for-

rások szűkössége nyilvánvaló. Tanítványaink a gyakorlatok során éppúgy szembekerülnek a tanult módszerek korlátozottságával, a szűkös viszonyok közötti időnkénti alkalmazhatatlanságával, mint mi. Az olyan diszciplínának, mint a szociális munka, a gyakorlat a próbaköve. Ha nem válnak be a módszereink, hiteltelenné válunk. Nehezíti a helyzetet, hogy kikerülő tanítványaink olyan közegbe kerülnek, ahol nagyon kevesen értik, miről is beszélnek, ha a szakma kifejezéseit használják. A szakmában túlnyomórészt más képzettségűek dolgoznak, a vezetőket is inkább a szociális területen eltöltött gyakorlati idő alapján választják, mintsem a képzettség alapján.⁴ Az iskolák csak felkészítenek a pályára, a szakmai szocializáció az első munkahelyen folyik tovább. Nem lehet elvárni hosszú ideje a pályán működő emberektől, hogy elfogadják egy frissen végzett tanácsait. Ebben nyilvánvalóan megakadályozza őket a félelem, hogy a frissen végzettekkel való munkakapcsolatban megkérdőjeleződik szakmai kompetenciájuk. A tereptanári képzésekkel és a ritka munka melletti képzési programokkal javítottunk tán valamit a helyzeten, de a tereptanárok és a munka mellett kiképzettek csak nagyon csekély hányadát alkotják a pályán dolgozók több tízezres tömegének. Így félő, hogy valójában a kreativitás, a szakmai tudás nagyon korlátozott tere várja hallgatóinkat az államvizsga után.

Javítana a helyzeten, ha képesítési lehetőséget teremtenénk a pályán hosszú ideje dolgozó kollégáknak. De erre a jelen helyzetben nem látszik lehetőség. A szakszerű munka mindig olcsóbb, de először beruházni kell, ha később olcsón akarunk jó eredményt produkálni. Érdemes lenne ebből a szempontból ismét vizsgálat alá venni a külföldi szakmai tapasztalatokat.⁵

A szociális munka mára ténylegesen önálló szakmává vált, mely igyekszik megvédeni saját határait más szakmákkal szemben (ahogy korábban a más szakmák igyekeztek saját határaikat megvédeni az új professziótól). Példa erre a szupervízióról szóló vita.⁶ Nehezíti a helyzetet, hogy az oktatásnak immár piaca van, ahol kemény materiális érdekek ütköznek össze. A szűkös források piacán a fejlesztési tervek is versenyeznek. Nem véletlen tehát, hogy riválist látunk egymásban, nem pedig együttműködésre kész kollégát. Ugyanakkor a verseny szereplőinek érdekérvényesítési esélyei nagyon különbözők. A szakmai érdekek kifejezésének és egyeztetésének fórumai, a szakmai egyesületek viszont gyengék. Így igazából nincs olyan szakmai erő, mely befolyásolhatná a piacot.

A források hiánya

„Tedd azt, amit tudsz, azzal, amid van!”
(Saul Alinsky)

A szakma értékrendjében első helyen álló törvény, hogy mindenkinek joga van azokhoz a forrásokhoz, melyek életének megfelelő fenntartásához szükségesek.⁷ De a szűkös erőforrások miatt egyre inkább előtérbe kerül a rászorultság és az érdemek szerinti elosztás elve, és minél inkább a szociális munkásra van bízva – azaz kevésbé van szabályozva – a segítség, annál

jobban felelevenednek a segítségkérés ősi szerepszabályai: 1. minél láthatóbbá kell tenni a nyomort (kitekert tagok, kitakart fekélyek, ócska condrák, imádkozó mozdulatok stb.), 2. minél jobban kell bizonyítani, hogy külső hatalmak ártatlan áldozatairól, például gyerekekről, aggokról, bolondokról, balgákról, csonka-bonkákról van szó, 3. minél jobban kell bizonyítani, hogy az egyetlen reménység a szociális munkás, s ha nem segít, akkor ő a felelős, mert eszközévé vált a megnyomórítóknak.

De mi történik akkor, ha nincsenek források? Akkor elővesszük a jelszót, hogy „tedd azt, amit tudsz, azzal, amid van”⁸ – és mentálhigiénés, családsegítő központokat hozunk létre. És néha fizikailag veszélyesnek érezzük a szakmát, mert kevés a szép szó és a mentálhigiénés támogatás. És az ügyfél – aki nem kapja meg azt, amire a legnagyobb szüksége lenne – bizony nem válogat az eszközökben, amikor tudomásunkra hozza, hogy nem érti, mire valók vagyunk. Olykor talán mi sem értjük. Mi a valódi szerepünk? A gondozás vagy a kontroll?

A szakma nemzetközi irányzatai lehetőséget adnak a radikális szociális munkára,⁹ és ennek vannak hazai hagyományai is. A harcosságból viszont olyan konfliktusok származtak, melyeknek sikeres megvívásához nem elégséges a fegyvertárunk. És nem is biztos, hogy a fegyver a legjobb eszköz e konfliktusok sikeres végigharcolásához. Meg kell tanulnunk politizálni. A politikai küzdőtérén pedig rugalmasabb módszerekre van szükség, mint a harcos odamondogatás és a panaszkodás.

Természetesen új módszerek, modellek és cselekvési minták is létrejönnek.¹⁰ És lassan tudomásul vesszük, hogy hosszú menetelésről van szó.

A hatékonyság és a tudás elégtelensége

„Igazából egy gurut szeretnének, aki mindig megmondja, hogy miképp lehet megcsinálni.”

(Heinz Kersting)

Forráshiányos helyzetekben nyilvánvalóan felmerül a hatékonyság kérdése. Érdemes-e oly sok pénzt elkölteni a szociális munka szolgáltatásaira? Amikor a szakma megalapozása folyt, arra hivatkoztunk, hogy a professzionális szociális munka hathatósan hozzájárulhat a válság következményeinek kezeléséhez. Tényleg hozzájárul, de tekinthetjük-e igazán hatékony tevékenységnek a munkánkat? Jó lenne arra hivatkozni, hogy hány embert segítettünk hozzá problémáinak megoldásához. Az önkormányzatok egy része is egyre gyanakvóbban néz ránk, és egyre több statisztikát, kimutatást kér, egyre több feljegyzést és bizonylatot kell gyártnunk. Mindezt gyenge és átalakuló szakmai viszonyok között. Félve írom le, hogy több helyről is hallottam: a családsegítő központok csak arra jók, hogy legyen munkahelye az állás nélküli értelmiségieknek.

Ilyen helyzetben nyilvánvalóan rendkívül nehéz szakmai identitást, szakmai tudást és szakmapolitikát építeni.

Talán tudomásul kellene vennünk, hogy mi afféle „ancilla” vagyunk. Az

a szolgálólány, akit akkor hívnak, amikor a többiek, a velünk kapcsolatban lévő intézmények nem képesek ellátni a funkciójukat: az iskola nem tudja a maga forrásrendszerét felhasználva megtanítani az előírt ismereteket bizonyos gyerekeknek, az orvos nem képes saját módszereivel és gyógyszereivel meggyógyítani bizonyos pácienseit, a gyámhatóság bírságolással és jegyzőkönyvezéssel nem képes megoldani például a gyermek elhelyezési és láthatási ügyeket, és elkerülni a gyermekek veszélyeztetését; a munkaerőhivatal nem tudja munkába állítani a munkanélküliek egy részét, a rendőrség nem tudja eltüntetni az utcákról a koldusokat és a hajléktalanokat (akik esetleg lopnak is), a szociális osztály segélyezése nem elegendő bizonyos ügyfeleknek megsegítésére és így tovább. Ezeket a helyzeteket minősítik szociális problémának (a világon mindenütt), az intézményrendszer kudarcainak kezelésére valók a szociális szolgáltatások. Ha ugyanis elfogadjuk ezt a szolgálólány szerepet, akkor nem dolgozhatunk csak önkéntes kliensekkel. Ebből kiindulva át kellene gondolnunk a családsegítő központok jelenlegi szolgáltatáspolitikai alapelveit. (Ezt egyébként tudomásom szerint több helyen már meg is tették.) Ha készségesen ellátnánk azt a feladatot, amelyet a világon mindenütt ellátnak a szociális szolgáltatások, akkor talán nem is kellene olyan nagyon bizonygatnunk, hogy mire valók vagyunk. A mindennapi munkában nyilvánvaló lenne. Persze, további gondot jelent, hogy ha vállaljuk a szolgálólány szerepét, akkor miképp védjük meg magunkat a bűnbakká válástól, és attól, hogy minden intézmény a felelősségelhárítás legmegfelelőbb eszközének tekintse a problémás esetek szociális ügyé minősítését.

A hatékonyság kérdéséhez kapcsolódik a szociális rendszerek reformjának ügye. Nagy-Britanniában a szociális szolgáltatások rendszerének minden átalakítása valamilyen botrányhoz kötődött.¹¹ Nálunk is kipattant néhány botrány az utóbbi időben¹² (és mennyivel több az olyan ügy, mely nem kapott nagy nyilvánosságot, pedig lehetett volna belőle botrány). Mind ez ideig viszont adósak maradtunk a botrányok elemzésével és az azokból adódó szakmai következtetések levonásával, amivel befolyásolhatnánk a gyakorlatunk kereteit meghatározó törvényhozást. Nyilvánvaló, hogy a brit módszernek is vannak hátulütői, hiszen a túlszabályozottság és a kockázatkerülés ellentmond a szociális munka alapelveinek. Ha mindenáron el kell kerülni a legrosszabbat, akkor minden gyanú esetén azonnal kényszerintézkedést kell hozni. Ez esetben átcsúszunk egy másik szervezet kompetenciájába, a rendőrségébe.

A reformok másik alapkérdése, hogy valóban átalakítják, hatékonyabbá teszik-e a mindennapi gyakorlatot. Olykor egy reform bevezetése után elcsodálkozunk azon, hogy az új struktúrákban is a régi rutin él tovább. Felülről reformokat kezdeményezni könnyű, mindenki tele van ragyogó ötletekkel. A gyakorlat valódi megváltoztatásához azonban azt is tudni kell, hogy a gyakorlat hogyan változik meg.¹³ A reformok hatékonyságának elősegítésében nagy szerepet játszhat a hatékonyságvizsgálat, melynek során egyebek között megkérdezik a szolgáltatás fogyasztóját (a klienst, a tanítványt, a szupervízió résztvevőjét és így tovább) a szolgáltatással való megelégedettségéről. Természetesen félünk attól, hogy egy ilyen vizsgálat nem a tökéletességünket igazolná. De ha figyelembe vesszük, hogy a szociális munka alapvető

munkaformája a problémamegoldás, akkor furcsa lenne azt feltételezni szociális munkás szakemberekről, hogy saját, illetve kollégáik, intézményeik problémáihoz nem képesek e szemlélet segítségével közelíteni.

A hatékonyság feltétele a gyakorlat során felhasznált tudás elégséges mennyisége és minősége, hiszen a szakma lényege a holisztikus szemlélet.¹⁴ (Ezért merül fel sokszor a vád az iskolák ellen, hogy mindenhez csak kicsit értő dilettánsokat bocsátanak ki az iskolapadból, ráadásul drágán.) Ezért veszélyes a szakmák közötti rivalizálás és az intézmények közötti ellenségeskedés, ugyanis a szakma legbensőbb lényege a forrásfejlesztés. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha képesek vagyunk más szakmák és más intézmények képviselőivel együtt dolgozni klienseink érdekében.

Azok sem elégedettek a szakmai tudással, akik már megszerezték azt. Ez részben következik a szociális munkás szakmai gyakorlat jellegzetességeiből. Az állandó döntési kényszer, a rendkívül bonyolult és folytonosan átalakuló struktúrák viszonyai között ugyanis nincs idő elméleteken töprengeni. A megszerzett tudás tényleg *alapként* működik a mindennapi szakmai gyakorlat során.¹⁵ Sokat segít a tapasztalat, a rutin. Ezt viszont egyetlen iskola sem adhatja meg. A készségek kialakulásának igazi terepe is a gyakorlat. A hozzáértő és folyamatos vezetői (menedzseri) és külső szupervízió is sokat segíthet.

Itt érdemes legalább egy bekezdés erejéig kitérni a szupervízió kérdésére. A szupervízióknak vannak hazai hagyományai. A korábbi években pszichoanalitikusok hirdettek szupervíziós csoportokat, melyeknek alapvető célja a segítő munka során létrejövő elakadások feldolgozása, a szakmai személyiség fejlesztése, az önismeret elmélyítése volt. Ma már a szociális intézmények jó részében működik szupervízor. Szupervíziós képzések is létrejöttek külföldiek (németek és hollandok) bevonásával, a magyar szupervízor képzés is alakulóban van. A különböző külföldi szupervíziós irányzatok is képviselőkre találtak hazánkban, de vannak olyanok is, akik a mai magyar gyakorlatból kiindulva igyekeznek megtalálni a szupervízió helyét és szerepét a magyar szociális intézményekben.¹⁶

A szupervízióknak tapasztalataim szerint nagyjából háromféle formája van: 1. a külső szupervízor által végzett tevékenység, melynek alapvető célja a segítő személyiségének fejlesztése, 2. a vezetői (menedzseri) szupervízió, melynek célja a szolgáltatás minőségének biztosítása, 3. a tanácsadáshoz kapcsolódó módszerspecifikus szupervízió. Ezek keveréke is elképzelhető. Magam nem adnék prioritást egyiknek sem, mivel a gyakorlatban valamennyi formára nagy szükség van. A vezetői szupervízió módszertana viszont kevésbé jelent még meg a hazai oktatási piacon, pedig a szociális szolgáltatások minőségének, hatékonyságának biztosítása kulcsfontosságú a jelenlegi helyzetben.¹⁷

A képzések felépülő struktúrájában is vannak visszasságok. Mivel a szociális munkás tudást kínáló iskolák nem képesek kielégíteni a terepen dolgozók képzési igényeit, ezekre a képzési igényekre más szakmák képviselői igyekeznek választ ajánlani. Így lehetséges, hogy a szociális munkás szakma egyes részterületeire vonatkozó tudást kínáló képzések nagy számban jelennek meg a hazai oktatási piacon (például a mentálhigiénikus képzés a szociális munka tanácsadás részterületére képez, a szociális menedzser képzés

a szakma menedzseri feladatainak ellátására képez, az ifjúsági munkás vagy szociálterápiás képzés egy-egy célcsoport sajátos szükségleteire képez és így tovább). Ezzel viszont veszélybe kerül a szakma talán legnagyobb vívmánya, a sokszempontúság, a nagy eszköz-, módszer- és forrásrendszerből való válogatás lehetősége. Miközben a folyamatosan változó (és romló) helyzet nagyobb módszertani és tudásbeli repertoárt követelne.

Az iskolák és a szakmai egyesületek még adósak a továbbképzési lehetőségek biztosításával. Azért vált Nyugaton nagyiparrá az oktatás, mert rájöttek arra, hogy az iskolapadban egyszer megszerzett tudás nem elegendő. A változó feltételekhez új szemléletekre, új módszerekre és új készségekre van szükség. De még egy dologra talán nagyobb szükség van: a gyakorlat folytonos reflexiójára, az okos agyak karbantartására. A tantervek felépítésének időszakában beszélgettünk arról, hogy a szociális munka tudomány vagy művészet. Mesteri fokon – azt gondolom – közel áll a művészethez.

Importált modellek

„Én túllépek e mai kocsmán, az értelemig és tovább...” (J. A.)

„Szóval, túl kell lépni, de átugorni vagy megkerülni nem lehet.” (P. P.)

A szociális munkás tudást importáltuk. A szociális képzések tanárai külföldi iskolákban, külföldi irodalmakból tanulták meg, hogy mit tanítsanak. A külföldi mintákkal együtt viszont a vitákat is importáljuk. Vitázó felekkel teremtünk kapcsolatokat. Elköteleződünk az általunk tanulmányozott modellek mellett, és hajlamosak vagyunk azt tekinteni az egyedül üdvözítőnek, a már fejlettebbek által kitalált és okvetlenül meghonosítandó módszernek. A szakma fejlődési folyamata hazánkban viszont más fokon van, mint a mintákat szolgáltató országokban. Nem látszik elkerülhetőnek, hogy megismételjük a nálunk valóban fejlettebb országokban már lejárt szakaszokat. (Nem nehéz felismeri időnkénti vitáink mögött – melyek például arról szólnak, hogy kicsit politikus szociális munkásokat vagy nagyon politikus szociális munkásokat képezzünk, továbbá, hogy milyen munkaformának biztosítsunk elsődleges-séget, a közösségi szociális munkának vagy az egyéni esetkezelésnek – a szakma nemzetközi irodalmából jól ismert terápiás és politikus szociális munka közötti ősellentétet.) A később érkezők előnye – gondolom – mindössze annyi, hogy le tudják rövidíteni a fejlődési folyamatot, de átugorni vagy megkerülni nem tudják. Annál is inkább így van ez, mivel a szociális ellátó rendszer messze nem olyan kialakult hazánkban, mint a mintákat szolgáltató országokban. Talán nem is az intézményrendszer kiépítettsége a legfőbb probléma, hanem az intézmények belső viszonyainak kialakulatlansága, illetve a régi struktúrák. Emiatt mind az új módszerek, mind az új munkaformák szervesen kerülnek be az intézmények falai közé.

Sokan (a nyelvtudás és a külföldi kapcsolati lehetőségek okán) a brit vagy amerikai modellt részesítik előnyben. Már a kettő között is óriási különbség

gek vannak. A gondolkodási hagyomány azonossága miatt a brit modellek – meglátásom szerint – követhetőbbek, inkább találhatunk választ bennük hazai problémáinkra.¹⁸ Az amerikai modellekre alapvetően rányomja a bélyegét a piaci szempont.¹⁹ Az amerikai gondolkodás óriási előnye és egyben óriási hátránya a praktikizmus. Az eladhatóság és a finanszírozási igényeknek (költséghatékonyság) való megfelelés miatt minden módszernek azt kell bizonyítania, hogy nagyon gyorsan vezet teljes sikerre. Így aztán a piacon egyként megtalálhatók az elméletileg és módszertanilag megalapozott technikák és a nyilvánvaló kőklerség.²⁰ De mivel mindkettő ugyanabban a gyors sikert ígérő köntösben jelenik meg, és az amerikai szakemberek, illetve kézikönyvek sem képesek különbséget tenni az arany és talmi között, nekünk még nagyobb a felelősségünk és feladatunk, hogy kimazsolázzuk a tényleg használhatót a halomnyi bővliből. Az utóbbi idők tapasztalatai alapján egyébként az a véleményem, hogy az amerikai szakirodalomban a legjobbak a kérdések, ugyanis mindig létező szükségletekről beszélnek. A válaszok viszont – éppen az európai gondolkodási hagyomány hiánya és a piaci szemlélet miatt – csak nagy óvatossággal használhatók.

A külföldi modellek adaptációjánál tehát nyilvánvalóan egyszerre kell kiindulni a létező szükségletekből és a jövőről alkotott képből, a szakmapolitikai elképzelésekből. Inkluzív gondolkodás szükséges a kreatív megoldások megtalálásához. A helyzetet viszont nehezítik – ahogy korábban már említettem – az erősen forráshiányos piacon vívott érdekharok.

Itt azonban azt is el kell mondanom, hogy sok új tudás jelent meg az utóbbi időkben a hazai szakmai közéletben. A piacnak ugyanis előnyei is vannak. Ha nem tekintették volna kollégáink saját érdeküknek is például a szociális menedzsment vagy a szupervízió külföldi irányzatainak megтанulását és terjesztését, akkor a hazai szakma ma szegényebb lenne.

Bürokratizmus vagy valami más?

„Nézd, én nem szívesen megyek ezzel a problémával ahhoz a gyámhatósági előadóhoz. Azonnal intézetbe vinné a gyereket.” (Iskolai szociális munkás)

„Szeretnék nyitni egy szociális boltot, ahol a klienseink olcsóbban jutnának hozzá a szükséges áruhoz. Ki is néztem egy üzlethelyiséget. Bementem az önkormányzathoz, elmondtam az ötletemet, és kértem, adják nekem a helyiséget. Meg sem értettek, egyre csak azt kérdezték, mennyi bérleti díjat fogok fizetni.” (Családsegítő központ vezetője)

„A harangöntésnek vannak kritikus pillanatai. Akik ilyenkor kételkednek és leállnak, azokkal nem szabad vitatkozni, azokat kényszeríteni kell, hogy folytassák a munkát. De a jó harangöntő szenved ettől a kényszerű erőszaktól.” (Ancsel Éva)

Az intézmények közötti együttműködést nehezíti, hogy más értékeket és érdekeket képviselünk. Az első mottóban szereplő esetben a gyámhatóság a gyermekvédelem hatósági eszközrendszerét testesíti meg. Sokunknak esik

nehezére szembenezni a ténnyel, hogy ha kimerül a segítség eszköztára, akkor a területek egy részén a kényszerítő eszközök következnek. Az erőszak alkalmazását ez esetben a jogos védelem indokolja. Legyen szó veszélyeztetett gyerekekről, idősekről, fogyatékosokról vagy veszélyeztető bűnözőkről. A szakma képviselőinek jó része irtózik az erőszaktól. Amennyiben viszont elmulasztjuk megtenni a jogos védelmi intézkedéseket, magunk is veszélyeztető tényezővé válunk.²¹

Döbbsen tapasztaltam a hallgatói gyakorlatok szupervíziója során, hogy sem a hallgatók, sem a tereptanárok nem fedezik fel gyakorlatuk közben a védelmi helyzeteket. Talán azért van ez így, mert adott esetben a veszélyeztető kér segítséget, és az önként bejött kliens bizalmáért a lelkünk mélyén hálások vagyunk. Szeretjük, ha szükség van ránk (másképp miért maradnánk a szakmában), és nem akarjuk ezt a kapcsolatot veszélyeztetni. Másrészt esetleg a segítségkérő problémáival elborítja a látóteret, így nehéz észrevenni, hogy a nagyon sok problémával kopogtató, „zűrös asszony” mellett van egy kiskorú gyermek is, aki a szomszédok kénye-kedvére bízva hanyódik.

A mottóban idézett második esetben az önkormányzat a saját kényszerítő körülményei között teljesen logikusan járt el, amikor a bérleti díjat emlegette. A szolidaritás értékrendjével szemben a gazdálkodás, a gazdasági hatékonyság értékrendjét képviselte. Ilyen esetekben nem sokat segít, ha az önkormányzat képviselőit bürokratizmussal vádoljuk vagy kétségbeesünk. Az ilyen vitákban a politikai cselekvés területére léptünk. Tárgyalnunk kell, és meg kell próbálnunk közös érdekeket találni. Vagy el kell ismernünk, hogy adott esetben a másik fél érveinek nagyobb a súlya, és más forrás után kell néznünk, esetleg el kell tennünk a ragyogó ötletet egy alkalmasabb időpontra. A tapasztalat, melyet a pályán eltöltött hosszú idő alatt szerezhettünk, ebben is sokat segíthet, hiszen a múltbéli tapasztalatok megtaníthatnak arra, hogy a „rendszer” lassan – de állandóan! – változik. Nap mint nap új lehetőségek támadnak az új kihívásokkal együtt. A régi szakemberek jelszava lehetne, hogy „bízál Istenben (ez esetben az óhatatlanul bekövetkező változásokban), és tartsd szárazon a puskaort” – tehát mindig legyen készenlétben néhány ragyogó ötlet, várván az alkalmas pillanatot. Nem nagy katasztrófa az íróasztalnak dolgozni. Eredmények még soha nem születtek befektetés nélkül. És időnként a befektetés után csak megkésve jön a lehetőség a jó ötletek valóra váltására, azaz a profit megszerzésére.

A türelem és a „katasztrófa-szemlélet” elkerülése azért is fontos, mert a jelen konfliktus másik szereplőjével holnap is együtt kell dolgoznunk. Már írtam, hogy az együttműködésben rejlő források kiaknázása a szakma egyik lényeges összetevője. A másik szempont, amelyet célszerű figyelembe vennünk, hogy napirendre került a szolgáltatások integrációja. Eddig is igyekeztünk minden érdekelt szolgáltatót bevonni a klienseink érdekében meghozandó döntések előkészítésébe (főképp a gyermekvédelem, az elmeegészségügy, az idősgondozás területén kell több szolgáltatót is érintő döntéseket hoznunk klienseink védelmében, illetve érdekében), de általában csak egyenként beszélhettünk a kliens ügyében dolgozó másokkal. Emiatt nem tudtuk kihasználni a team-munka előnyeit. A szűkös erőforrások és a minőségi

munka követelménye azonban szükségessé teszi, hogy az együttműködés szervezettebb és törvénnyel megalapozott formáit dolgozzuk ki.²²

Természetszerűen nekünk, szociális munkásoknak is vannak politikai rokonszenveink és ellenszenveink, mint minden magyar választópolgárnak. A szakma lényege a szolidaritás értékrendje, így – ha hűek akarunk maradni szakmai értékrendünkhöz – nyilvánvalóan nem csatlakozhatunk szélsőséges irányzatokhoz. De ezeken kívül bármely politikai irányzatot támogathatunk. Politikai szerepet is vállalhatunk. Azonban azt is tudnunk kell, hogy négyévenként megváltozhat a kormány vagy az önkormányzat, és nekünk akkor is meg kell tennünk minden lehető klienseinkért.

A politikai küzdőtérnek megvannak a maga szabályai. Az első szabály, hogy az ott megjelenő minden értéknek és érdeknek létjogosultsága van, hiszen emberscsoportok törekvéseit jeleníti meg. A második szabály, hogy az értékek és érdekek harcában dől el a politikai irányvonal, a lehetséges döntés. Bár nyilvánvalóan elég csekélynek tűnik jelenleg az érdekérvényesítési esélyünk, de egy esetleges kivonulással azokat hagyjuk cserben, akikért szakmai felelősséggel tartozunk. Ez megbocsáthatatlan, hiszen mi a hátrányos helyzetűekért, a „politikai némákért” viselünk felelősséget.

Szupervizorként komoly kihívást jelentett számomra az intézmények belső viszonyainak rendezetlensége. A segítség logikája eltér a szervezettség (hogy ne mondjam, a bürokrácia) logikájától. Az utóbbi években egyre jobban kezdem tisztelni a szervezettséget (nem a bürokratizmust). Ugyanis felmerül a kérdés, hogy ki a felelős, ha a kliens ügyét „elkezelik”. Az intézmény, azon belül is a szolgálat vezetője felel a szolgáltatás minőségéért. Ha viszont felel ezért, akkor ellenőriznie is kell a szolgáltatás minőségét. Elriasztó történetként szoktuk emlegetni azt az esetet, amikor a fiatal szociális munkás a legnagyobb jószándékkal hozzásegítette az egyedülálló anyát lakásának eladásához, hogy ily módon kifizessék a közüzemi díjhátralékot. Csak arra nem figyelt, hogy a fennmaradó pénznek nem szabad eltűnnie (elvittek a rokonok), és nem kerülhet szociális munkás közreműködésével egy egyedülálló asszony gyermekével az utcára. A fiatal kolléga azóta már máshol dolgozik, a hajléktalan anya pedig a szolgálat vezetőjénél kopogtat nap mint nap.

Az eset a felelősségi viszonyok tisztázatlanságára utal, és rámutat a menedzsment fejlesztésének szükségességére. Hogy a fentihez hasonló esetek ne történhessenek meg, ki kell dolgozni a szolgáltatáspolitikai irányelveket, a szolgálatok belső szabályrendszerét, a szakmai normákat, és el kell sajátítani a korábban már említett menedzseri szupervízió módszereit. Mindezekben a kliens érdeke az a középpont, melyhez mindent viszonyítani kell. A kliensek érdekében kell a szolgáltatások megfelelő színvonalát biztosítani. Az elméleti viták, melyeket időnként a szolgálatokban hallgatok például a demokráciáról, elvétik a dolog lényegét: csak rendben lehet hatékonyan dolgozni. E viták mögött sokszor a súlyos kudarcélményeket és az ebből fakadó szorongást sejtem. A szorongás okot keres magának, és ha nincs, akkor csinál. Az arc nélküli ellenséget – a szorongás ismeretlen vagy ismerni nem akart okát – meg kell személyesíteni. Olyan ember arcát kell adni neki, aki

ellen sikerrel vehetjük fel a harcot. Időnként ezt a problémát sejtem a szolgálatokon belül folyó ádáz viták mögött.

A szolgáltatások belső rendje mellett arról is beszélnünk kell, hogy az adott feltételek mellett milyen szolgáltatást vagyunk képesek nyújtani. Ödzkodva nyúlunk hozzá ehhez a kérdéshez, mivel szakmai értékeinkből és személyes erkölcsi állásfoglalásunkból kiindulva nehezen tudjuk kimondani, hogy nem vagyunk képesek maximális teljesítményt nyújtani. Mivel a pályán dolgozók jó részének nincs megfelelő szakmai tudása, nem képes azt sem átlátni, hogy mi az, amit jogosan várnak el tőle felettesei, és mi az, amit nem. Ráadásul nap mint nap szembesülünk a kielégítetlen és a jelen helyzetben kielégíthetetlen emberi szükségletekkel. Ha nincs férőhely a hajléktalanszállón, akkor sok sikertelen telefon után nekünk kell végül kimondani, hogy menjen a híd alá a jelentkező. Ha az állami gondoskodásban nevelkedő gyermeknek súlyos személyiségzavara van, és nem tudunk ezen segíteni, feltételek híján csak „tárolni” tudjuk, akkor egy botrány kapcsán rólunk mondják, hogy alkalmatlanok vagyunk a szakma gyakorlására. A szakszerűtlenség kiszolgáltatottá tesz minket. Ugyanis, ha nem tudjuk megmondani, hogy mit vagyunk képesek az adott feltételek mellett teljesíteni, akkor majd megmondják nekünk a felettes hatóságok. Erőforrást pedig annyit adnak, amennyit a maradék-elv alapján jónak látnak.

Az intézmények átalakulása is sok feszültséggel jár. A létbizonytalanság miatt sokan választanak az egy helyben topogást. A bizonytalan sorsú intézményekből aki csak tud, elmenekül. Aki pedig el tud menni, az nem is a legrosszabbak közül való. Nagy tehát a kontraszelekció veszélye. Az alkalmatlanokat is igen nehéz elküldeni, mert az alkalmatlanságot csak szigorú szakmai elvárások alapján lehetne bizonyítani. Ilyen szakmai elvárásrendszert pedig nem állíthatnak fel az egyes intézmények egymaguk.

Tehát nagyon sok rendezni való közös dolgunk van. Kezdve a szociális törvény hatékonysági vizsgálatától, a gyermekvédelmi törvényjavaslat szakmai elemzésén keresztül a szakmai normatívák (sztenderdek) kidolgozásáig és a szociális intézmények menedzsmentjének problémáin való gondolkodásig.

A saját személyiség és a saját tőke

„Könnyű egy kolostor falai között tisztességesnek lenni. Itt, ennek a kuplerájnak a kellős közepén tessék szíves megpróbálni!”

(Török Sándor)

„...és a kislány pisiszagú volt! Én is felneveltem egyedül két gyereket, de az én gyerekeim sosem voltak büdösek.”

(Nagy gyakorlattal rendelkező gyermekvédelmi szociális munkás egy segélyezési ügy kapcsán)

A szociális munka mindenképpen rendkívül megterhelő foglalkozás, és a fentebb leírt helyzetek még megterhelőbbé teszik. Annak ellenére, hogy többségünk nyilvánvalóan stresszkereső személyiséggel jött a pályára, vagy azért maradt meg benne, mert szereti az izgalmas életet (lehet, hogy a felvételi

alkalmassági vizsgálatnál azt kellene firtatnunk, hogy a jelentkezők mennyire szeretik a stresszt?), vannak pontok, amikor tűrőképességünk határaihoz érünk. Vannak helyzetek, amikor nagyon nehéz megőrizni az integritásunkat a segítettjeinkkel fenntartott kapcsolatban. A teljesség igénye nélkül felsorolva néhányat: ilyen helyzet, amikor kliensünk túlzott elvárásokat támaszt velünk szemben, azaz amikor szélsőségesen függő helyzetbe kerül tőlünk; amikor nem teljesíti azokat a megállapodásokat, melyekről a szerződésünk szól; amikor agresszív, ellenséges viselkedést tanúsít; amikor kihasználja a jóhiszeműségünket; amikor manipulál, például átver minket.

Gyakran elfelejtjük, hogy a segítségünkre szorulóknak nagy része nem véletlenül került klienshelyzetbe, problémái ugyanis magatartászavarokkal függnek össze. A magatartászavarok kezelése tehát az esetek nagy hányadában a munkaköri kötelelességeink közé tartozik. Ez nyilvánvalóan nem jelentheti azt, hogy ne érezzük rosszul magunkat, ha becsapnak, hogy nem lehetünk csalódottak, ha nem teljesítik a megállapodásokat, melyekkel saját helyzetükön javítanak, hogy nem ijedünk meg, ha fenyegetnek és így tovább. Az érzelmeink nélkül hiteltelenné válnánk, és nem tudnánk segíteni sem. Azt sem szabad viszont elfelejtenünk, hogy a klienssel való kapcsolat nem hétköznapi, hanem szakmai kapcsolat. Szakmai személyiségünkkel lépünk viszonyba a segítetttel. A szakmai személyiség pedig kifejlesztett személyiség. Reakciói átgondoltak, sine qua nonja pedig a segített érdeke. Ez, ha nem is érzelemmentességet, de érzelmi absztinenciát követel.²³ Ha ugyanazt tesszük a számunkra kínos helyzetben, mint amit mindenki más tenne, akkor nem segítünk, sőt, megerősítjük kliensünket abbéli álláspontjában, hogy úgysem várható tőlünk valódi segítség.

A másik érv, amit ilyen esetekben át kell gondolnunk, az, hogy különféle túlélési stratégiák vannak. Abnormális helyzetekben az abnormális viselkedés a megfelelő viselkedés. Félrevezethet minket, ha abból indulunk ki, hogy segítettjeink a rossz rendszer ártatlan áldozatai. Ez lehet igaz, de semmit sem mond arról, hogy mi történik az áldozattal az áldozattá válás közben. Megvilágító erejű volt számomra ebből a szempontból Bruno Bettelheim könyve a koncentrációs táborokról és azok túlélőiről.²⁴ Bettelheim egyértelműen leírja, hogy általában nem a legjobbak maradtak meg. Azok maradtak meg, akik képesek voltak az abnormális körülményekhez adekvát, tehát abnormális túlélési stratégiákat kidolgozni, akik képesek voltak túltenni magukat az erkölcsi megfontolásokon. Az erkölcsösek nagyrészt meghaltak. A koncentrációs tábor ugyan szélsőséges példa, de tudomásul kell venni, hogy a hátrányos helyzetnek vannak pszichés következményei.²⁵ Ezek a pszichés következmények pedig éppúgy a munkánk tárgyait jelentik, mint maguk az abnormális körülmények.

Nem kevésbé nehéz az az eset, amikor klienseink ugyanolyan helyzetben vannak, mint mi. Mivel mi magunk már komoly erőfeszítéseket tettünk a saját problémáink megoldására, türelmetlenné válhatunk mindazokkal szemben, akik meglátásunk szerint nem teszik meg ugyanezeket az erőfeszítéseket. Az ítékezés elkerülése – mely szintén szakmai alapelvünk – ilyen esetben nem könnyű feladat. Adler szerint a segítőnek el kell jutnia a megértésnek arra a pontjára, amikor el tudja mondani, hogy „ha én a maga helyében

lennék, én is ezt tettem volna". Ez nem azt jelenti, hogy valóban én is azt tenném abban a helyzetben. Az empátia során nem elegendő, ha saját tapasztalataink alapján értjük meg segítettjeinket. Értünk kell őket tőlünk sok szempontból különböző emberekként is. Ehhez önmagunkkal kapcsolatos megértés is szükséges. Elborítanak minket a problémáink, és nem vesszük észre az erősségeinket (ahogy gyakran klienseinkéit sem). Mi általában a középosztályba tartozunk, és ez a társadalmi helyzet sok olyan eszközt (tőkét) ad a kezünkbe, mellyel sikerrel birkózhatunk meg nehéz helyzeteinkkel. Vegyük csak szemügyre a kultúrából, tudásból, kapcsolatokból, problémamegoldó repertoárból stb. adódó előnyeinket.²⁶ Ha viszont átgondoljuk a saját erősségeinket, „tőkéinket”, akkor jobban meg fogjuk érteni, hogy mit tudunk adni klienseinknek. Természetesen figyelembe véve, hogy az ő helyzetük gyakran alapvetően különbözik a miénktől.

Jegyzetek

1. Lásd ezzel kapcsolatban Eric Berne leírását a segítő játszmákról. E. Berne: *Emberi játszmák*. Bp., 1994. Háttér K., 184–213. o.

2. Dean H. Hepworth–Jo Ann Larsen: *Direct Social Work Practice. Theory and Skills*. Wadworth Publ. Comp., Belmont, California, 318–335. o.

3. E. Berne: *id. mű*, továbbá Göncz Kinga: *A tereptanár és a gyakornok. Találkozások és játszmák a szociális munkás képzés terepgyakorlata körül*. Kézirat.

4. Ez természetes, hiszen nincs elég képzett jelentkező a vezetői állásokra. Az azonban szakpolitikai állásfoglalás után kiált, hogy az utóbbi időben családsegítő központok vezetői helyeit az önkormányzatok orvos, illetve pszichológus képzettségű emberekkel töltötték be, holott volt gyakorlatlaltal rendelkező szociális munkás a jelentkezők között. Azt gondolták, hogy a magasabb presztízsű diploma már eleve nagyobb szociális munkás tudást is jelent?

5. Itt most elsősorban az angol tapasztalatokra gondolok. A reveláció erejével hatott rám az Angliában látott menedzserképzési módszer. A módszer lényege, hogy nagy részletességgel kidolgozott szakmai sztemendereket használnak az új menedzserek képzésében. A több kötetnyi sztemendegyűjtemény leírja a menedzserei munka minden összetevőjét. Az új menedzszer saját tevékenységét egyfajta projektnek tekinti az oktatás folyamatában, a menedzszernek mindennapi tevékenységét kell a sztemendegyűjteménynek megfelelően megszerveznie. Ehhez szupervizort és hasonló helyzetben lévő kezdő menedzserek támogató csoportját kapja segítségül. A képesítés – melyet elfogadnak akadémiai szintűnek – a menedzszer saját tevékenységéről szóló dokumentumok alapján történik. Azt gondolom, hogy ezzel a módszerrel viszonylag olcsón meg lehetne szervezni a pályán adekvát képesítés nélkül dolgozók képesítéshez juttatását, de főleg azt, hogy elcsúsztatás a szociális munkás szakmába tartozáshoz nélkülözhetetlen tudást.

6. Németh László–Pik Katalin: Vitaindító gondolat a magyarországi (szociális munkás) szupervíziós képzés tervezése kapcsán. *Esély*, 1994/6., 110–114. o.

7. Hepworth-Larsen *id. mű*, 50. o.

8. Saul Alinsky: *Rules for Radicals*. Random House, New York, 1972, 145–146.

9. David Howe: *Introduction to Social Work Theory*. Wildwood House Limited Gower House, England, 1987, 134–140. o.

10. Lásd például Lévai Katalin cikkét a szociális munka menedzserei modelljéről, *Kritika*, 1994/4.

11. Bill Jordan: A háború utáni megújulás. A szerző *Invitation to Social Work* (Robertson, Oxford, 1984) c. művének fejezete. *Esély*, 1992/6., 61–71. o.

12. Lásd például Molnár László: Mi történt Pilisszántón? *Család, gyermek, ifjúság*, 1994/1, 7–10. o., Németh Zsolt: A gyermeknek mindig hinni kell... *ugyanott*, 11–15. o.

13. Gerald G. Smale: *Managing Change through Innovation. Towards a Model for Developing and Reforming Social Work Practice and Social Service Delivery*. National Institute for Social Work, England, 1994.

14. Ronald Woods: A szociális munkások tevékenységeinek egy lehetséges rendszerezése. In Talyigás Katalin–Hegyesi Gábor (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata*. 1. kötet: Általános szociális munka. Bp., 1994. Semmelweis K., 32–45. o., Beulah Roberts Compton–Burt Galaway: A szociális munka természete. *Uo.*, 70–83. o.

15. Beulah Roberts Compton–Burt Galaway: Az elméleti tudás a szociális munka gyakorlatában. In Talyigás Katalin–Hegyesi Gábor (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata*. 1. kötet: Általános szociális munka. Bp., 1994. Semmelweis K., 117–137. o.

16. A hazai gyakorlatból kiinduló szupervíziós modell kidolgozását a Mentor Szupervíziós Egyesület műhelye végzi. Német és holland minták alapján képzés folyik, illetve szerveződik a Bárczy Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán és a Haynal Imre Egészségtudományi Egyetemen.

17. Ld. Peter Hawkins–Robin Shohet: *Supervision in the Helping Professions. An Individual, Group and Organizational Approach*. Open University Press, Milton Keynes, Philadelphia, 1989.

18. Lásd például Bill Jordan: *Invitation to Social Work*. Robertson, Oxford, 1984. – A mű fejezeteinek fordítása megtalálható: *Esély*, 1992/3, 6, 1993/2, 4, 1994/1, 2.

19. Göncz Kinga: Az emberi kapcsolatok technikusai? Gondolatok az amerikai szociális munkás képzéssel kapcsolatban. *Esély*, 1992/2. 111–115. o.

20. Amerikai tanulmányutam során találkoztam a NASW egyik vezetőjével, aki lelkesen adta a kezembe a John Bradshaw által vezetett televíziós műsor kazettáját. Hogy John Bradshaw módszere semmi más, mint az általa felületesen elsajátított pszichoterápiás ismeretek hígított és piacosított változata, arról könnyen meggyőződhet az olvasó, ha kézbeveszi magyarul is megjelent könyvét. Még ha nem sarlatánság lett volna is, amit csinál, akkor is kérdés lenne, hogy etikusan-e az amerikaiak millióinak bemutatni a csoportjába tartozó emberek legintimebb pillanatait.

21. Protecting Children. A Guide for Social Workers Undertaking a Comprehensive Assessment. HMSO, 1990. Cikkemben (Kozma Judit: Milyen a jó szociális munkás? *Esély*, 1994/4, 66. o.) idézem a műnek a veszélyeztető szakemberről szóló részét.

22. Figyelemre méltó ebből a szempontból a Fővárosi Gyermek- és Ifjúságvédő Intézet új gyermekelhelyezési rendje, melyben az összes érdekelt (beleértve ebbe a gyermeket és a szülőt is!) bevonásával hoznak döntést a gyermekek ügyében.

23. Herman Argelander: *Első beszélgetés a pszichoterápiában*. MPT Pszichoterápiás Szekciója, Bp., 1986.

24. Bruno Bettelheim: *A végső határ*. Európa, Bp., 1988.

25. Katalin Katz: *The Influences of Poverty in Psychodynamic Terms*. (Kézirat, az *Esélyben* a közeljövőben megjelenik.)

26. Pierre Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat, Bp., 1978.

Varsányi Erika

Önreflexió, személyesség és racionalitás a segítség gyakorlatában

„Az ember a társadalom számára meghatározott (jóllehet egyszersmind társtalan) lény is, és a társadalmi állapotot alakítva hatalmas igényt érez magában arra, hogy megnyíljon mások számára (még ha ezzel nincs is különösebb szándéka), másrészt viszont korlátozza is és óva inti a félelem attól, hogy gondolatainak ezzel a felfedésével mások visszaélhetnek, s ezért kényszerítve érzi magát arra, hogy ítéletei jó részét (kivált a más emberre vonatkozókat) magába zárja. Szívesen eltársalogna valakivel arról, mit gondol a körülötte levő emberekről, a kormányzatról, a vallásról stb., ám erre nem merészkedhet, mert a többiek, akik gondosan maguknak tartják meg ítéletüket, a helyzetet az ő kárára használhatnák ki. Szívesen tárná fel mások előtt saját fogyatékoságait és hibáit is, félnie kell azonban attól, hogy ha teljesen nyíltan mutatkozna meg a másik előtt, aki a maga hibáit elrejt, csökkenne annak iránta érzett tisztelete.” (I. Kant: A mások iránti erénykötelességekről)

A szociológia különböző elméletei keresték az emberi cselekvésekben rejlő racionalitás lényegét. Írásomban arra teszek kísérletet, hogy összefüggést keressek a beavatkozó cselekvésben rejlő racionalitás és a cselekvés lehetséges motivációi között.

Max Weber a cselekvéstípusok osztályozásakor kiemeli, hogy ezek az elméleti típusok a valóságban ritkán jelennek meg a maguk tiszta formájában, így a szociális munka, amely valamilyen érték nevében cselekszik, egyben valamilyen cél megvalósítására is törekszik, s az ebben követett racionalitás nem zárja ki a cselekvés érzelmi-indulati indítékait.

„A cselekvés értékracionális iránya tehát többféleképpen kapcsolódhat a célracionális magatartáshoz. A célracionális álláspontjáról nézve azonban az értékracionális minden esetben irracionális, éspedig annál inkább, minél inkább abszolút érték rangjára emeli azt az értéket, amelyhez a cselekvés igazodik. Minél öncélúbbnak fogja fel a cselekvő az abszolút értéket (a tiszta érzést, a szépséget, az abszolút jóságot vagy kötelességtudást), annál keve-

sebbet törődik a cselekvés következményeivel. De a cselekvés teljes célracionális lényegében szintén csak határeset." (Weber 1967: 55–56.)

A cselekvésemleletek felől közelítve a szociális munka a Jürgen Habermas konstruálta kommunikatív cselekvés fogalmával írható le a legteljesebben, mivel az eltérő életvilágok közelítése révén létrejött kommunikáció teremti meg a célmegvalósító cselekvés feltételét: a megértést, majd a segítőnek és a segítséget igénybe vevőnek (kliens, csoport, közösség) meg kell egyezniük a probléma meghatározásában, a lehetséges megoldásokban, az együttműködés módjaiban. De a kommunikatív cselekvés mint normatív fogalom alkalmazhatónak tűnik minden olyan egyéb helyzetre is, amelyben valamilyen cél megvalósítására elvárható a legracionálisabb cselekvés: a kooperáció.

A szociális munka lényege szerint beavatkozás a cselekvőétől eltérő életvilágokba. Mi igazolhat és motivál ilyen Én-kiterjesztést?

A szociális munka gyakorlatát olyan értékek, elvek hatják át, amelyek a zsidó–keresztény kultúrkör alapvető etikai alapját jelentették. A szeretet, az együttérzés, az emberi méltóság és egyenlőség, a tolerancia, a szolidaritás olyan elfogadott alapelvek, amelyek a politikai gondolkodás történetén végighúzódva a különböző vallások keretei között gyakorolt jótékonyaságban, a politikai cselekvésben és a szociális munka gyakorlatában keresték megvalósulásukat.

Anélkül, hogy minden egyes fogalmat végigelemznék, a *szeretetet* azért emelem ki, mert példáján érzékeltethető az a probléma, amelyet körül szeretnék járni.

Az egyisten hit köré szerveződő zsidó közösség által megalkotott normák az összetartozást szolgálták, s nem valamely érzés kifejezéseként írták elő az egymás támogatásának erkölcsi parancsát. A Tóra, majd a Talmud szabályai a szegények támogatásáról a közösség integrálására irányultak, s hatékonynak bizonyultak a szétszórás kétézer éve alatt.

„Jótékonyaság és emberszeretet az Írás valamennyi törvényével felér, ám jótékonyaságot csak élőknek, szeretet pediglen élőkkel és halottakkal – jótékonyaságot csak szegényekkel, míg szeretetet gazdagokkal és szegényekkel egyaránt gyakorolhatunk. Jótékonyaságot csak vagyonunkkal gyakorolhatunk, szeretet pediglen vagyonunkkal és személyünkkel egyaránt (...) Jótékonyaság és emberszeretet – tanítja rabbi Eleázár ben Jósze – hatalmas szószólók és engesztelés-szerzők Izrael és az Égi Atyja között.” (Talmud: Pea)

A cionizmus ezt az összetartozást realizálta az államalapításban, s a laikus segítség követelményét a folyamatos befogadás gyakorlatába emelte mint állami feladatot, amely egyrészt igazgatási tevékenységként érvényesül, másrészt a szociális munka kiterjedt intézményrendszerében. A modern, demokratikus állam keretei között egyaránt jelen vannak a hagyományos vallási intézmények, amelyek erős közösségintegráló szerepet játszanak, s az ugyanilyen funkciót teljesítő, magas szintű professzionalitás.

Az absztrakt istenfogalom helyébe az isten fiát állító kereszténység a megtestesítéssel egy emberi érzéssé váltotta az elesettek támogatásának követelményét: a kollektív Felettes-Ént felváltó Krisztus szenvedése híveiből azonosulást hív elő, mely szeretetként köti össze a híveket. A kereszténység

története egyaránt magában foglalja a szeretetvallás jegyében gyakorolt hegemoniára törekvést, kirekesztést, üldözéseket, a vagyonszerzést és a pompát s azokat a szerzetes- és apácarendeket, amelyek feladatuknak nem az erőszakos térítést tekintették, hanem évszázadokon keresztül a kitaszítottak, elcsúszottak legodaadóbb szolgálói voltak.

A *caritas* eszméje isten szolgálatából közvetlen emberi kapcsolatokká alakult a protestáns közösségekben, amelyek mint települési *communitas*ok, például Angliában, Svédországban a körükbe tartozó szegények gondozására lettek kötelezve.

A szeretet motiválta segítség a szekularizálódott állam keretei között indult el a professzionalizálódás felé, amelyet például az első *Settlement*, a Toynbee Hall példáz. Létrehozója anglikán lelkész, aki programjában a londoni nyomornegyed lakóinak kulturális felemelkedését célozta meg, fő eszméje pedig a társadalmi távolságok átlépésével a közvetlen emberi kapcsolatok megteremtése a középosztályhoz tartozó diákok és a slumok kapcsolatlan családjai között. A szakszerűséget az jelentette, hogy nem a meglévő állapotok rögzítésére törekedtek, hanem programjuk lényege a változtatás volt.

A szeretetvallás eszméje a hatvanas évek forrongásaiban éledt újjá, s az intézmények merev kereteinek a megkérdőjelezése túlmutatott az ifjúsági szubkultúrán. Az antipszichiátria – s különösen Laing, aki önmagát nem vallotta ugyan antipszichiáternek, de sok tekintetben közösséget vállalt e lázadással – munkásságát arra a felismerésre alapozta, hogy a pszichiátria diagnosztizáló gyakorlata érdekmotivált: annak az elleplezését szolgálja, hogy valójában az orvosnak, a személyzetnek van szüksége a betegnek minősített ember által megjelenített érzelmek, belső konfliktusok önmagától való eltávolítására eltávolítására, a tekintélyként fellépő szakember számára a másik gyengesége jelenthet erőforrást, hozzá képest tekintheti önmagát „normálisnak”, egészségesnek.

„Mindazonáltal egyetértek azzal az antipszichiátriai tézissel, hogy a pszichiátria funkciója nagyjából-egészéből ez: kizárni és visszaszorítani azokat az elemeket, melyeket a társadalom kizárni és visszaszorítani kíván.” ...

A jelzött, hogy tudniillik a páciens autisztikus, a diagnosztizáló pszichiáter szerepét játszó személy akasztja a diagnosztizálandó páciens szerepét játszó személyre. Történik mindez a kettejük közt tátongó hasadék felett. Az emberi kapcsolat érzése a páciens iránt, megtörténhet, nem él itt a pszichiáterben, aki a beteget úgy diagnosztizálja, mint emberi kapcsolat teremtésére alkalmatlan személyt.” (Laing 1990)

Az ismétlődően megfogalmazódó kritika a pszichiátria által megkövetelt alkalmazkodásban, beilleszkedésben ragadja meg az orvosi gyakorlat konform, a mindenkori rendszerhez lojális, az individuális szélsőségeket valamilyen homályos nyárspolgári eseményhez igazodó, minősítő jellegét.

A mentálhigiénés reformok dezinstitutionalizálási törekvései a community work gyakorlatának kiterjesztésével visszanyúltak a múlt század *Settlement* eszméjéhez, s programként hirdették, hogy a fehér köpeny védettségéből kibújva a *szolidaritás* jegyében új alapokra kell helyezni a segítők és a rászoruló viszonyát. Ennek az új szemléletnek sarkalatos pontja az *önreflexió*, hiszen ebből a pozícióból már megkerülhetetlen az a kérdés, hogy kit

szolgálnak az intézmények, s az azokkal azonosuló professzionális stáb? A pszichiátria, a klinikai pszichológia ekkor nyitni próbált a szociológia felé, s ebből következően nem kerülhette meg a szembesülést az intézményes gyakorlat etikai implikációival sem. E mozgalom radikalizmusa ugyan nem maradt hatás nélkül a pszichiátria belső fejlődésére, de a leplezni szándékozott öngyógyítás érdeke változatlanul meghatározó indítéka az általam ismert orvosi gyakorlatnak.

A beavatkozó cselekvés motivációjának magyarázatára a legspontánabb, különösebb magyarázatot nem igénylő válasz *a szeretet*.

A szeretet mint egyetemes érték és ennek tárgyaként bármilyen emberi elesettség (például valamilyen fogyatékoság) olyan természetes összekapcsolódásnak tűnik, amely látszólag nem szorul bővebb és racionális kifejtésre. Anélkül, hogy megvonám a tiszteletemet azoktól, akik vallási meggyőződésből vagy egyszerűen együttérzésből, a feladat nehézségétől indítva hivatásszerűen segítenek másoknak, nem tartom indokolatlannak még e szeretettel kapcsolatban sem feltenni a kérdést, hogy vajon nem egy érzést kifejező fogalomban mosunk-e össze egymástól eltérő indítékokat. S ha feltártuk valódi indítékainkat, nem kerülhetjük meg azt a kérdést sem, hogy miért éppen arra a tárgyra irányítjuk energiáinkat, amelyiknek az életébe beavatkozunk. A tárgy és az indíték ilyen összekapcsolásával már nem megkerülhető a cselekvő személyiségének önvizsgálata, amelynek feltétele az elemző racionalitás.

Már Immanuel Kant is korlátozza a szeretet érvényességi körét, amikor azt állítja, hogy

„A szeretetet itt nem érzésnek tekintjük (esztétikai értelemben), azaz nem más emberek tökéletessége feletti örömmel, nem tetszésből fakadó szeretetnek (mert arra nem kötelezhetnek mások, hogy érezzünk valamit), hanem a jóakarat maximájának (gyakorlati jellegűnek) kell gondolnunk, amelynek következménye a jótett...”

A felebaráti szeretet kötelessége tehát így is kifejezhető: kötelességem mások céljait (feltéve, ha nem erkölcsstelenek) a magaméivá tennem, felebarátom tiszteletének kötelességét az a maxima tartalmazza, hogy a másik embert ne alacsonyítsam le célom pusztá eszközévé (ne kívánjam tőle, hogy célom szolgálatában megalázkodjék).” (Kant 1991: 567–568.)

„...a közhaszon, a rászorulóknak megsegítésének maximája: az ember általános kötelessége, mégpedig azért, mert embertársaim egymásra szoruló eszes lényeknek tekintendők, akiket a természet egy lakóhelyen egyesített, kölcsönös segítség céljából.” (Kant 1991: 572.)

Valójában tehát a szeretet fogalmán itt egy erkölcsi parancs teljesítését kell érteni, amely már korántsem olyan magától értetődően egyszerű, teljesítése ebben az értelemben kötelesség, amely ily módon összeütközhet saját belső késztetéseimmel. S ha ennek ellenére mégis az erkölcsi parancsnak engedve cselekszem, mi hajthat e lépésre?

Amikor Freud rossz közérzetünk magyarázatát az emberi agresszió s az azt elfojtó kultúra feszültségében találta meg, kíméletlen őszinteséggel tette fel azt a kérdést, hogy valóban teljesíthető-e az a parancs, hogy szeresd

felebarátodat, mint önmagadat? Hiszen a másik ember érdekei ellentétesek az enyéimmal, s ha nem én győzöm le őt, ő teszi ezt velem.

„Miért kellene tennünk? Mit segíthet rajtunk? Mindenekelőtt azonban hogyan valósítsuk meg? Hogy lehetséges? (...) Mire való egy ilyen ünnepélyesen fellépő előírás, ha beteljesítésének nincs értelme?” (Freud 1982: 372.)

Mégis, a proszociális magatartás a társas együttélés magasabb fokát jelenti, azt, hogy a kanti maximát cselekvést irányító elvként gyakoroljuk.

Az általános erkölcsi parancs követése sem fedheti el azonban azt a követelményt, hogy a cselekvés legmélyebb indítékaival szembesítsük a segítő-beavatkozó magatartást. Ennek a szigorúságát a szépirodalomból lehet megtanulni, ahogyan ezt például Nádas Péter – más érzelmi összefüggésben – teszi:

„Bármilyen vággyal kapcsolatban kétféle módon lehet viselkedni. A megragadás reményében utána lehet menni a vágy tárgyának, vagy meg lehet kérdezni, hogy miért érzem, amit érzek, miért éppen e tárgy iránt, s a többi kérdéseket is föltenni szép sorjában. De akár így teszünk, akár úgy, akár mozgásra ítéljük magunkat, akár mozdulatlanságra, óhatatlanul a kultúrának arra a szintjére lökjük vissza magunkat, amire a régiek Narcissus és Echo történetével emlékeztek, az újkori tudományok nyelvén pedig önreflexiónak mondanak.” (Nádas 1991: 31.)

Ahhoz ugyanis, hogy tudjuk, mit miért csinálunk, nemcsak tisztában kell lennünk saját, kevésbé patetikus motivációinkkal, hanem ezek megnevezésével egy olyan racionalis szintre is helyezhetjük tevékenységünket, amely megkímélhet saját szerepünk nárcisztikus felértékelésétől. Minden önáltatás nélkül be kell ismerni, hogy a személyközi kompetencia használata a jelentőség érzésével tölti el gyakorlóját, hogy a mások életére, személyére kifejtett befolyás felerősíti a cselekvő Egó-ját. A hangsúly azonban a használat módján és célján van, itt húzódnak ugyanis az etikai határok, s itt válik szét az orvosi modell a szociális munka cselekvési modelljétől. Ha önmagunknak sem valljuk be a segítség aktusából nyert pszichés előnyöket, akkor egyrészt a kudarcot sem tudjuk a maga helyén értékelni, másrészt azt is eredményként lehet elszámolni, ami a másik ember érdeke szempontjából kudarc. Heller Ágnes etikájának alapkérdéseként fogalmazza meg, hogy „vannak jó emberek – hogyan lehetséges ez?”. A választ Plátón gondolatával adja meg, aki szerint *erkölcsösnek az az ember nevezhető, aki inkább elszenvedi a bajt, semhogy másnak okozza azt.*

„...valakire mint »jó személyre« hivatkozni: alapvető bizalmat kifejező beszédaktus. Ennek a beszédaktusnak (ítéletnek) nem volna értelme, ha nem volna erkölcsi autonómia. (...) Az öntudatosság előfeltétele az önreflexiónak az a sajátos fajtája, az empirikus és a transzcendentális önreflexió kombinációja, amelyet kettős (ön)reflexiónak nevezek. (...) Énünk a kettős önreflexió folyamatában válik vizsgálódás tárgyává. Fel akarjuk fedezni, kik vagyunk, mik vagyunk, mi van »bennünk«. Az én ezen vizsgálódása során válik individuálisan differenciálttá. A differenciált összetett én nincs kezdettől fogva »ott«, a kettős önreflexió sem eszköz arra, hogy általa felmérjük a »lélek mélységeit«: valójában e mélységeket a reflexió teremti meg. Az, hogy énünk hogyan és mennyire differenciálódik és »mélyül el«, attól az elméleti és

gyakorlati eszmétől függ, amelyen a kettős önreflexió nyugszik.” (Heller 1994: 38.)

Amikor kisebb-nagyobb kitérők után egy foglalkozási pályán találjuk magunkat, s fel akarjuk fedezni, mi van bennünk, motivációink ismerete jelentheti azt a kiindulást, ahonnan énünket alakíthatjuk. De hogy elkerüljük az önvizsgálatban való megrekedést, ki kell lépni a személyiségből, s tudással szükséges szembesíteni a cselekvést. Cselekvési indítékaink racionalizálása kíméletlen őszinteséget követel önmagunktól, s következménye túlmutat az önismereten, legfőbb hozadéka, hogy megkímél az önáltatástól azáltal, hogy így kevésbé bújunk olyan szerepekbe, amelyeknek társadalmilag díjazott járulékaival eltakarhatjuk tévedéseinket, mulasztásainkat, önigazolásainkat.

Ezek a dilemmák a segítés hagyományos orvosi modelljében is felmerülhetnek, de a pszichiátriai gyakorlatban szerzett tapasztalataim azt igazolták, hogy e modell lényege olyan szerepek kínálata, amelyekkel ki lehet bújni a szembesülés alól. Ennek etikai konzekvenciái voltak tetten érhetők az inkompetencia áthárításában, az emberi kapcsolatok hierarchizálásában, az omnipotencia tévképzetében, s legfőképpen a komformizmus diktálta ritualizált érintkezési formákban.

Goffman revelatív elemzéseiben szellemi élményként ragyogtak fel e tapasztalatok:

„A helyzeti jellegű illemsértések jóvátételének egyik módja az, hogy a szabálysértőt természetellenesnek, »nem egészen emberi lénynek« tekintjük, ekkor ugyanis a kihágás az illetőről árulkodik, nem pedig arról, amit megsértettek. Amennyire fontos az éppen áthágtott szabály a gyülekezetek szerveződése szempontjából, olyan mértékben fogjuk szükségesnek tartani azt, hogy a kihágást súlyos vádként fordítsuk a szabálysértő személy én-je, »lénye« ellen.”

„Úgy látszik, a pszichiáterek alig gyanítják, hogy olyan előre elrendezett harmóniát tételeznek fel és támogatnak, amelyik túl jó ahhoz, hogy valós lehessen. Mi is lehetne egy olyan nézet számára, mely szerint a világban minden a legteljesebb rendben van, simogatóbb annál, hogy ha tudományos bizonyítékokat adunk közre: a rossz viselkedésnek azok a fajtái, amelyeket más módszerrel megmagyarázni nem tudunk, egyszerűen a kérdéses módon viselkedő személy betegségének tudhatók be, természetszerűleg minél csúnyábban viselkedik az illető, annál betegebb. Bármit tesz a pszichiátria a szabálysértővel (és ennek módjai igen változatosak), amellet következésképpen védelmezni fogja a szociális alkalom szentségét és a résztvevők érzelmeit is. Szükségünk van arra, hogy úgy gondoljuk: a helyzeti illem ellen vétők betegek, néha természetesen bizonyítani tudjuk, hogy betegek, de lehetséges, hogy a bizonyítást követően sem ez lesz a valódi oka annak, hogy őket betegeknek gondoljuk.” (Goffman 1981: 280.)

Thomas Bernhard a pszichiátria másik oldalán szerzett élményeinek indulati megfogalmazásával egészíti ki a tudományos elemzés nyújtotta képet.

„Az úgynevezett pszichiáterek barátom betegségét hol ennek, hol annak nevezték el, ahelyett, hogy lett volna bátorságuk a felismeréshez: sem *erre*, sem a többi betegségre nincsen megfelelő elnevezés, *mindig* csak hibás, tévútra vezető, s mert végsősoron ők is, mint az összes többi orvos, a saját

dolgukat akarják megkönnyíteni és gyilkos módon kényelmessé tenni a *téves betegségelnevezések által*. Pillanatonként kimondták azt a szót: *mániákus* vagy azt: *depressziós*, s ez minden esetben téves volt. Minden pillanatban egy másik tudományos fogalomhoz menekültek (mint az összes többi orvos), hogy védjék magukat (nem a páciensüket). (...) A pszichiáter orvos a legkevésbé kompetens, s mindig közelebb áll a kéjgyilkoshoz, mint tudományához. (...) A pszichiáterek mai társadalmunkban még teljességgel maguk között vannak, védettséget élveznek. (...) A pszichiáter orvosok korunk valóságos ördögei. Sötét üzelmeiket a szó legvalódibb értelmében a legpimaszabb módon megfoghatatlanul, törvénytelenül és lelkiismeretlenül űzik.” (Bernhard 1990.)

Ezeknek az indulatoknak a meghaladására irányultak azok a próbálkozások, amelyekkel kezdeményeztem önszervező szervezetek, egyesületek létrehozását. E számos ügyetlenséggel történt kísérleteket folyamatos erkölcsi önvizsgálat kísérte. Több év távlatából már jobban látom azokat a szakmai hibákat, amelyek e felszabadultságélményben fogant tettvágyból eredtek. Miközben felfedeztem egy új tevékenységet – amelynek a nevére csak később találtam rá: *community work* – mint a szociológia és az együttérzés közös alkalmazási területét, jónéhány kudarcot éltem át, amelyekre csak csekély vigasz, hogy talán „*nem vétettem többet, mint vétettek nekem*”.

A segítség nem orvosi modellje a szociális munka, amely éppen történetéből, belső értékeiből következően fordulhatott (volna) szembe a hagyományos modell alá-fölérendeltségi kapcsolatra épülő gyakorlatával. Az eseti munka pszichoterápiás indíttatása azonban mind a mai napig magán viseli ezt a terheltséget. A természetes, nyílt kommunikációra, a partneri kapcsolatra építő szociális munkával nehezen összeegyeztethető az alkalmazott módszer elsődlegessége a kliens igényével szemben, ami túlnyomórészt a szociális munka területén dolgozó pszichológusok, ill. a pszichológia, pszichiátria bűvkörében élők körében tapasztalható, intézményi ideológiává „nemesítve” személyes attitűdjeiket és a pszichológiailag értelmezhető jelenségekre redukált világképüket.

„A minap, pszichoanalitikusok egy csoportjának tartott szemináriumom során, a hallgatóságom fokról fokra hűledezett és sápadozott, hallván tőlem hogy akár cigarettát is fogadok el páciensből úgy, hogy nem interpretálok a dolgot. Sőt, cigarettával kínálok a beteget ugyanígy. Vagy éppenséggel tüzet adok neki.

- És ha a páciens egy pohár vizet kér öntől? – kérdezte az egyik jelenlévő.
- Adok neki egy pohár vizet és visszaülök a helyemre.
- És nem interpretálja?
- Nagyon valószínű, hogy nem.

Egy hölgy akkor felkiáltott: – Megáll az ész!” (Laing 1990)

Az ebből fakadó szakmai kérdések s ezek etikai implikációi többnyire rejtettek vagy következmény nélküliek maradnak, ily módon tovább éltetve az orvosi modellt a szociális munka védjegyével felruházva. Ennek pedig az a legfőbb kockázata, hogy e modellben a szakember szerepe az azt hordozó biztonságát, Ön-erősítését szolgálja, s nem azét, akire a tevékenység irányul, s ezt be lehet burkolni olyan, a laikusokat lefegyverző szakmai zsargonba,

hangzatos intézményi programokba,, amelyek által a szerep hordozói felmagasztosulhatnak.

„Mindenütt a farizeusságba botlunk. (Legelőször persze a tükörben...) A farizeusság a jóság hiúsága, nagy kísértés. Ez nem valami pimf dolog, nem magától értetődő ostobaság. A farizeus nem gazember, nem hitvány figura, ellenkezőleg. A farizeus tiszteletre méltó személy. Azért valaki, mert tisztelnek örvend, mert felruháztuk a tiszteletünkkel. Ő az állam támasza. Őt állítjuk példaképünknek. Hisz ő az, aki megtartja a törvényeket, benne aztán igazán meg lehet bízni. Nem érdemtelenül ül az első sorokban. Mi ültettük oda, nem a nagyravágyása. A farizeus derék ember. Kicsit jobban tisztában van evvel a derékséggel, mint az rokonszenves, de ő az, akivel soha nincsen semmi baj. Ideális állampolgár, a hatalom él-hal az ilyenért, lehet rá számítani, lehet rá építeni. A farizeus szorgalmasan dolgozik, eltartja a családját, befizeti az adót, és az útviszonyoknak megfelelően vezeti ólommentes üzelmeltetésű autóját.” (Esterházy 1994: 254.)

Önreflexió a képzésben

Egy szakmára való alkalmasság meghatározása rendkívül kockázatos vállalkozás: ki, mikor, milyen kritériumok szerint rögzíthet egy pillanatnyi állapotot?

Azoknál a foglalkozásoknál, amelyeknél a személyiség közvetlenül ható erő, ismételten felmerül ez a dilemma, így a szociális munkások képzésénél is. Amikor megpróbáltam végiggondolni a lehetséges alternatív megoldásokat az egyes változatok mellett és ellen szóló érvekkel, a legtöbb érv azt a megoldást erősítette, amelyben a diákok önmaguk tehetik fel ezeket a kérdéseket, s a képzés feladata, hogy ehhez megfelelő feltételeket és eszközöket teremtsen. Ezt leginkább egy olyan keretben tudtam volna elképzelni, amely meghaladva az ismeretek tantárgyakra töredezettségét, fő rendezőelvként a holisztikus szemléletet és az önismeretet fogadja el. Holisztikus szemléleten nem valamilyen, tantárgyba rendezhető ismeretkörért értek, hanem azt, ahogyan a képzés egészét kellett volna tagolni, a különböző ismeretköröket egymásra vonatkoztatva. A valóságban ugyanis nem az analitikusan diszciplínákra bomlott problémamegfogalmazásokba ütközünk, hanem olyan helyzetbe bonyolódunk cselekvőként amelyek szétzilálják az ismeretek iskolás tagoltságát. Az ismeretekre is a beavatkozás igényelte módon van szükségünk, így ezek átadását, azaz az oktatás módját is az egyes szociális problémák szerint tartottam volna célravezetőnek. Ez egyébként nem volt egy különlegesen eredeti ötlet, számos nyugati képzőintézmény ebben a szerkezetben építi fel curriculumát, a nagyobb siker reményében azonban még ilyen tekintélyérveket is lobogtattam. Igaz, a hivatkozott országokhoz képest a különbség áthidalhatatlan: ott ugyanis nagy kulturális hagyománya van az ehhez szükséges kölcsönös tiszteletnek és önmérsékletnek.

Az öncélú önelemzés meghaladásának eszköze a racionalitást hordozó tudás, amelyet azonban nagyon élesen megkülönböztetek az ismerettől. A szociális munka ismeretköre hagyományosan három forrásból merít: 1. a kü-

lönböző tudományterületek vonatkozó ismereteiből, 2. a szociális munka konceptualizációs törekvéseiből, 3. a gyakorlat felvetette dilemmákból. E három forrást az a meggyőződés vonja egységes keretbe, hogy míg a többi tantárgy (jog, szociológia, közgazdaságtan, pszichológia) valamilyen kompakt, rendszerezett ismerethalmazt közvetít, a szociális munka ismeretköre egyfelől nyitott, másfelől itt másfajta tudásra van szükség. Ez a fajta tudás ugyanis a közvetítés folyamatában teremődik meg, mivel nem tételekre, hanem kérdésekre épül. A közvetített ismeretek oly módon alkotnak egységes szövetet, hogy a fókuszban a cselekvő személyiség áll, s az elméleti ismeretek fogalmi apparátusként szolgálhatnak a személyes dilemmák megfogalmazásához.

Így az egyes szövegek önmagukban csak ismeretek, de önmagunkra vonatkoztatva, kérdéssé fordítva, azaz az érintettség felől közelítve olyan előzetes tudássá válhatnak, amelyet H-G. Gadamer megkülönböztet minden más tudástól:

„...Mert az erkölcsi tudás, ahogyan azt Arisztotelész leírja, nyilvánvalóan nem tárgyi tudás, azaz a megismerő nem valamely tényállással áll szemben, amelyet csupán megállapít, hanem az, amit megismer, őt magát közvetlenül érinti. Valami olyasmi, amit tennie kell. (...) Az ember azonban mint cselekvőt ismeri magát, s a tudás, mellyel így önmagáról rendelkezik, nem azt akarja megállapítani, ami van. Ellenkezőleg: a cselekvőnek olyasmivel van dolga, ami nem mindig úgy van, ahogy van, hanem másképp is lehet. Benne ismeri fel, hogy hol kell cselekvően beavatkoznia. Tudásának az a feladata, hogy irányítsa tetteit.” (Gadamer 1984: 221–222.)

Ez a fajta tudás értelemszerűen *személyességet* feltételez mind az oktató, mind a befogadó részéről. Az oktató esetében a személyesség a tekintélyt kölcsönző szerepek külsődleges eszközeiről való lemondással jár, hiszen aki egy szöveghez úgy közelít, hogy „mit mond ez nekem mint cselekvőnek?”, vagy „mi következik mindebből rám, aki saját cselekvési motivációimat töreksem megismerni?”, nem takarhatja el önmagát tekintélyek kanonizált tételeivel, ugyanis ezáltal hitelesíti a személyesség vállalhatóságát.

A diák pedig elbizonytalanodik, hiszen nem azt kapja, amit eddigi tanulmányi pályáján megszokott: nem elegendő pusztán befogadnia, majd reprodukálnia egy buzgón jegyzetelt anyagot, hanem önmagából kell megalkotnia a kérdéseket, ami nem más, mint a bevonódás révén beépült tudás. S erre tipikusan kétfajta válasz született: a személyesség követelményét félreértelmezve volt, aki nárcisztikus élvezettel merült el saját Én-je bemutatásában, míg mások abból fakadó hiányérzetüket, hogy nem kész vá a személyességre való fogékonyság, amely racionalizálni is képes önmagát, különös érettséget feltételez, s azon kevesekhez képest, akiknél ez már kezdetben adott volt, nagyobb teljesítményt jelentett egy olyan csoport „felnevelése” ehhez a kérdésfelvetéshez, amely passzivitásával másfél éven keresztül nem mutatott semmi készséget az általam közvetített szemlélet befogadására. A negyedik szemeszter community work kurzusa azonban, nyilván nem függetlenül személyes involváltságomtól, meggyőző bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy ez a nehezebb út, amelyen el lehet csúszni, de nagyobb örömmel jár az eredmény: a diákok nem visszamondtak egy szöveget, amely önmagában csak

információ, hanem felfedeztek valamit. A személyessé tett kérdések által vált tudássá bennük az ismeret. Egyszeri történet volt, ami nem ismétlődött meg.

Az így értelmezett személyességet azonban csak ott és akkor lehet önmagunkkal is kísérletezve, tévedéseivel és bizonytalanságaival együtt végigvinni, amikor és ahol a képzés tartalmi koncepcióját nem vezetői szeszélyek és rejtett elkötelezettségek, teljesítménytől függetlenített preferenciák, egymás ellen érvényesített személyes becsvágyak diktálta rögtönzések alakítják, hanem konszenzuson alapuló elvek, valamint mindenkit egyaránt kötelező szabályok, melyek közül a minimumot a kölcsönös tisztelet és önmérséklet jelenthette volna. E háttér hiányában a személyesség erőtlenségként jelenik meg, s különböző indíttatású agressziók célpontjává válhat. Ennek az útnak ugyanis a gyenge pontja az értékelési szempontok bizonytalansága, mivel a teljesítmény nem szembeszíthető valamilyen tételes ismerethalmazzal. Ezt nem sikerült kezelnem, s ma sem tudom, találnék-e megfelelő megoldást.

Azokban a szakmákban, melyeknek tárgya a közvetlen, emberi kapcsolat, a szupervízió biztosítja a *racionalis* távolságot az ember cselekvése és személyisége között. 1993-ban részt vettem a Kasselben megrendezett szupervíziós konferencián, s az ott szerzett élmények táplálták bennem azt az illúziót, hogy szakmai keretek között intézményesíteni lehet olyan kapcsolatokat, amelyek az önreflexióra készíthetnek. Ez nyújthatna némi esélyt hiteles emberi kommunikációra, amely belső korlátokat állítana a minden értéket félresöpörő Én-érvényesítésnek. A Kasselban – és más forrásokból – megismert szupervízió azonban olyan erkölcsi tudást feltételez és közvetít, amely Szokratészből merít, s ezért lemondást igényel a hiúság kisstílusú játékaikról, következképpen több mint kétséges meghonosíthatósága azon a terepen, amelynek nagy nemzeti játszmája a „ki kít győz le”.

„Mert valószínű ugyan, hogy egyikünk sem tud semmi szépet és jót, csak hogy ő azt véli, hogy tud, noha nem tud, én viszont, minthogy nem tudok, nem is vélem azt, hogy tudok. Úgy látszik hát, hogy én evvel a kicsinységgel bölcsebb vagyok nála, hogy amit nem tudok, nem is vélem, hogy tudom. (...) Mindegyik, aki a maga mesterségét jól végezte, azt képzelte, hogy minden más dologban is ő a legbölcsebb, és bizony ez a hibájuk eltakarta ezt a bölcsességet is.” (Platón 1957: 12–13.)

S itt visszautalok az Izrael állam kapcsán említett professzionalitásra. Fél évvel az Öböl-háború befejezése után néhány hetet töltöttem az országban, ahol egy, a szociális munka számos műfaját felölelő intézmény munkatársra mellett hospitáltam. Így nyílt lehetőségem betekinteni egy szupervíziós beszélgetésbe, amely egy kliens-csoport két vezetője és szupervízor kollégájuk között zajlott. A beszélgetés tárgya annak a kérdésnek az önelemző vizsgálata volt, hogy vajon elegendő magyarázat-e a csoport felbomlására a háború, s nem csak véletlen időbeli egybeesésről van-e szó olyan szakmai hibák miatt, amelyekkel utólag is szembe kell nézniük. Az önigazolóhoz pedig olyan esemény szolgálhatott volna alapul, amely önmagában is érintetlenül hagyta volna szakmai kompetenciájukat. S mert ezzel nem elégedtek meg, nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a professzionalitás milyen mélyen beágyazott a kultúrába, amelyet emberi kapcsolatok jelenítenek meg.

Ahogy a praxisban tevékenykedők esetében a hitelesség próbája a cse-

lekvési indíték racionalizálása, úgy az oktatás esetében is fontosnak tartottam, hogy saját mindennapi jelenlétünk legalább közelítsen azokhoz az elvekhez, amelyek a szociális munka értéktartalmát jelentik. Hiszen a különböző, egyébként a szociális munka számára eszköz jellegű ismeretet adó tantárgyak, mint a közgazdaságtudomány, jog, szociológia is csak az azt oktatók közvetítésével járulnak hozzá a gyakorlati tudás egységéhez. Ha az oktatók azt sugározzák, hogy egymással sem képesek kommunikálni, ha az elemi szintű szolidaritás nem működik közöttük, ha a természetes, spontán emberi interakciót tekintélyi pózok vagy a hallgatókat bármilyen áron megnyerni akaró „bratyzás” helyettesítik, ha megfogalmazott elvek érvényesítésével szükségképpen együtt járó konfliktusok vállalása helyett a pillanatnyi helyzetnek való behódolás, a meghunyászkodás kap megerősítést, milyen erkölcsi alapja lehet bármelyik oktatónak a hallgatók személyiségének s tudásának alakítására? Ha a vezető kontrollátlansága, szavainak hiteltelensége eljártssza az oktatók becsületét, ha állandósult feszültségek nyílt kezelése helyett a regresszív és inkorrekt megoldások válnak normává, lehet-e kongruensen képviselni egy hivatás arcát? Ha a szakmai szocializáció első intézménye a hallgatói magatartások közül a gátlástalan ügyeskedést, a jellemtelenséget, az erőszakosságot jutalmazza, elvárható-e az innen kikerülő szociális munkásoktól, hogy a *személyességet és a racionalitást ötvöző önreflexióra* képesek legyenek, s későbbi cselekvéseik mozgatóiként erkölcsi elvek szolgáljanak? De ha nem szociális munkásokról, hanem általában diplomásokról (az értelmiség fogalmát ehelyütt blaszfémiának tartanám) lenne szó, e kérdések ugyanígy indokoltak lennének.

Oktatói gyakorlatom kivételes pillanatai voltak azok, amikor felismertem, hogy bizonyos gondolatok csak az átéltség magas hőfokán születhetnek meg, s ebben nem fékezett az előttem látható – enyhébb esetben – értetlenség, hátam mögött az indulatokkal bármikor kész cinkosság.

Az idézetekkel megjelenített szellemi megkapaszkodást biztosító *kultúra, önreflexió, racionalitás, személyesség, erkölcs* fogalmak szoros összefüggése a hiány állapotaiban válik világosan láthatóvá, azokban a mindennapi helyzetekben, amikor e fogalmak bármelyikére történő hivatkozás a „helyzeti jellegű illemszabályok” megsértésének minősül. Ezek a fogalmak ugyanis mércét jelenthetnek, amelyhez képest érzékelhetővé válnak saját korlátaink, melynek belátása nem azonos a felmentéssel. A szociális munka fogalmába implikált erkölcsi értékek és saját mindennapi működésünk közötti inkongruenciában mindig az utóbbi bizonyul erősebbnek, s ehhez születnek az egyéni és intézményi önigazoló ideológiák.

Mondanivalóm lényege, hogy a másik emberre irányuló tevékenység mélyén a cselekvő önmagára irányuló motivációi húzódnak: érintettség, elhárítás, Én-erősítés, kapcsolódás másokhoz, jelenlét mint a jelentőségérzés forrása stb. Ezek tudatosítható, s ezért vállalható hajtóerők, amelyeket az adott tevékenység értékei megneemesíthetnek, de játzsmákkal álcázhatók is. A személyes indíttatástól a későbbiekben el lehet ugyan távolodni, de morális konzekvenciáit tekintve nem érdektelen, hogy ez miképpen történik. Mert lehetséges ez oly módon, ahogy ezt a pszichiátriai gyakorlat példázta: a világ két tömbre osztásával, betegekre és „Ránk”. S lehet oly módon, hogy minden

pátosz és érzelgősség nélkül is tudjuk: mindannyian egy adott pillanatban az emberi élet skálájának egy meghatározott, de nem rögzített pontján helyezkedünk el, s bármilyen emberi tragédiát úgy élhetünk át, mint ami velünk is megtörténhetett volna, vagy éppen még megtörténhet.

Heurisztikus élmények vezettek a szociológia felől a pszichiátrián át a szociális munka, szűkebben a community work területére, s e felfedezés örömet igyekeztem mondanivalóvá érlelni. A szándék és az eredmény közötti távolság racionális elemzésére, történetesen éppen írás formájában, az késztet, hogy szembesüljek saját eszményeim sikertelenségével. Ez a törekvés felszabadító erejű lehet, mint ahogy azt kamaszkori olvasmányok tanították:

„Világosan látni. Azzal a tiszta, szabad, elfogulatlan tekintettel figyelni magunkat, amelyre a laboratóriumban tesz szert az ember. Cinikusan elnézni, hogyan gondolkozunk, hogyan cselekszünk. Pontosan annak tartani magunkat, amik vagyunk. Tetejébe elfogadni magunkat olyanak, amilyenek vagyunk... És akkor? Akkor majdnem hajlandó vagyok azt mondani: szabad minden... Minden szabad, mihelyt az ember nem csalja önmagát, mihelyt az ember tudja, hogy mit csinál, s lehetőleg azt is, hogy miért.” (Martin du Gard 1993: 480.)

Irodalom

- Avineri, Shlomo (1994): *A modern cionizmus kialakulása*. Budapest, Századvég.
- Bernhard, Th. (1990): *Wittgenstein unokaöccse*. Budapest, Magvető.
- Bierhoff, H. W.-Klein, R. (1995): A proszociális magatartás. In *Szociálpszichológia*. Szerk.: Hewstone és mások. Budapest, KJK.
- Elster, J. (1995): *A társadalom fogaskerekei*. Budapest Osiris-Századvég.
- Esterházy Péter (1994): *A teve följegyzései*. Budapest, Magvető.
- Freud, S. (1982): Rossz közérzet a kultúrában. In *Esszék*. Budapest, Gondolat.
- Gadamer, H.-G. (1984): *Igazság és módszer*. Budapest, Gondolat.
- Goffman, E. (1981): A helyzeti jellegű illemszabályok struktúrája és funkciója. In *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest, Gondolat.
- Habermas, J. (1986): *A kommunikatív cselekvés elmélete I-II*. A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő közös kiadása. Budapest, ELTE.
- Heller Ágnes (1994): *Általános etika*. Budapest, Cserépfalvi.
- Kant, I. (1991): Az etikai elemtan. In *Az erkölcsök metafizikája*. Budapest, Gondolat.
- Laing, R. D. (1990): *Bölcsek, balgák, bolondok*. Budapest, Európa.
- Martin du Gard (1993): *A Thibault család*. Budapest, Pantheon.
- Müller, C. W. (1988): *Wie Helfen zum Beruf wurde*. Band I. Weinheim und Basel, Beltz Verlag.
- Nádas Péter (1991): *Az égi és a földi szerelemről*. Budapest, Szépirodalmi.
- Platón (1957): *Szokratész védőbeszéde*. Budapest, Európa.
- Richter, H. E. (1974): *Lernziel: Solidarität*. Hamburg, Rowohlt.
- Schindler, R.-Ribner, D. S. (1993): Ethiopian Immigration to Israel: Dream and Reality. *Journal of Social Work and Policy in Israel*. Vols. 7-8.
- Dr. Szántó Konrád (1983): *A katolikus egyház története*. Budapest, Ecclesia.
- Toynebee Hall. Annual Report 1992.
- Weber, M. (1967): Cselekvéstípusok. In *Gazdaság és társadalom*. Budapest, KJK.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bóta Károly – matematikus, informatikus
MNB

Ferge Zsuzsa – szociológus, tanszékvezető egyetemi tanár
ELTE

Kelen András – közgazdász
Munkaügyi Kutató Intézet

Kozma Judit – szociológus
KLTE

Krémer Balázs – szociológus
MTA Szociológiai Intézete

Quesada, Luis Jimena – egyetemi tanár
Valenciai Egyetem, Alkotmányjogi Tanszék

Szilágyi István – tanszékvezető egyetemi docens
Veszprémi Egyetem, Társadalomtudományi Tanszék

Varsányi Erika – szociológus, szociális munkás
